НАРОДНА

ТВОРЧІСТЬ

ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936

1998

4

Еней був парубок моторний
(До 200-річчя виходу в світ "Енеїди" І. Котляревського).
Мал. В. Корнієнка.

← *Церква початку XIX ст. із села Шелестово Мукачівського району.*
Ужгородський етнографічний музей.
Фото 1993.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ЕТНОЛОГІВ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

4 1998

Рік заснування 1925
Виходить один раз на два місяці

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ
(263)

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА

У ЖУРНАЛІ

ЗАСНОВНИКИ ЖУРНАЛУ (при поновній державній реєстрації):
Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України Міністерство культури та мистецтв України

Адреса редакції:
252001 МСП, Київ 1,
вул. Грушевського, 4.
Телефон 229-50-29

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ. № 649 від 25.05.94.

Здано до набору 01.07.98. Підп. до друку 04.09.98. Формат 70 ×108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 10,5. Ум. фарбо-відб. 11,03. Обл.-вид. арк. 13,06. Тираж 860 пр. Зам. 8-396.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка" 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги" 254107 Київ 107, вул. Багговутівська, 17–21.

ДО 80-річчя НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Юрій Храмов, Світлана Руда, Юрій Павленко, Валентина Кучмаренко

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК — ВИЗНАЧНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX ст.

Передісторія Академії Наук України

Стосовно історії Української Академії Наук існує ряд історичних версій. Найглибший екскурс у минуле зробив М. Грушевський, який вважав "старшою і першою в ряді академій Києва" так звану Київську академію доби Ярослава "явище всесвітнього порядка, варте глибокої уваги і всебічного дослідження" [1, с. 14]. На жаль, поглиблене вивчення цього феномена ускладнюється нестачею відповідних джерел і відсутністю імен тих "книжних людей", що були авторами оригінальних і перекладних творів на київській кафедрі святої Софії у XI ст.

Наступним "вузловим академічним пунктом" в історії України М. Грушевський вважав Києво-Могилянську академію, "велике огнище освіти, що обслуговувала всю Російську імперію — Східну Європу і північну Азію з одної сторони, Українські і Білоруські закордонні землі і православні краї Балканські з другої" [2, с. 7].

І, нарешті, Українська Академія Наук 1918 р. — останній ступінь завершення того процесу, що остаточно виявив роль Києва, "як великого історичного огнища, що громадило економічні засоби, соціальні і культурні сили, і акумулюючи їх працю, стільки разів заряжало цею культурною і суспільною творчою енергією широкі простори і многомільйонні маси України, Східної Європи і Євразії" [2, с. 14].

В. Вернадський, навпаки, "найдальшим на Сході зразком" товариства вчених, схожого на академію, вважав "тую громадку вчених, що згуртувалися в межах України, в Острозі на Волині, коло князя Костянтина Острожського, наприкінці XVI віку" [4, с. 5]. Отже, В. Вернадський пропонував розглядати історію академічної думки України як процес, що розпочався у кінці XVI століття.

Але і академія Ярослава, і Острозька, і Києво-Могилянська академії були передусім навчальними закладами. Якщо ж починати передісторію Академії Наук України, то з тих часів, коли закладалися основи практично нової структури — Національної Академії як вищого наукового закладу держави. Наприклад, Н. Полонська-Василенко вважає, що перші спроби утворення такої установи робилися в кінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. у Галичині, оскільки в межах Російської імперії після Емського акту 1876 р., який не тільки забороняв українське друковане слово, але й взагалі припиняв український культурний рух, про це не могло бути й мови. Переговори українських діячів культури у Галичині з деякими польськими поміщиками (зокрема, з князем А. Сапегою) подавали надію на деякі зрушення в галузі української культури,

одне з основних місць серед яких посідав план утворення Української Академії Наук. У Києві цю ідею підтримували В. Антонович, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Симиренко та ін., які у 1873 р. сприяли відкриттю Південно-західного відділу Російського географічного товариства, що розгорнуло всебічні дослідження минулого і сучасного України. На жаль, у 1876 р. відділ було закрито, і розпочата активна діяльність цього осередку, який, на думку Н. Полонської-Василенко, можна розглядати як "перший крок на шляху до створення Академії Наук", припинилася.

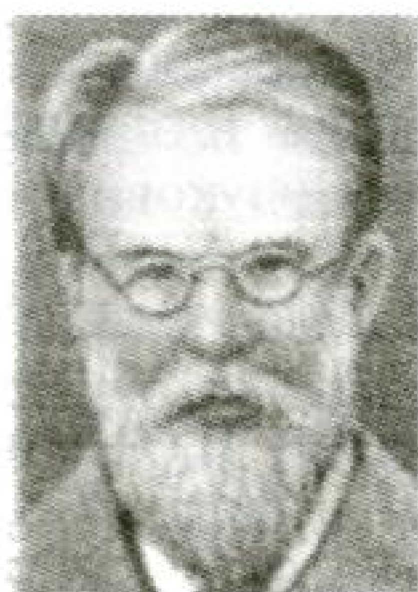
Українські вчені продовжували свої дослідження в інших наукових осередках: Історичному товаристві Нестора-літописця (Київ, 1873), Історично-філологічному товаристві (Харків, 1892), журналі "Киевская старина" (Київ, 1882), численних товариствах природознавчого профілю. Однак всі ці товариства були відокремлені одне від одного, що аж ніяк не сприяло консолідації наукових досліджень. Сприятливий грунт для нової спроби створення Української Академії існував у Галичині. І таку спробу було зроблено у Львові у 1873 р., коли з ініціативи письменника і громадського діяча О. Кониського і Є. Милорадович-Скоропадської, української поміщиці з Полтавщини, та ще кількох осіб утворилося Товариство ім. Т. Шевченка, завданням якого було сприяння розвитку української словесності. Першим головою Товариства обрали К. Сушкевича, видавця першого повного "Кобзаря" Засновники Товариства ім. Т. Шевченка добре розуміли, що воно могло стати потужним науковим осередком, який відповідав би рівневі світових наукових закладів. В одному з номерів журналу "Правда" 1889 р. О. Кониський опублікував статтю, в якій обстоював необхідність "реформи товариства на суто наукове, на зразок Краківського, що стало предтечею Польської академії наук. З ініціативи О. Кониського, О. Барвінського та В. Антоновича цю пропозицію було винесено на обговорення на найближчі загальні збори товариства у квітні 1890 р. Одержавши підтримку членів товариства, ініціативна група підготувала проект нового статуту, який схвалено загальними зборами на початку 1892 р. З цього часу товариство стало називатися Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ). Воно мало чітку структуру у вигляді трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природописно-лікарської. Почали виходити "Записки НТШ" — основний друкований орган товариства, редактором якого з 1895 р. став М. Грушевський, що за рік до цього переїхав до Львова з Києва на посаду професора Львівського університету. У Львові М. Грушевський перейнявся ідеєю створення Української Академії Наук, натхненником якої був його вчитель В. Антонович, і тут почав реалізовувати її першу модель на основі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, головою якого обраний у 1897 р. Вже наступного року він писав: "Наша задача — прийти з часом до українсько-руської Академії Наук, стоїть міцно"

Прагнучи перевести НТШ на академічні рейки, М. Грушевський у 1898 р. провів нову реформу статуту. В цьому зміненому статуті вже був поділ на дійсних членів — осіб високої наукової кваліфікації, і звичайних членів, які ще не мали особистих заслуг перед наукою, але бажали нею займатись*. Перших 32 дійсних члени (12 по першій секції, 10 по другій і 10 по третій) обрано на загальних зборах 1 червня 1899 р. В подальшому дійсних членів обирали секції і подавали на затвердження Президії Товариства. Тільки дійсні члени мали право обіймати керівні посади у товаристві, що забезпечувало ведення справи на належному науковому рівні. Членами НТШ обирались також іноземні вчені. Серед них були А. Ейнштейн, М. Планк, Д. Гільберт, А. Йоффе, Т. Масарик, О. Шахматов та ін.

Слід зауважити, що цей історичний екскурс писався М. Грушевським в кінці 20-х рр. XX ст., коли він вже був членом Української Академії Наук.

ПЕРШІ ДІЙСНІ ЧЛЕНИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Д. Багалій

В. Вернадський

М. Кащенко

В. Косинський

А. Кримський

О. Левицький

М. Петров

С. Смаль-Стоцький

Ф. Тарановський

С. Тимошенко

П. Тутковський

М. Туган-Барановський

Хоч робота в НТШ розвивалася успішно, в рамках австрійської конституції не було жодних перспектив для переведення його у ранг офіційної академії. Це добре розумів М. Грушевський. "Сьогодні Товариство ім. Т. Шевченка організоване цілком за типом західноєвропейських Академій наук, — зазначав він, — йому бракує лише титулу академії, і, мабуть, довго бракуватиме, бо для цього необхідний законодавчий акт, а при нинішньому становищі, коли австрійський уряд у відношенні до русинів керується поглядами поляків, які в кожному культурному досягненні русинів бачать порушення свого стану посідання, розраховувати на таку милість уряду не можна" — і він робить другу спробу втілення своєї мрії, намагаючись відтворити вже випробувану в Галичині модель Української Академії Наук на київському грунті. Настав час, зазначав М. Грушевський, "передягти наукову роботу, розвинену на київському грунті протягом XIX століття, в національну українську одежу" [5, 3].

На пореволюційній хвилі 1907 р. вдалося створити в Києві Українське наукове товариство, членами якого стали кращі представники української інтелігенції. Головою товариства було обрано М. Грушевського, який, продовжуючи керувати НТШ, водночас відроджував його кращі академічні традиції на новій ниві. Так, у § 13 статуту УНТ зазна-

чалося, що це є об'єднувальний центр, який стоїть "напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, філіали якої вкриють щільною мережею всю Вкраїну" [36]. Маючи стати, за задумом М. Грушевського, "другою українською академією наук в мініатюрі", воно утворило аналогічно до НТШ три секції: історичну, філологічну і природничо-лікарську, започаткувавши при них низку спеціальних комісій і склавши досить широкий план видання наукових праць.

Активна діяльність М. Грушевського в УНТ дратувала декого з його львівських колег, з якими і до того він мав суперечки, зокрема з С. Томашівським, С. Дністрянським і М. Павликом. У 1913 р. М. Грушевський подав у відставку з посади голови НТШ, відмовився [на 116-му томі] від редагування "Записок НТШ" і переїхав до Києва.

Столипінський циркуляр 1910 р., який забороняв усі українські видання, товариства, клуби тощо, а згодом Перша світова війна майже повністю загальмували діяльність УНТ.

Лютнева революція 1917 р. дала можливість М. Грушевському, вже всесвітньовідомому вченому, людині високого особистого авторитету, повернутися до Києва, де він зайнявся політичною діяльністю. М. Грушевський очолював Українську Центральну Раду і протягом 14 місяців вів боротьбу за незалежність, самостійність та державність України. Доля втретє надала йому шанс, і цього разу цілком реальний, здійснити найзаповітнішу мрію — створити на Україні найвищу наукову установу — національну Академію наук, але він не скористався ним до кінця.

29 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ за пропозицією М. Грушевського порушено питання про необхідність реальних дій по заснуванню Української Академії Наук. 8 червня 1917 р. на об'єднаному засіданні секцій УНТ обрано комісію з 12 осіб по утворенню академії (М. Грушевський, А. Лобода, Г. Павлуцький, В. Лучицький, О. Грушевський, О. Корчак-Чепурківський, І. Ганицький та ін.) [39]. Комісія мала виробити статут майбутньої академії та з'ясувати питання її фінансування, проте в складних умовах 1917 — початку 1918 рр. вона навіть не приступила до роботи. Лише 3 квітня 1918 р. до Міністерства освіти УНР подано пропозицію про необхідність фінансування УНТ з метою його реорганізації в Українську Академію Наук. Існуючи вже 10 років за рахунок дуже обмеженого бюджету, зазначалося у поданні Товариства, підписаному О. Грушевським, воно проводило свою діяльність у скромних масштабах, які ще зменшилися за часів війни. "В минулому 1917 році Українське Наукове Товариство почало поволі відновлювати свою діяльність, але поширитися й розвинутись в такій мірі, як се належало б найвищій науковій інституції в момент відродження країни, що ступила на шлях широкого політичного й культурного життя, — не могло за браком коштів і відповідного помешкання. Тепер, при нинішньому розвитку політичного і державного життя Вкраїни, Українське Наукове Товариство вважає необхідним для успіху культурно-просвітнього життя народу широко провадити свою діяльність, систематично розробляючи різні галузі науки, знайомлячи й ширшу публіку з своїми роботами на наукових прилюдних засіданнях, провадячи інтенсивно видавництво наукових книжок, а також утворити фундаментальну наукову бібліотеку, упорядити й поширити свій музей та інше" [6].

На вирішення цих завдань УНТ просило виділити з державних асигнувань 150 тис. крб. (з них 100 тис. крб. — на видавничу діяльність, 15 тис. крб. — на роботу термінологічної комісії, 10 тис. крб. — на улаштування музею та 25 тис. крб. — на розширення бібліотеки). Виходячи з того, що внаслідок всіх цих заходів УНТ мало перетворитися в Українську Академію Наук, йшлося про виділення йому вже у поточному році ще 50 тис. крб., і загалом сума на 1918 р. мала становити 200.000 крб.

Проте до кінця існування Центральної Ради лишались лічені дні, і пропозиція Товариства не розглядалася. Як писав часопис "Наше минуле" [1918, № 2], УНТ перше поставило перед молодою державою

питання про створення Української Академії Наук, але згаяло час і тому випустило цю справу з рук.

Швидше за все, з боку Українського наукового товариства це було проявом загальної на той час неспроможності доводити справу до кінця і ефективно працювати. Нагадаймо, що на чолі держави тоді стояв саме М. Грушевський, який мав би вирішити це питання. Можливо, він занадто захопився політичною діяльністю, або ж не вважав створення Академії Наук державною справою. В усякому разі ті можливості, які він мав на той час, не було використано. Згодом він писав, що при Центральній Раді "з реалізацією" Української Академії не вважали потрібним спішити — тим більше, що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній науково-дослідній роботі", а члени Українського наукового товариства у Києві "головну увагу віддавали перебудові міського і сільського самоврядування" [7, с. 148].

На нашу думку, причини криються і в іншому. Цілком імовірно, що після заснування Академії Наук як нової найвищої наукової інституції України постало б питання про її президента. Звичайно, заслуги М. Грушевського перед наукою, його авторитет у наукових колах та неабиякий досвід організації наукової діяльності, набутий ним на посадах голови НТШ та УНТ, робили його найімовірнішим претендентом на цей пост. За часів Центральної Ради займати водночас обидві високі виборні посади ні юридично, ні фізично він не міг, до того ж, вважав для себе некоректним, будучи першою особою УНР, обіймати ще і посаду президента Академії. Інша річ, якби в Академію було трансформовано УНТ (згадаймо, що НТШ і УНТ вважалися своєрідними моделями майбутньої національної Академії, її мініатюрними копіями), то, мабуть, вибір президента Академії вирішувався б автоматично. Ним, без сумніву, залишився би М. Грушевський.

Інше питання, що просто поміняти вивіску, як хотіли деякі, неможливо. Адже національна академія наук — це якісно нова структура у державі — чи державний орган, чи дорадчий у галузі науки. Про це свідчить і світовий досвід. Навіть простий аналіз статутів УНТ і НТШ та їх структур, перелік завдань, що постають перед новою найвищою науковою установою країни на початку XX ст., коли наука вже стала розгалуженою системою знань, показує, що проста зміна назви — це ілюзія, декларативний трюк, до якого часто-густо вдавався уряд Центральної Ради. Мабуть, це добре розумів і сам М. Грушевський. До того ж, перебуваючи у полоні старих стереотипів, які склалися у нього ще за часів головування в НТШ, він не зміг у справі організації національної академії в 1917— 1918 рр. піднятися вище за них, як це зробив природодослідник В. Вернадський. Не виключено також і те, що як державний діяч М. Грушевський добре бачив труднощі, які виникали під час формування владних структур в Україні, оцінював некомпетентність і слабкість державних мужів у конкретних справах, збої у вирішенні питань у галузі культури і освіти, взагалі нестабільність політичної обстановки, і це зупиняло його. Але це лише наші міркування.

Отже, довести до кінця справу заснування Української Академії Наук судилося іншим.

Діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук

Давно плекав цю ідею також один з фундаторів УНТ і дійсний член НТШ, відомий український історик і громадський діяч М. Василенко. Його позиція у питанні створення Академії кардинально різнилася від позиції М. Грушевського. М. Василенко наочно показав, як можна сполучити можливості, надані високою державною посадою, з напруженою, дієвою організаційною працею по створенню найвищої наукової установи.

З перших днів свого перебування на посаді Міністра народної освіти та мистецтва в уряді гетьмана П. Скоропадського, яку він зайняв на початку травня 1918 р., М. Василенко спрямував свою діяльність на реалізацію широкої програми розбудови культурноос-

вітніх закладів, в тому числі на створення Української Академії Наук. Це був один з напрямів плану роботи Міністерства освіти, поданого 5 травня гетьману і затвердженого ним. В плані, зокрема, передбачалися українізація школи, заснування українських університетів, Української Академії Наук та Національної бібліотеки. З ініціативи М. Василенка при Міністерстві освіти було створено дві комісії: перша — по виробленню законопроекту про утворення Української Академії Наук у Києві, а при ній — Національної бібліотеки, Національного музею та інших наукових інституцій, і друга — у справах вищої школи і наукових закладів. Головою обох комісій було запрошено академіка Петербурзької Академії Наук, всесвітньовідомого вченого В. Вернадського, який дав на це свою згоду.

В. Вернадський познайомився з М. Василенком у 1917 р. у Петрограді, коли обидва обіймали посади товариша міністра Тимчасового Уряду С. Ольденбурга — водночас неодмінного секретаря Російської Академії Наук. Вже тоді М. Василенко, який був представником України у питаннях вищої школи, поділився з В. Вернадським думкою про створення Української Академії Наук. Як тільки з'явилася можливість приступити до здійснення цих планів, М. Василенко згадав розмови у Петрограді й запропонував В. Вернадському очолити справу організації широкої культурної роботи на Україні, в тому числі по створенню Академії Наук у Києві. 9 травня 1918 р. В. Вернадський записав у щоденнику цю пропозицію М. Василенка. Запис від 12 травня свідчить про те, що він ретельно обмірковує поставлені перед ним завдання. Нарешті, 18 травня В. Вернадський відправив з Полтави відповідь М. Василенку, в якій виклав свої конкретні міркування щодо організації Академії, пообіцявши підготувати і привезти в Київ відповідну записку [8].

До речі, очолити Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук В. Вернадський погодився за умови, що він не буде громадянином українського гетьманства, а братиме тільки участь у культурній роботі на Україні як академік Російської Академії Наук, як фаховий експерт. М. Василенко прийняв цю умову, розуміючи, що участь В. Вернадського у справі заснування національної академії наук буде дуже цінною. "...Мені здається, я був тоді в Києві єдиний практично знайомий з академічною роботою, якою вона проявлялась тоді в Петроградській Академії Наук", — писав згодом В. Вернадський [9, с. 52].

М. Василенко і В. Вернадський дуже відповідально поставилися до формування складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, закінчивши його вже до початку червня. За задумом В. Вернадського, до складу Комісії повинні були входити міністр освіти М. Василенко з правом головувати на засіданнях, два його заступники — П. Холодний та І. Красуський, а також ще один представник від Міністерства народної освіти та мистецтва. Якщо врахувати секретаря, 12 професорів, запрошених з різних наукових установ, одного представника Наукового товариства ім. Т. Шевченка і чотирьох Українського наукового товариства, то у складі Комісії мало налічуватися 23 особи. Але з ряду причин об'єктивного і суб'єктивного характеру намічений список зазнав деяких змін, і Комісія працювала в дещо вужчому складі.

Перш за все помітно загострилися відносини з Українським науковим товариством. 8 червня до Ради УНТ направлено листа з пропозицією обрати представника для участі в роботі Комісії [10]. У відповіді від 19 червня товариство сповістило Міністерство освіти, що має намір прислати у названу вище Комісію чотирьох представників, тобто по одному від кожної із своїх секцій. 23 червня на загальних зборах УНТ доповідалося, що відбулося кілька розмов між міністром освіти М. Василенком і О. Левицьким як представником УНТ, в ході яких О. Левицькому було представлено голову Комісії В. Вернадського і заявлено, що організація УАН є державною справою і, отже, нею повинно займатися Міністерство освіти, а не наукові товариства. Присутні на зборах не погодилися з цим і прийняли амбіційну постанову, в якій, зокрема, було сказано: "УНТ вважало, що як стара українська наукова установа воно повинне взяти найближчу участь в організації Академії Наук. А між тим справа організації Комісії і запросини до неї відбуваються без участі і порозуміння з УНТ, від якого перейнято ініціативу утворення УАН. Висловлюючи свій жаль з приводу порушення законних громадянських прав Української наукової інституції, загальні збори УНТ від 23 червня сподіваються, що Міністр освіти, який разом з іншим є членом наукового товариства, в загальній праці над цією справою прийме до уваги значення і ту роль, яку відігравало УНТ в науковій роботі, що надавало йому право перетворення в Національну Академію Наук" [11].

Обрана делегація у складі П. Тутковського, Г. Павлуцького і О. Корчака-Чепурківського повинна була передати до Міністерства освіти цю постанову загальних зборів УНТ. На засіданні Ради товариства 30 червня 1918 р. П. Тутковський розповів про бесіду, що відбулася у Міністерстві освіти. М. Василенко погодився ввести до складу Комісії чотирьох

представників УНТ, але рішуче відмовився передати товариству всю справу організації Академії.

Підбір кандидатур до Комісії ускладнювався і тим, що в Київському університеті через систематичну русифікацію не було провідних дослідників у галузі української мови і літератури, історії України, участь яких у Комісії була вкрай необхідна. Таких фахівців треба було шукати за межами Києва, а подекуди й України. За згодою М. Василенка В. Вернадський запросив до участі в Комісії професора Лазаревського інституту східних мов у Москві А. Кримського, який був не тільки орієнталістом, але і спеціалістом у галузі історії і граматики української мови. А. Кримський, людина хвороблива, не міг їхати без супроводу і не погоджувався залишити в Москві свою величезну бібліотеку з орієнталістики та українознавства. Місяць було витрачено на переписку й організаційні турботи, поки, нарешті, А. Кримський з бібліотекою у супроводі свого учня приїхав до Києва.

За пропозицією В. Вернадського було запрошено й іншого українознавця, історика Слобідської України, професора Харківського університету Д. Багалія, який швидко погодився.

В. Вернадський запросив до роботи в Комісії і М. Грушевського, з яким познайомився у 1916 р. в Петрограді і якого вважав "найвидатнішим українським істориком" М. Грушевський відкинув цю пропозицію, але через свого брата Олександра запросив В. Вернадського до себе, щоб пояснити свою позицію. В. Вернадський, додержуючи всіх правил конспірації, прийшов на квартиру, де переховувався від "чорної сотні" вчорашній Голова Центральної Ради УНР. І тут відбулась розмова, яка остаточно з'ясувала протилежність їх позицій щодо статусу і структури майбутньої Української Академії Наук.

За моделлю М. Грушевського помітна перевага надавалася розвитку історико-філологічних наук як таких, що дають змогу вивчати національні особливості України. При цьому він виходив із структури деяких західноєвропейських академій, а також структури і практики керованих ним наукових товариств — Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві. В обох товариствах було добре поставлено роботу з українознавства, але зовсім недостатньо розвивалися природознавство і прикладні науки. Крім того, М. Грушевський вважав, що Академія Наук — це самоврядна громадська організація, у заснування і функціонування якої не може втручатися держава.

Інші уявлення про майбутню Академію були у В. Вернадського, який за 12 років перебування членом у Петербурзькій Академії Наук набув значного досвіду академічної роботи. Ще у 1916 р., напередодні революції, він обстоював необхідність створення державної мережі науково-дослідних інститутів. В. Вернадський вважав, що настав час забезпечити в країні широкий розвиток спеціальних установ прикладного, теоретичного або змішаного характеру. "Ще ніколи, — писав він, — у нас не обговорювалося питання певної організації цієї справи, державної мережі дослідницьких інститутів, ніколи це завдання, як таке, не визнавалося державою... Очевидно, і в такій складній справі, як створення дослідних інститутів, ми повинні поряд з вільною особистою творчістю йти і іншим, вже випробуваним більш потужним шляхом організованості цих зусиль у щось струнке, ціле і єдине. Особливо необхідним є такий шлях організації тоді, коли потрібно досягти якомога більшого результату якомога швидше і дешевше" [12, с. 4—5].

У листі до М. Василенка від 18 травня 1918 р. В. Вернадський надає конкретної форми своїм попереднім ідеям у галузі організації науки: "Мені здається, що треба рішуче стати на новий шлях, на якому стоїть Петроградська Академія Наук, розширивши далі цю організацію. Академія Наук — не просте товариство, що не має своїх інститутів (як застаріла щодо організації Паризька, яка, до речі, теж змінюється) — але Академія Наук є об'єднання державних установ: Бібліотека, Архів, Геологічна, і, якщо можливо, Географічна карта, національні музеї, інститути для дослідних і гуманітарних наук повинні бути об'єднані достатніми засобами... перш за все повинно бути створене добре обставлене відділення української мови, літерзтури і історії... і ті відділи інститутів, які пов'язані з практично важливими для держави інтересами — пов'язані з вивченням продуктивних сил країни і економіко-статистичним її обстеженням" [13].

І, нарешті, найбільш завершеної форми концепція В. Вернадського набуває в його промові на першому зібранні Комісії 9 липня 1918 р. "Академія Наук, яка витворюється в XX віку, не може будуватися по статутам і типам давніх Академій, котрі в своїй віковій історії перебували численні зміни та перетворення... Стара Академія Наук була тільки вченим товариством, в сучасному розумінню — громадою вчених... Створюючи Українську Академію Наук, необхідно рахуватися з тим, що робота УАН, яка стоятиме на такому рівні, повинна, опріч своєї всесвітньої ваги, задовольняти важливі: 1) національні; 2) державні та 3) місцеві життєві вимоги.

...Національна вага новітньої Академії лежить у тому, що Академія повинна допомагати зростові української національної самосвідомості та української культури, через

П. Скоропадський

М. Василенко

М. Грушевський

широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю...

Державна вага Академії витворюється тим впливом, який вона матиме на підвищення виробних сил країни й людини на Україні... Через широку дослідну працю неодмінно треба хутко збільшити вагу для України природних її багатств..., і разом з тим через економічно-статистичне студіювання знайти міри, необхідні для того, щоб збільшити виробливість труду і людності...

Необхідна річ, щоб будуча Академія Наук була найтісніше сполучена зі звичайними питаннями практичного життя... Вона повинна в своїй діяльності одкликатися на всі недостачі й потреби людності, що вимагають наукової допомоги і наукового освітлення.

...Отже... УАН не може своїм упорядкуванням скидатися на звичайну громаду учених. Не може вона бути збудована на зразок тих Академій, котрі вдержали старовинне впорядкування учених товариств... Вона повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти від держави і оддаються науці та дослідній роботі, як справі свого життя, признаній од держави за державно важну. З Академією повинні сполучатись численні наукові заклади дослідчого характеру" [14, с. 5—7].

Під час розмови між М. Грушевським і В. Вернадським виявилося їх різне ставлення не тільки до завдань і структури майбутньої Академії, але й до вибору слушного моменту її заснування. Якщо М. Грушевський застеріг, що у бурхливий час складних політичних перетворень з цим поспішати не треба, то В. Вернадський, навпаки, вважав, що в такі історичні моменти треба діяти швидко і рішуче.

Однією з причин, які стримували активні дії у справі побудови УАН, М. Грушевський вважав нестачу національних кадрів учених (крім українознавців). "Він говорив мені, — згадував В. Вернадський, — що в нас зараз нема достатньо вчених фахівців українців поза межами українознавства. І, отже, ми повинні звернутися до росіян. Мине ще багато часу, поки вони у нас будуть — ці фахівці" [15, с. 54]. Для В. Вернадського це не було перешкодою, він пропонував у разі потреби залучати до праці російських фахівців з тим, щоб з їх допомогою швидше підготувати національні кадри.

Взяти участь у роботі Комісії М. Грушевський був згодний лише в тому разі, якщо перший склад академіків обере всеукраїнський з'їзд представників університетів. В. Вернадський, не заперечуючи в принципі, добре розумів, що зібрати такий з'їзд у тій політичній ситуації практично неможливо. Отже, М. Грушевський і В. Вернадський після тривалої розмови так і не дійшли згоди.

Остаточно до складу Комісії увійшли: професор Харківського університету Д. Багалій, професор Київського політехнічного інституту М. Кащенко, ректор Київського університету Є. Спекторський та професори Б. Кістяківський, Й. Косоногов, О. Сперанський і М. Туган-Барановський, а також Г. Павлуцький і П. Тутковський (представники УНТ), професор Петроградського інституту шляхів С. Тимошенко, професор Лазаревського інституту східних мов у Москві А. Кримський, професор Донського університету Є. Тимченко (представник УНТ) та завідуючий дослідними полями і центральною дослідною станцією Всеросійського товариства цукрозаводчиків професор С. Франкфурт. Запрошено також академіка Петербурзької АН В. Перетца, але він не брав участі в роботі Комісії, не відповіли на запрошення члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка, не змогли приїхати В. Іконников, В. Палладін і М. Сумцов, по дорозі з Петрограда до Києва помер професор Ф. Вовк. Секретарем Комісії обрали голову Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтва та національної культури В. Модзалевського. Роботу Комісії обслуговували технічні працівники цього відділу, у його приміщенні по Бібіковському бульвару, 14 (нині бульвар Т. Шевченка, 14) проходили і засідання Комісії [16].

Правила роботи Комісії були такі: "всі присутні на засіданнях Комісії мають право вирішального голосу і всі питання розв'язуються абсолютною більшістю голосів... В зв'язку з ходом робіт Комісії вона має право виділяти із свого складу підкомісії для розроблення окремих питань... Головою кожної підкомісії являється один із членів Комісії, який має право запрошувати на засідання підкомісії осіб, що не належать до складу членів Комісії" [17].

На думку М. Василенка, в зв'язку з особливим значенням і терміновістю завдань Комісії, час її діяльності не повинен перевищувати два місяці [18]. Для забезпечення утримання Комісії, оплати дороги та житла для іногородніх членів М. Василенко просив Раду Міністрів винести спеціальну постанову про асигнування у розпорядження Міністра народної освіти та мистецтва 40.050 крб.

Перелік питань, якими займалася Комісія, був дуже широкий. 7 липня 1918 р. М. Василенко надіслав В. Вернадському листа, в якому перелічив ті з них, які вважав першочерговими [19].

1. Про придбання та обладнання друкарні Академії наук.

2. Про вибір приміщення, де могла б почати роботу Академія, а також місця майбутнього спорудження її приміщень.

3. Питання про Національну бібліотеку та Національний музей, тісно пов'язані з Академією Наук.

4. Питання про придбання книг та експонатів, які мають наукову цінність.

Серед інших питань, кількість яких доходила до 30, були такі [17]:

1. Мова видань Академії.
2. Офіційна мова Академії.
3. Академія як установа, що складається з академіків.
4. Самоврядування Академії.
5. Академія як дослідницький орган.
6. Склад Відділень Академії.
16. Питання про початковий склад академіків.
20. Український національний архів.
22. Навчальний характер Академії.
24. Про семінарії.
25. Керування УАН тощо.

Перше засідання Комісії відбулося 9 липня 1918 р. о 6 годині вечора у кабінеті М. Василенка в Міністерстві освіти (Бібіковський бульвар, 12). На засіданні були присутні: М. Василенко, В. Вернадський, Д. Багалій, М. Кащенко, Й. Косоногов, Г. Павлуцький, О. Сперанський, С. Тимошенко, Є. Тимченко, П. Тутковський, В. Модзалевський. Відкриваючи засідання, М. Василенко зазначив, що до цього часу розвиток української науки і українське відродження стримувалися багатьма перешкодами. Нині виникли сприятливі обставини, і утворення в Києві Української Академії Наук бере на себе Українська держава. Таке завдання не здатне вирішити самоврядне товариство, і тільки участь держави може найшвидше і найповніше розв'язати його. Зокрема, він сказав: "Утворення Української Академії Наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу... утворення Академії Наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням" [20, с. 3].

Після М. Василенка з програмною промовою виступив В. Вернадський, який виклав свій погляд на завдання і структуру Української Академії Наук. На його думку, в ній мають бути чотири відділи:

1. Історично-філологічний (з українською класою);
2. фізико-математичний;
3. економічно-юридичний;
4. відділ прикладного природознавства.

До складу цих відділів мають входити такі наукові установи:

1. Національна бібліотека.
2. Фізичний інститут.
3. Інститут дослідний біологічний (з прикладним відділом).
4. Хімічна лабораторія (з прикладним відділом).
5. Інститут мінералогічний (з прикладним відділом).
6. Національний музей з відділами археологічним, мінералогічним, передісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології.
7. Історичний український музей.

8. Астрономічна обсерваторія.

9. Комісія для видання словника української мови.

Необхідно передбачити також створення таких установ, як Археографічна комісія, Археологічний дослідний інститут тощо.

При Академії мають бути створені постійні комісії, що дозволить залучити до творчої роботи всі наукові сили України, в першу чергу Комісія для дослідження продуктивних сил України, Комісія для дослідження економічно-статистичного життя та ресурсів України, Комісія для видання пам'яток українського письменства і мови.

Статут Академії має бути складений так, щоб у ній могли закладатися нові дослідні заклади, коли в цьому виникатиме потреба.

Хоча В. Вернадський і уявляв Академію Наук як державну установу, він вважав, що після заснування вона повинна користуватися повною автономією і "бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися... Її статут повинен дати їй широкі спромоги на вільну наукову працю та бути... гнучким, щоб вона могла йти слідом за вимогами життя" [21, с. 81].

В. Вернадський доповів присутнім, що в розмові з ним гетьман України гаряче підтримав "...ідею створення Академії наук, вважаючи за необхідне широку розробку її плану, і обіцяв, не дивлячись на тяжкі фінансові умови, в яких знаходиться Українська Держава, всіляке сприяння для швидкого утворення Української Академії наук, поставленої в умови, які б відповідали її національному значенню" [22].

Уряд досить оперативно вирішував питання, що стосувались Академії Наук. Так, 24 липня 1918 р. Комісія порушила питання про асигнування коштів на початкові роботи по створенню Академії, в тому числі й на утримання Комісії, а 26 липня 1918 р. Рада Міністрів уже ухвалила відповідний законопроект і 28 липня 1918 р. було видано закон, за яким на початкові витрати Академії наук виділялися кошти в сумі 2000 000 крб. [23].

Почалася напружена робота Комісії, засідання якої відбувалися регулярно двічі на тиждень протягом майже трьох місяців. Один з найактивніших її членів Д. Багалій навіть вніс пропозицію засідати тричі на тиждень, щоб завершити роботу в строк, але навантаження і без того було значним.

Згідно з положенням про Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук створено кілька підкомісій: по організації історико-філологічного відділу, відділу фізико-математичних наук, відділу соціальних наук, антропологічну та по придбанню друкарні. Окремо створили підкомісію на чолі з В. Вернадським, яка займалася питаннями виділення землі під будівництво приміщень УАН, для Ботанічного та Акліматизаційного садів, а також астрономічної обсерваторії.

За дорученням Комісії Д. Багалій і В. Модзалевський розробляли проект статуту Академії. Окремі питання, що викликали сумніви, виносились на обговорення Комісії і підкомісій відділів. Так, розглядалися положення про форму вілносин Академії з органами верховної влади, про фінансування, затвердження президента-голови Академії, неодмінного секретаря і академіків-іноземців, почесних членів Академії, членів-кореспондентів тощо.

Одним з перших було вирішено питання про назву Академії, яке порушив В. Вернадський на восьмому засіданні 3 серпня 1918 р. Більшість членів Комісії погодилась з назвою "Українська Академія наук в Києві" На наступному засіданні Комісії, 7 серпня 1918 р., Д. Багалій виклав проект статуту Академії. Комісія в цілому схвалила його, внесши до нього деякі зміни, зокрема Академії надавалося право створювати нові установи, прибутки від видань повинні йти на користь Академії, до вчених установ слід віднести так звані семінарії для підготовки майбутніх професорів.

Думка про підготовку кадрів молодих учених при установах Академії, а не при університеті, була на той час оригінальною. Вперше її висловив В. Перетц у записці, надісланій ще до першого засідання Комісії. Згідно з пунктом 3 цієї записки, "при Академії організуються відповідні семінарії, де будуть науково підготовлені в різних спеціальностях молоді люди, що закінчили університет і будуть причислені до Академії, щоб доповнити свої відомості і приготовитися до професорської діяльності у вищій школі. Приймає їх голова семінарії, а стверджує це загальний збір членів Академії" [24, с. 12].

Аналогічні думки висловив у своїй записці від 18 липня 1918 р. С. Тимошенко. Він вважав, що спільна робота у семінаріях представників чистої науки і прикладного природознавства буде корисною у справі підготовки кваліфікованих професорів загальних предметів для вищих технічних шкіл [25].

20 липня 1918 р., обговорюючи це питання, Комісія висловила побажання, щоб діяльність Академії стосовно цього була поставлена на належному рівні і вищі школи України могли направляти до неї талановитих молодих людей, а не відряджати їх за кордон. З цією метою в академічних науково-дослідних інститутах повинні залишатися місця

для молодих учених, щоб вони працювали там під керівництвом академіків. Нарешті, в остаточній редакції Статуту було вміщено таке формулювання: "§ 99. При окремих катедрах Відділів можуть бути організовані, на загадання од дійсних членів Академії, наукові семінарії, що їх членами можуть бути особи, які присвятили себе науковій діяльності. Члени семінарії можуть користуватися науковими встановами Академії" В перші роки діяльності УАН у деяких її установах передбачались тимчасові посади "наукових практикантів" для молодих учених. По суті, цю науково-організаційну практику можна вважати прообразом сучасної аспірантури.

Організація при Українській Академії Наук навчальних семінаріїв стала характерною рисою її структури. Хоч при деяких академіях і існували подібні об'єднання, але вони завжди пов'язувались з конкретними керівниками і не перетворювались на постійний академічний орган професійної підготовки молодих науковців. Статут УАН давав можливість розгорнути планомірну діяльність у напрямі підготовки академічних кадрів.

Проект Статуту було ухвалено розмножити і поширити серед членів Комісії для дальшого розгляду, а секретареві Комісії доручили розробити штати Академії відповідно до звичайного штатного розкладу.

Після доробки й обговорення Статуту всіма членами Комісії на черговому її засіданні, 4 вересня 1918 р., ухвалено обрати підкомісію у складі В. Вернадського, А. Кримського і М. Тугана-Барановського для остаточного редагування першого, загального розділу Статуту Комісії. Значна частина одного з останніх засідань — 11 вересня 1918 р. — була присвячена другому читанню II–VI розділів Статуту з внесенням остаточних правок. Наступне засідання 13 вересня 1918 р. зосередилося виключно на обговоренні штатів Академії та її кошторису по 1 січня 1920 р., згідно з матеріалами, поданими підкомісіями кожного з трьох Відділів. На передостанньому засіданні Комісія обговорила фундаментальні питання щодо асигнувань та фондів Академії, і, нарешті, на останньому, що відбулось 17 вересня 1918 р., підкомісії по остаточному редагуванню Статуту було доручено доопрацювати штати, кошторис і пояснювальні записки до них.

При підготовці проекту "Закону" про Академію найзапекліші дебати виникли під час обговорення кількості початкового складу членів Академії та порядку їх призначення. Поперше, не було єдиної думки щодо їх кількості: одні вважали, що вона повинна дорівнювати 9 особам, інші — 12, а дехто навіть 15, тобто по 5 від кожного Відділу. По-друге, важко було дійти згоди відносно того, хто висуває кандидатури академіків і хто їх затверджує. М. Туган-Барановський запропонував додати до законопроекту спеціальну статтю, за якою перший склад академіків призначає верховна влада. Якщо вона звернеться за рекомендаціями до Комісії, то остання повинна подати їх. Його погляди поділяв і Г. Павлуцький, який вважав, що оскільки у світі вже існує традиція призначення перших академіків верховною владою, відступати від неї недоцільно.

Протилежну думку обстоював О. Сперанський, який запропонував, щоб кандидатури академіків першого складу обирались вищими навчальними закладами України, бо тільки такий спосіб обрання може забезпечити їм справжній авторитет у наукової спільноти. Якщо ж цю пропозицію буде відкинуто, то слід звернутися до міністра освіти з тим, щоб він створив нову велику комісію, яка користувалася б довірою всіх шарів суспільства.

Особливу позицію зайняв В. Вернадський, який вважав участь Комісії в цій справі зовсім неможливою з моральних міркувань, оскільки до рекомендованих осіб, безумовно, входитимуть і її члени. З іншого боку, обрання кандидатур академіків представниками вищої школи також неприйнятне, оскільки вимагає для реалізації надто багато часу, тоді як Академія повинна розпочати роботу негайно. В законі лише треба зазначити, що перший склад Академії призначає верховна влада. Цю точку зору поділяв і Й. Косоногов, який вбачав єдиний вихід з ситуації в тому, щоб верховна влада і обирала, і призначала перших академіків.

Д. Багалій зробив спробу об'єктивно розглянути всі ці пропозиції, щоб дати можливість членам Комісії зробити остаточний вибір і розробити єдину узагальнюючу концепцію. Щоб покінчити з дебатами і зрушити справу з місця, довелось присвятити їй два засідання Комісії -- 7 та 11 вересня. На думку Д. Багалія, перший склад академіків має дорівнювати принаймні 12 особам, бо роботи передбачається дуже багато, а з дійсних членів хтось завжди може бути або хворий, або перебувати у відрядженні. Верховна влада повинна користуватися повною свободою при призначенні першого складу членів Академії, але оскільки вона має обрати найдостойніших кандидатів з найрізноманітніших галузей знання, перед нею постає необхідність звернутися за порадою до компетентних осіб. За таких умов обов'язок кожного спеціаліста не ухилятися від рекомендації, якщо в ній постане потреба. Тим більше не повинна відмовлятися від участі в цій справі і Комісія, яка має у своєму складі авторитетних фахівців з усіх трьох циклів знань. До того ж, їм можуть

допомогти вчені, що входять до підкомісій. Взагалі Комісія не може залишатися байдужою до того, яким буде склад перших академіків, враховуючи, що вона вже чимало зробила в цьому напрямі — вирішила, що призначає цей склад не міністр, а гетьман, визначила кількість рекомендованих осіб. Якщо прийняти пропозицію обрання через вищу школу, яка не має централізованого органу, відкриття Академії доведеться відкласти на тривалий час. Отже, Комісія має рекомендувати перших членів Академії, в тому числі з свого власного, авторитетного в різних галузях науки, складу.

Остаточно було вирішено: кількість академіків першого складу повинна дорівнювати 12 (по 4 від кожного Відділу); призначаються вони верховною владою; Комісія має рекомендувати склад академіків, якшо верховна влада звернеться до неї з цим проханням.

Однією з найважливіших умов існування майбутньої Академії було питання про надання їй необхідних для роботи приміщень. Це питання неодноразово обговорювалось на засіданнях Комісії. Вже на п'ятому засіданні, 24 липня 1918 р., було оголошено доповідну записку, подану В. Вернадським 23 липня 1918 р. гетьману П. Скоропадському про необхідність виділення приміщень для новостворюваних установ. У записці зазначалось, що напередодні 22 липня на засіданні Комісії по вищій школі остаточно вироблено законопроект про створення Державного українського університету в Києві, а двома днями раніше академічна Комісія ухвалила рішення про заснування Національної бібліотеки. Що ж до створення Української Академії Наук, то справа просувається успішно і на найближчому тижні розпочнеться робота по складанню її статуту. Оскільки і університет, і Академія наук мають першочергове значення, необхідно дуже швидко розгорнути їх роботу. Але відразу виникне питання про приміщення для них, спочатку тимчасове, а згодом постійне. Якийсь час ці установи можуть навіть перебувати в одному приміщенні, в майбутньому ж вони будуть відокремлені.

Комісія по вищій школі заснувала підкомісію під головуванням Д. Багалія для підшукання приміщення для університету. Вона рекомендувала приміщення Володимирського кадетського корпусу на Кадетському шосе (нині – Повітрофлотський проспект, 6) як найбільш придатний варіант. В. Вернадський висловив думку, що ця будівля могла б послужити певний час і для Академії наук, і просив гетьмана взяти до уваги "виняткове національне і загальнолюдське значення, які повинні мати два створюваних нових великих розсадника науки і знань на Україні" [26].

На цьому ж засіданні В. Вернадський повідомив присутніх, що гетьман П. Скоропадський досить доброзичливо поставився до делегатів обох Комісій, які передали йому записки про надання приміщення. Отже, можна сподіватися, що будівлю Володимирського кадетського корпусу буде передано Академії і університету. До того ж, як сказав гетьман, під керівництвом міністра шляхів уже розробляється план забудови Звіринця (історична місцевість у нинішньому Печерському районі на березі Дніпра), де передбачено відвести площу, достатню для будівництва нових приміщень для обох установ. 3 серпня 1918 р. В. Вернадський доповів Комісії, шо питання про надання приміщення Володимирського кадетського корпусу Державному українському університету, як повідомив міністр народної освіти, вирішено позитивно.

14 серпня на засіданні Комісії обрано підкомісію у складі В. Вернадського, Д. Багалія, Г. Павлуцького, С. Тимошенка і М. Тугана-Барановського для вирішення питання про тимчасове приміщення і постійне місце для Академії та її установ. За пропозицією Д. Багалія, підкомісія мала визначити необхідний мінімум приміщень, що повинні бути відкриті в першу чергу, для чого оглянути Звіринець, будівлі Кадетського корпусу і Комерційного інституту (Бібіковський бульвар, нині бульвар Шевченка 22/24, належить Державному педагогічному університету ім. М. Драгоманова).

При майбутній Академії Наук передбачалось створити такі установи, як Ботанічний та Акліматизаційний сади, для чого були потрібні не просто будівлі або будівельні майданчики, а й досить великі ділянки землі. 31 серпня на черговому засіданні Комісія вирішила питання про вибір місця під Ботанічний сад передати у підкомісію по добору приміщень для Академії, передбачивши необхідність виходу з Ботанічного саду до Дніпра. Питання про створення зоопарку та можливість використання для Академії парку Асканія-Нова Комісія передала на попереднє обговорення Відділу фізично-математичних наук.

Важливим аспектом розвитку національної культури в Україні, над яким працювала Комісія, було питання про Національну бібліотеку. Ще у 1917 р. у Петербурзі М. Василенко обстоював перед Тимчасовим Урядом необхідність "заснування в Києві великої бібліотеки на зразок Петербурзької публічної або Румянцевського музею в Москві чи бібліотек Берліна, Парижа, Лондона" [27]. Але відповідь була негативною.

Під час розробки законопроекту про заснування УАН це питання стояло на порядку денному як одне з основних. У промові В. Вернадського на першому засіданні Комісії Національна бібліотека стояла першою у списку установ, що мають бути відкриті при Акаде-

мії. На ньому ж Кордт подав до Комісії записку "Про Національну бібліотеку Української держави", в якій зазначав, що заснування національної бібліотеки є невідкладним завданням Української держави і гарантією її успішного розвитку та процвітання "була б згода найвищої вченої корпорації держави, себто Української Академії Наук, взяти на себе завдання — керувати організуванням Національної бібліотеки і пильнувати її успішного розвитку" [28, с. 9]. Крім того, в записці наводилася структура академічної бібліотеки. Зокрема, в ній передбачалися такі відділи: повна колекція книг і брошур, будь-коли надрукованих українською мовою; "Ucrainica", тобто відділ книг, брошур і часописів, присвячених Україні, іноземними мовами; української іконографії; картографії України, починаючи з XVI століття; української музики та українських нот; українських стародруків і рукописів.

Крім цієї спеціальної частини, академічна бібліотека повинна мати книги з усіх галузей знання російською, німецькою, французькою, італійською та іншими мовами. Єдино придатним для такої бібліотеки є розміщення книг по науках. Необхідно мати алфавітний каталог, бажано було б також створити при цій бібліотеці об'єднаний каталог усіх наукових бібліотек України. При читальному залі необхідно мати довідкову бібліотеку з вільним доступом для всіх відвідувачів. Приміщення повинно бути просторе, з великим запасом повітря і світла.

20 липня на черговому засіданні Комісії В. Вернадський зачитав проект закону про Національну бібліотеку і фонд для неї. Після обговорення проекту остаточне редагування доручили голові і секретарю Комісії. А 24 липня вже доповідалося, що законопроект про утворення фонду Національної бібліотеки успішно пройшов у Раді Міністрів і наступне завдання Комісії — розробити положення про тимчасовий комітет фонду і забезпечити його з 1 січня 1919 р. коштами. Це питання стоятиме відразу після підписання відповідного закону гетьманом. 31 липня голова Комісії оголосив зміст листа міністра народної освіти від 29 липня, в якому йшлося про якнайшвидше створення Комісії по розробці положення про Національну бібліотеку. Міністр пообіцяв надіслати свої міркування з цього приводу.

Отже, питання про Національну бібліотеку вирішувалося швидко при активній підтримці Міністерства освіти і гетьманської влади. М. Василенко пізніше згадував: "В 1918 році, за часи гетьмана, я, переконаний у великому культурному значінню для України заснования наукової великої бібліотеки в Києві, підняв про це питання перш принціпово в Раді Міністрів. Рада віднеслась дуже прихильно до моєї пропозиції і, на моє прохання, асігнувала на перший раз на підготовчу роботу по бібліотеці 200 тисяч карбованців... Своє принціпове рішення Рада Міністрів доручила мені представити в формі законопроекта, який і був мною внесений і без змін затверджений Радою Міністрів. Затверджений гетьманом законопроект був надрукований в "Державному Віснику" В своєму законопроекті я назвав бібліотеку національною на зразок французької, з огляду на те, що вона мусить бути національним культурним скарбом всього українського народу... Я стояв за утворення Національної Бібліотеки, як самостійної інституції, ні від кого, крім вищої влади, незалежної, але наприкінці згодився на думку акад. В. І. Вернадського, щоб зв'язати Бібліотеку з Академією наук. На мій погляд, думка В. І. Вернадського мала велике практичне значення. Не глядячи на дуже трудні політичні і економічні обставини, на часту зміну влади, Академія зуміла організувати Бібліотеку і поставити її на ноги" [29].

Для майбутньої бібліотеки необхідно було підшукати відповідне приміщення. Краще за все було б збудувати для неї спеціальний будинок, для чого намічалося два можливі майданчики: садиба Колегії П. Галагана (по вул. Фундуклеївській, нині Б. Хмельницького, 11, Державний музей літератури України), або садиба Анатомічного театру (нині Б. Хмельницького, 37, Музей медицини). Були й інші проекти, однак побудувати спеціальний будинок так і не вдалось.

До проблеми створення Національної бібліотеки мали відношення збереження і придбання приватних бібліотек та колекцій рукописів, чим також займалася Комісія. Так, на її засіданнях обговорювалася доцільність придбання бібліотек Б. Грінченка, О. Потебні, М. Драгоманова, В. Антоновича. Велися відповідні переговори з спадкоємцями, вживалися заходи щодо перевезення одержаних книг до Києва. В зв'язку з утворенням Національної бібліотеки Комісія входила в контакт з різними офіційними установами. Так, 15 серпня 1918 р. до міністра закордонних справ України було направлено листа за підписом В. Вернадського з низкою питань, спрямованих на полегшення перевезення з-за кордону українських книг.

(*Закінчення в наступному номері*)

Київ

ЛІТЕРАТУРА

1. Багатопартійна Українська держава на початку XX ст. К., 1992. — 96 с.
2. *Грушевський М.* Три академії. Б. м., б. р. 14 с.
3. *Там же.*
4. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 34.
5. *Грушевський М.* Три академії.
6. Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 1—3.
7. *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б.* Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — 272 с.
8. Центральний державний архів музей літератури мистецтва (далі — ЦДАМЛМ) України. — Ф. 542, оп. 1, спр. 20, арк. 10—11.
9. *Вернадський В.* Із спогадів. Перший рік Української академії // Наука і культура. — К., 1988. — Вип. 22. — С. 39—64.
10. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України (далі — ІР ЦНБ АН України). — Ф. 10, спр. 32254, арк. 3.
11. *Там же.* — Ф. 10, спр. 32919, арк. 1.
12. *Вернадський В.* О государственной сети исследовательских институтов // Отчеты о деятельности Комиссии по изучению естественных производительных сил России, состоящей при Императорской Академии Наук. 1916. — СПб., 1917. — 6 с.
13. ЦДАМЛМ — Ф. 542, оп. 1, спр. 20, арк. 10—11.
14. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.
15. *Вернадський В. І.* О государственной сети исследовательских институтов.
16. Архів Президії АН України. — Ф. 251, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
17. Архив РАН. — Ф. 518, оп. 4, д. 99, л. 1—2.
18. ІР ЦНБ АН України. — Ф. 11, оп. 2, спр. 59, арк. 1.
19. ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 6.
20. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.
21. *Там же.*
22. Архів Президії АН України. — Ф. 251, оп. 1, спр. 1 "Б", арк. 2.
23. Державний вісник. — 1918. — № 30. — 28 липня.
24. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту...
25. *Там же.*
26. Архив РАН. — Ф. 518, оп. 4, д. 99, л. 19—20.
27. ІР ЦНБ АН України. — Ф. 52, спр. 22.
28. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту...
29. ІР ЦНБ АН України. — Ф. 52, спр. 22.

Із золотої скарбниці творів благовісників етнодержавного відродження України

*(Добірка взірців поетичних творів, приурочена до 80-річчя проголошення Центральною Радою Універсалу про державну незалежність України)**

МАЙДАН СОФІЇ

Як він пресвітло височіє
І рветься рвійно у блакить,
І променіє, і горить
Той день, той день, свята Софіє!

Немов би засіяло небо
І Володимирська Гора,
Коли від Збруча і Дніпра
Зійшли брати й сини до Тебе...

Тоді неначе із руїн
Підвівся Київ — ґрізний вал —
І загримів Універсал
Про волю й долю України.

Нехай же світиться, Майдане,
Наймення світлеє Твоє!..
Як сонце сходить і встає,
Ми вірим: Україна встане!

Микола Щербак

* Продовження добірки див. на стор. 32, 43, 61, 73, 81, 87, 94, 113, 119, 120.

З історії науки, культури та побуту

Володимир Євстахієвич

ПОЧАТКИ ХРИСТИЯНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

На берегах Керченської протоки, яку колись називали Босфором Кіммерійським, існувала від V ст. до нової ери Босфорська держава зі столицею в Пантикапеї (суч. Керч). Від 106 р. Босфорська держава була об'єднана з Понтійським царством, яке знаходилося на південному березі Чорного моря. Від 66 р. до н. е. Босфорсько-Понтійська держава була в залежності від Римської імперії. Про те, що християнство поширювалося також у Понтійсько-Босфорській державі, свідчить перше послання верховного апостола Петра, яке було адресоване до християн у Понті, Галатії, Каппадокії та Бітинії. Апостол Павло в посланні до Колосян [3, 11] говорить, що в Христа немає різниці між євреєм, скитом та ін. Історик Б. Д. Греков пояснює, що весь південь нашої країни греки називали Скитією, а римляни — Сарматією.

Євсевій Кесарійський (помер у 304 р.) пише, що у Скитії проповідував християнство апостол Андрій, брат Петра. У "Повісті временних літ" оповідається, що Андрій учився у Синопі, звідси прибув у Корсунь (Херсонес), що знаходився біля суч. Севастополя. Тут довідався, що недалеко є гирло Дніпра. Андрій вирушив угору Дніпром. Побачивши над Дніпром гори, сказав до учнів: "На цих горах засіяє благодать Божа, буде город великий і воздвигне Бог багато церков" І вийшов на гори, благословив їх, поставив хрест, помолився Богу і зійшов з гори цієї, де опісля виник Київ. Потім подався Дніпром у вершину ріки, де згодом засновано Новгород, відвідав країну варягів. Прибувши до Риму, оповів про те, як учив і що бачив. Звідси повернувся в Синоп [1, 22]. Цю подію поетично оспівали Іван Франко, Василь Щурат та інші поети. Про те, що апостол Андрій проповідував у Скитії, свідчать Епіфаній Кипрський (IV ст.), Евхерій Ліонський (V ст.) та інші [12, 388].

У минології імператора Василя II (976— 1025) під 20 січня записано про трьох мучеників: Інна, Рима й Пінна, що були родом із Скитії. Вони були учнями ап. Андрія, продовжували навчати скитів і багатьох охрестили.

Епіфаній розказує, що ап. Андрій побував у Босфорі (Керчі), Теодосії та Херсонесі. Епіфаній користувався писаннями давніх письменників. Крім того, він сам обійшов усе узбережжя Чорного моря від Синопа до Босфора (Керчі), був у Теодосії та Херсонесі. Скрізь він чув місцеві оповідання про апостола Андрія, бачив церкви, хрести і образи ап. Андрія. Епіфаній записав назви учнів ап. Андрія, що були першими єпископами церков, які заснував апостол [30, 8—9].

На південно-західному березі Криму знаходилася стародавня грецька колонія Херсонес Таврійський, яку в наших літописах називано Корсунь. На початку нової ери це місто належало до Римської імперії. При кінці I ст. в Херсонес був засланий наступник ап. Петра папа римський Климент.

Він застав у Херсонесі велику громаду християн — близько двох тисяч. Про те, що в Херсонесі при кінці I ст. було поширене християнство, говориться у путівниках "Херсонес Таврійський" [26—29]. Мощі св. Климента віднайшов слов'янський просвітитель Костянтин (Кирило) з Солуня під час своєї подорожі до Хозарії в 860 р. Частину мощів св. Климента просвітитель залишив християнам у Херсонесі, а частину забрав із собою та згодом у 867 р. завіз до Риму. Київський князь Володимир Великий, повертаючи з походу на Корсунь у 988 р., взяв із собою корсунських священиків з мощами св. Климента (1.49). Після збудування в Києві величавої кам'яної церкви Успення Богородиці в 996 р. покладено в ній мощі св. Климента. Згодом у 1147 р. цими мощами св. Климента висвячено на Київського митрополита вченого місцевого монаха Клима Смолятича (2А, 116). Серед мозаїчних зображень Отців Церкви в київському Софійському соборі знаходиться також св. Климент, папа римський. Пам'ять св. Климента святкує Східна Церква 25 листопада за старим стилем (8 грудня за новим стилем).

Тертуліян писав, що в II-му столітті не було міста в Римській імперії, в якому не було б громади християн. В залежності від Римської імперії в I—IV століттях нової ери було все Причорномор'я.

В IV ст. проповідували Євангеліє на Криму єпископи: Василь, Капітон, Євген, Етерій, яких Церква зарахувала до числа священомучеників. Пам'ять їх Східна Церква святкує 7 березня за ст. ст. (20 березня за новим).

Про те, що вже в IV ст. поширювалося християнство в північному Причорномор'ї, писали: Тертуліян (помер 240), Атанасій Олександрійський (пом. 373), Іван Золотоустий (пом. 404), Ієронім (пом. 420) [12, 389].

Дослідник В'ячеслав Заїкін твердив, що вже в II ст. був у Босфорі (Керчі) єпископ [21, 9] та що християнство стало в Босфорській державі панівною релігією. На першому Нікейському соборі в 325 р. брали участь: Кадм — єпископ Босфору (Керчі) та Теофіль — єпископ Готії (гористого західного Криму). Босфорські монети від 270 р. не мали міфологічних постатей, а знак хреста.

Херсонеський єпископ Етерій брав участь у 2-му Вселенському соборі в Константинополі в 381 р., єпископ Лонгін — в Ефесі на 3-му Вселенському соборі в 431 р., та на 4-му Вселенському соборі в Халкедоні в 451 р., єпископ Юрій — на 6-му Вселенському соборі в Константинополі в 680 р. На 7-му Вселенському соборі в Нікеї в 787 р. брав участь владика Стефан Суразький (з Судака). На цьому соборі засуджено іконоборство. Під час переслідування у Візантії іконопочитателів у VIII ст. прибуло на Крим багато монахів, які побудували тут ряд печерних монастирів та поселень [25, 77—78]. Найвищу гору в Західному Криму названо горою св. Петра (Ай Петрі).

У VII ст. був засланий на Крим єретиком імператором Константином II (641—668) папа римський Мартин, який помер в Херсонесі в 655 р. Східна Церква святкує пам'ять св. ісповідника папи римського Мартина 14 квітня за ст. ст. (27 квітня за новим).

У VIII ст. на Криму було 4 єпархії: Босфорська з осідком у Керчі, Херсонеська (Корсунська), Готська з осідком в Мангулі або в Успенському монастирі (в Чуфут Кале) та Сурозька з осідком в Сугдеї— Судаку [24, 55].

Археологи відкрили на території колишнього Херсонеса більше ніж 70 мурованих церков, що свідчать про значне поширення християнства. Багато уличів та тиверців служили як найманці у війську Візантійської імперії, інші мали торговельні зв'язки з причорноморськими містами. Тими способами руські племена запізнавалися з християнською культурою.

В Босфорі (Керчі) зберігся до наших часів монументальний храм св. Івана Предтечі. Дослідники вказують на те, що цей храм збудовано у VIII ст. на фундаментах попередньої базиліки VI ст. У X—XIII століттях місто Керч з півостровом належало до Тмутороканського князівства [25, 143]. В околиці Керчі на окраїні селища Аршинцеве можна тепер оглянути залишки базиліки V—VI століть античної Тиритаки [25, 135]. На горі Торсель, де тепер знаходиться селище Планерське, є сліди 5 християнських храмів, серед них одного розміром 37 на 21 м [25, 139].

У наддунайській Болгарії проголошено християнство панівною релігією у 864 р. за володаря Бориса. Грецьке духовенство, яке поширювало в Болгарії християнство, користувалось грецькою мовою, яку рідко хто розумів. Коли у 866 р. прибули до Болгарії з Моравії учні слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія, тут їх народ прийняв з радістю, тому що вони користувалися зрозумілою для народу слов'янською мовою. Вони організували тут ряд монастирів та шкіл, так що наступний володар Симеон (893—927) міг проголосити слов'янську мову не тільки церковною, але й державною [36, 14].

У 903 р. київський князь Ігор одружився у старій столиці Болгарії Плисці з племінницею володаря Симеона Оленою, яку в Києві називано Ольгою. З княгинею Ольгою прибули до Києва група вчених болгарських монахів та священик-духівник княгині. Вони привезли з собою ряд церковних та інших книжок слов'янською мовою.

Таким чином, княгиня Ольга з цією свитою монахів була першим популяризатором на Русі християнської культури та просвіти слов'янською мовою.

Ряд царгородських письменників, як Костянтин Багрянородний, Кедрин та інші записали, що патріарх Ігнатій, якого звільнив із заслання імператор Василь за старанням Апостольської столиці, у 667 р. висвятив та вислав на Русь архиєпископа.

В кожному разі київські князі Аскольд і Дир, які правили в Києві в роках 860—882, були християнами. На могилі Аскольда Ольма побудував церкву св. Миколи, тому що Аскольд мав християнське ім'я Микола. У царгородському церковному уставі кінця IX ст. Русь згадується як 61 митрополія.

У 957 р. княгиня Ольга разом зі своїм священиком Григорієм та великою свитою відвідала Царгород. Вона була на прийомі в імператора Костянтина Багрянородного та його дружини. Імператор відмовив княгині Ользі у сприянні введенню і поширенню християнства на Русі. Своїм синам Костянтин Багрянородний заповідав, щоб на Русь посилали не священиків, а шпигунів.

Тому княгиня Ольга в 939 р. посилала посольство до німецько-римського цісаря Оттона з проханням надіслати до Києва єпископа. Спершу згодився їхати до Києва монах Лібуцій з монастиря св. Альберта в Майнці. Але під час підготовки до поїздки він захворів і помер.

Тоді згодився їхати до Києва монах монастиря св. Максиміліяна з Лотарінгії Адальберт. Він одержав єпископські свячення і прибув до Києва в 961 р. Але тут не мав успіху [33, 38]. Я думаю, що причиною цього було те, що болгарські монахи, які прибули з княгинею Ольгою, запровадили богослужіння у слов'янській мові, зрозумілій для киян, і тому вони воліли ці богослужіння, а не латину, на якій відправляв єп. Адальберт.

Доказом поширення християнства в Києві за часів князювання Ігоря та Ольги є договір у 944 р. В цьому договорі говориться, що частина посольства Ігоря були християнами і тому вони, християни, присягали в соборній церкві св. Іллі, що знаходилася в Києві на Подолі [1, 32].

Якщо була в Києві соборна церква, то це свідчить, що були тоді в Києві ще інші церкви. Запис на одному "Апостолі" говорить, що дня 11 травня 6460 р., тобто в 952 р., посвячено в Києві церкву св. Софії [31, 80].

Перебування княгині Ольги в Царгороді описав сам імператор Костянтин Багрянородний у книзі "Про звичаї візантійського двора" Тим часом у тих редакціях "Повісті временних літ", які дійшли до наших часів, записано фантастичне та анекдотичне оповідання про залицяння імператора та про хрещення княгині Ольги й тому нема загадки, що княгиня мала з собою священика.

У 962 р. княгиня Ольга заснувала місто Псков, як про те свідчить літопис міста Пскова, виявлений в рукописній книзі музейного зібрання Державного історичного музею в Москві [37, 25]. Тим часом часто можна зустрінути таке, що княгиня Ольга походила з північного Пскова, замість з болгарського міста Плиски [18, 11].

На західніх окраїнах Руси над Сяном, Дністром і Західним Бугом знаходилися Червенські міста: Перемишль, Любачів, Червень та інші. В роках 863—885 Червенські міста належали до Великоморавської держави, в якій тоді працювали слов'янські просвітителі солунські брати Кирило та Мефодій. Наступник апостола Петра папа римський Адріян висвятив їх на єпископів. Кирило помер у Римі 869 р. Мефодій повернув у слов'янські краї Моравію та Панонію і далі продовжував поширення християнства у слов'янській мові. У "Житії св. Людмили" записано, що архиєпископ Мефодій висвятив 7 єпископів для слов'янських народів. Дослідники вважають, що тоді християнство також поширилося на Закарпатті та в Червенських містах, тому що вони тоді належали до Моравської держави.

В роках 980—1015 Великим київським князем був Володимир Святославович. Він завершив об'єднання всіх східнослов'янських земель та в роках 988—989 запровадив у своїй державі християнство.

Перебуваючи ще в Новгороді, Володимир заприятелював з Олафом, сином норвезького вікінга Трігвеля. Скандинавська сага говорить, що, прийнявши християнство, Олаф прибув до Києва, щоб відвідати приятеля своїх молодих літ Володимира. З Олафом був єпископ латинського обряду Павло. Згідно з цією сагою Олаф умовив і нахилив Володимира прийняти християнство [33, 41].

У 987 р. ромейський імператор Василь був змушений просити Володимира про військову допомогу проти збунтованого полководця Варди Фоки, який проголосив себе візантійським імператором. Володимир поставив вимогу, що пошле допомогу, якщо сестра імператора дасть згоду вийти заміж за Володимира. Володимир рішив поріднитися з імператорською династією, щоб підняти авторитет Київської Руси. Коли військо Володимира допомогло ліквідувати бунт Варди Фоки, імператор відтягав від'їзд своєї сестри до Києва. Щоб примусити імператора виконати своє зобов'язання, Володимир у 988 р. вирушив зі своєю армією на Крим, щоб зайняти Корсунь (Херсонес), який тоді належав до Візантійської імперії. Після здобуття військом Володимира Корсуня імператор був змушений вислати свою сестру. Володимир, повінчавшись з царівною Анною, збудував у Корсуні церкву св. Василія, тому що сам прийняв ім'я Василя. Володимир залишив Корсунь візантійцям як віно за царицю Анну, а сам забрав до Києва царицю, Анастаса та деяких інших священиків корсунських, які знали слов'янську мову, мощі св. Климента папи римського, церковні посудини й ікони.

Прибувши до Києва, Володимир звелів усунути ідоли і став поширювати християнство, яке проголосив офіційною державною релігією. В "Повісті временних літ" справа охрещення киян дуже спрощена: князь наказав — народ виконав. "Повість" була написана, коли минуло більше сотні років. Тим часом найперше треба було народ підготувати, тобто виснити правди християнської віри, а тоді щойно хрестити. Далі в ПВЛ записано, що Володимир звелів будувати церкви в Києві та інших містах і приводити людей до хрещення. Одночасно посилав князь збирати дітей і віддавати їх у книжну науку. Звичайно, тих кілька свя-

щеників, які прибули з Корсуня, не могли самі цього всього виконати. Тому всі дослідники, зокрема мовознавці, визнають, що Володимир мусив ще запросити інших священиків, які знали слов'янську мову, зрозумілу для народу. Також потрібні були богослужебні книги у слов'янській мові. Такі книги і таких священиків довелося Володимирові запросити з Болгарії, про що говорить найдокладніше історик та дослідник давньоруських літописів М. Присєлков.

Володимир відмовився від послуг візантійського духовенства, тому що воно не знало слов'янської мови. По-друге, в Києві добре пам'ятали той нехристиянський і взагалі нелюдський вчинок візантійців, коли вони в 941 р. всім полоненим русичам стяли голови [12, 457]. А тоді за Володимира ще жило багато нащадків тих страчених візантійцями руських полонених.

На те, що Володимир прийняв і поширював християнство, крім Олафа, заважив також вплив бабки Ольги та жінок Володимира, з яких були християнками дві чешки, болгарка та врешті царівна Анна.

Всі дослідники давньоруських літописів на чолі з Шахматовим (1864— 1920) визнають, що промова грецького філософа до Володимира та інші оповідання, які дійшли до нас у пізніших редакціях "Повісті временних літ" — це вставки вигаданих оповідань грекофільських редакторів. Дослідник Б. Греков, зокрема, твердить, що літописне оповідання про те, що Володимир перед охрещенням мав багато наложниць, — це просто пасквіль, який видумало оточення пізніших грецьких митрополитів, які після 1037 були в Києві і противилися бажанню русичів, щоб Володимира проголосити святим.

Головною спорудою Києва за часів Володимира була знаменита церква Успення Божої Матері або Десятинна, яку будовано в роках 989—996.

Це був хрестовокупольний, шестистовпний храм, оздоблений мозаїкою, фресками, різьбленими мармуровими та шиферними плитами. Храм був тринефний, оточений з трьох сторін широкими галереями. Храм не зберігся, але розкопані рештки його фундаментів свідчать, що це була величезна споруда розмірами 32 × 42 метри [39, 16].

До Київської держави відносилося від часів князя Ігоря Тмутороканське князівство, до якого належало місто Керч, в якому було поширене християнство від перших століть. В Керчі працювали від II ст. єпископи, які від VIII ст. були митрополитами. Керч була раніше столицею Босфорської держави, гербом якої був тризубець. Володимир друкував на своїх грошах теж тризубець. В літописах нема записів, хто висвячував священиків для церков Володимира, які він ставив по всіх містах своєї держави. Володимир міг просити митрополита з Керчі, щоб той висвячував йому священиків. Для висвячування духовенства Володимир також міг запрошувати болгарського патріарха, як це припускають деякі дослідники. В кожному разі, це не подобалось пізнішим грекофільським редакторам літописів і тому вони пропустили такі неприємні для них відомості у своїх списках.

Прийняття християнства змішнило міжнародне становище Київської Русі. В літописах затримались відомості про те, що тричі Володимир приймав посольства від Апостольської столиці (988, 991, 1000), а два рази посилав свої посольства до Риму (994, 1001 роки). Дипломатичні зв'язки мав Володимир також із Чехією, Мад'ярщиною, Німеччиною, Польщею, Швецією, Норвегією та Візантією.

Справу Володимира Великого продовжував його син Ярослав, який був Великим київським князем у 1019— 1054 роках. За Ярослава остаточно утвердилося в Київській державі християнство.

У 1021 р. Ярослав Мудрий висилав посольство до римського папи Бенедикта VII з проханням, щоб він прислав до Києва єпископа. До Києва прибув єпископ болгарського походження Олекса, але мусив від'їхати без успіху, тому що тут народ волів богослужіння слов'янською мовою, яка йому була зрозуміла, а латини народ не розумів.

Центральною спорудою Києва, домінуючою в архітектурному ансамблі міста Ярослава, був тринадцятикупольний собор св. Софії, тобто Божої Премудрости. Софійський собор було видно з усіх кінців Києва. Софійський собор — це не тільки центр релігійного життя Русі, але й чудова пам'ятка культури та мистецтва, що мала великий вплив на дальший розвиток архітектури та монументального живопису усієї давньої Русі.

В 1037—1054 роках Ярослав Мудрий збудував патрональні монастирі з церквами св. Юрія та св. Ірини.

У 1039 р. прибув до Києва перший грецький митрополит з Візантії Теопемпт. Після того як в 1043 р. за наказом візантійського імператора випалено очі 800 руським полоненим, Теопемпт мусів забиратися з Києва. У 1051 р. собор руських єпископів вибрав Київським митрополитом місцевого вченого монаха Іларіона. До наших часів зберігся ораторський твір Іларіона "Слово о законі і благодаті" Захищаючи незалежність руської Церкви і Київської держави від посягань Візантії, Іларіон твердить, що Володимир прийняв християнство не внаслідок візантійського впливу, а з власної ініціативи через безпосереднє натхнення від Бога [19, 47].

В роках 1037—1039 був написаний найдавніший Київський літописний звід. Деякі дослідники припускають, що автором його був згадуваний письменник-публіцист Іларіон [41, 148]. У цьому ж часі постав Києво-Печерський монастир, з якого вийшла плеяда літописців та письменників: Никон, Іван, Теодосій Печерський, Нестор, Полікарп, монах Яків та інші. Вихованцями монастиря були: художник Аліпій, лікарі Агапіт і Вірменин та ряд інших видатних культурних діячів Русі.

Одночасно, коли в Києві володів Ярослав Мудрий, у Чернігові від 1024 р. володів його брат Мстислав, якого ще Володимир у 988 р. направив у Тмутороканське князівство. Мстислав побудував у Тмуторокані в 1022 р. кам'яну церкву Богородиці, а згодом від 1031 р. будував у Чернігові собор Преображення Христа, відомий як Спаський собор, який зберігся до наших часів.

З XI ст. залишилися найдавніші датовані пам'ятки київської писемности: "Остромирове Євангеліє" та "Ізборники" 1073 і 1076 років.

"Ізборники" називають Святославовими, хоча за деякими ознаками перший з 1073 р. був написаний на замовлення князя Ізяслава. Це збірник різних творів грецьких авторів богословсько-філософського змісту, метою якого було дати швидку відповідь на тлумачення євангельських текстів, догматичних, філософських та природничих уявлень того часу. Другий "Ізборник" 1076 р. складено київським книжником, на що вказує допис до післямови.

Під час княжих усобиць син Ярослава Мудрого Ізяслав звертався за допомогою до польського короля та до німецького цісаря, а навіть вислав свого сина Ярополка-Петра до папи римського Григорія VII. Папа Григорій VII коронував Ярополка-Петра на короля і другу корону вислав для Ізяслава. Також зобов'язав польського короля дати допомогу Ізяславові. Про коронацію Ярополка збереглися цікаві мініатюри у Трірському псалтирі [17, 69—70].

За Ізяслава та його сина Святополка Київ був поширений на Михайлівську гору, де у 60-ті роки XI ст. Ізяслав побудував монастир св. Дмитра, а в ньому церкву св. Петра. У 1108 р. син Ізяслава Святополк в цьому монастирі спорудив Михайлівський Золотоверхий собор, який був одним з шедеврів давньоруської архітектури (знищений сталіністами 1936 р.).

В роках 1075—1089 збудовано в Києво-Печерській лаврі величавий Успенський собор (підірваний на початку німецької окупації 1941 р.).

В роках 1070—1088 Всеволод Ярославич збудував у Видубичах під Києвом величаву Михайлівську церкву.

У 1113 р. монах Києво-Печерського монастиря Нестор закінчив "Повість временних літ" — найславетніший історичний твір Київської

Руси. Нестор написав також "Читання про життя і згублення... Бориса і Гліба" та "Життя Теодосія, ігумена Печерського"

Ідеологія "Повісті временних літ", яку проводив Нестор, не сподобалась Володимирові Мономахові. Тому він відібрав літописання від Печерського монастиря та віддав у Видубицький монастир, який був родинним монастирем Всеволодичів. Володимир доручив ігуменові цього монастиря Сильвестрові переробити "Повість временних літ". Сильвестер закінчив свою редакцію "ПВЛ" у 1116 році. Між іншим, Сильвестер дописав до "ПВЛ" легенду про побут апостола Андрія на київських горах.

Але Володимир Мономах не був задоволений тими невеликими змінами, які вніс Сильвестер у так звану другу редакцію "ПВЛ" Володимир закликав з Новгорода свого сина Мстислава й доручив йому скласти нову редакцію "ПВЛ" Першою дружиною Мстислава була шведська королівна Христина, другою — дочка новгородського посадника Дмитра.

Дочок Мстислав видав заміж за Сігурта Норвезького, Еріка Датського, Канута Обостритського і візантійського імператора. Мстислав знайшов монаха, якого Рибаков назвав "Ладожанином", який згодився написати внову редакцію "ПВЛ" так, як цього бажали Володимир Мономах та Мстислав. Вони усунули всі ті фрагменти "ПВЛ", які їм не подобались, а замість них наказали вписати нові проварязькі та прогрецькі оповідання та легенди.

Тому що Володимир зайняв незаконно київський стіл у 1113 р. проти рішень Любецького з'їзду з 1097 р., Мстислав з Ладожанином постарались доказати, що князі можуть займати столи також на запрошення бояр [14, 97]. Ладожанин вписав тенденційну легенду про запрошення до Новгорода трьох варязьких братів Рюрика, Сінеуса і Трувора. Тим часом "брати" Рюрика з'явилися внаслідок неправильного перекладу скандинавської саги, в якій оповідається, що Рюрик прийшов зі своїми родичами (сіне усе) та вірною дружиною (тру вар) [10, 298].

Ці тенденційні оповідання Ладожанина послужили приводом для деяких істориків, щоб видумати норманську (варязьку) теорію організації руської державности. Третю редакцію "ПВЛ" датують 1118 р.

Цілу історію переробок і редакцій "ПВЛ" найкраще прояснив О. Шахматов [40].

У зв'язку з прийняттям християнства на Русі вже в XI—XII ст. стають досить частими паломництва до різних релігійних центрів і особливо до св. Землі (Палестини). За переказами, на Афон мандрував монах Києво-Печерського монастиря Антоній. Є відомості, що в 1062 р. до св. Землі ходив ігумен цього ж монастиря Варлаам.

В роках 1106—1108 відбував паломництво до св. Землі ігумен Данило, який залишив твір "Житье и хоженье, Руськыя земли игумена"

Видатним письменником, проповідником та церковно-політичним діячем Київської Русі був Кирило Турівський (1130—1182), що був монахом, а згодом турівським єпископом. Він автор багатьох проповідей і повчань.

На Русі росла кількість величних соборів і церков. Найбільш відомими будівлями київської архітектурної школи XII ст. були: церква Богородиці Пирогощі (згадується у "Слові о полку Ігоревім"), збудована у 1132 р. на торговій площі на Подолі, Кирилівська церква, збудована близько 1146 р. чернігівськими князями Ольговичами, та Василівська церква, збудована в 1183 р.

Автор давньоруської поеми "Слово о полку Ігоревім" говорить про те, що галицький князь Ярослав Осмомисл (1053—1087) посилав свої війська у хрестовий похід, який організувало західноєвропейське лицарство, щоб визволити св. Землю від мусульман:

І з вітцівського престола
У султанів мечеш стріли.

У 1147 р. Собор руських єпископів, який відбувся за київського князя Ізяслава Мстиславовича, вибрав Київським митрополитом місцевого вченого монаха Зарубського монастиря Клима Смолятича. Його висвятили соборні єпископи мощами папи римського св. Климента, які переховувалися у Десятинній церкві.

Климент Смолятич був видатним проповідником. Він згадується у літопису як учений і філософ, якого ще в Руській землі не було. До наших часів дійшов тільки один твір Климента — "Посланіє пресвітеру Томі" Тома дорікав Климентові, що той у своїх творах опирався на Гомера, Арістотеля і Платона. Смолятич пояснював біблійні тексти в алегорично-символічній манері.

Цінним історичним пам'ятником є "Київський літопис", який обіймає події 1118 р. по 1198 рік.

У "Київському літописі" є опис зайняття Києва військами суздальського князя Андрія Юрійовича 12 березня 1169 р.:

І грабували вони два дні увесь город — Подол, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі ці... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні [23, 137].

Це чи не перший випадок в історії Київської Руси, коли князь-християнин в ході княжих усобиць учинив таку наругу над загальнолюдськими християнськими святинями.

Але особливо сильного удару зазнала Київська Русь, а отже і християнська Церква під час татаро-монгольської навали. Та це вже інша сторінка історії християнської Церкви на українських землях.

Львів

1. Повість временних літ. Пер. В. Близнець. — Вітчизна. — № 3. — 1980. — С. 16—91.
2. Київський літопис. Пер. Л. Махновець. — Київ, 1984.
2а. Київський літопис. Пер. Л. Махновець. — Київ. — № 6. — С. 39—145.
2б. Київський літопис. Пер. Л. Махновець. — Київ. — № 7. — С. 86—145.
2в. Київський літопис. Пер. Л. Махновець. — Київ. — № 8. — С. 100—158.
3. Галицько-Волинський літопис. Пер. Л. Махновець. — Жовтень. — № 7, Львів, 1982.— С. 13—91.
4. Русская старина. — Т. 59, июль 1888. — СПб. — С. 215—224.
5. Наша культура. — № 9, Варшава, 1970. — С. 14.
6. *К. Динков*. Загадка великого життя. — Молодь України, № 235, 29,XI, 1963. — С. 4.
7. АН СССР, Институт истории, Исторический архив, т. 7. — М., 1961. — С. 207—253.
8. *Б. Рыбаков*. Первые века русской истории. — М., 1964.
9. *Б. Рыбаков*. Першые векі гісторії Русі. — В-ва, 1983.
10. *Б. Рыбаков*. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982.
11. Д. Иловайский. Княжий період України-Руси. — Тернопіль, 1886.
12. *Б. Д. Греков*. Киевская Русь. — Л., 1953.
13. *Ф. Нусти*. Гістория Косцьола русскего. — Кракув, 1857.
14. *В. В. Мавродин*. Очерки истории СССР. Древнерусское государство. — М., 1956.
15. *О. Д. Радченко*. Поема в камені і фарбах. — Київ, 1972.
16. Історія українського мистецтва в 6 т., т. 1. — К., 1966.
17. *С. О. Висоцький*. Про що розповідали давні стіни. — К., 1968.
18. Наша культура. — № 1. Варшава, 1984. — С. 11—13; 1978.
19. *М. С. Грицай та ін*. Давня українська література. Київ, 1978.
20. Слово о полку Ігоревім. — Київ, 1955.
21. *В. Заїкін*. Зарис дзєюв устрою Косцьола всходньо-словянсскего. — Львів, 1939.
22. *П. П. Толочко*. Історична топографія стародавнього Києва. — Київ, 1972.
23. *І. П. Крип'якевич*. Галицько-Волинське князівство. — Київ, 1984.
24. *А. Л. Якобсон*. Крым в средние века. — М., 1973.
25. Дорогой тысячелетий. — Симф., 1978.
26. Херсонес Таврический. — Симф., 1972.
27. *А. Й. Полканов*. Судак. — Симф., 1978.
28. *А. С. Петрушевич*. Краткое историческое известие о введении христианства в Прикарпатских странах. — Львів, 1882.
29. *С. Славыч*. Город-герой Керчь. — Симф., 1976.
30. *И. Малишевский*. Сказание о посещении Русской страны ап. Андреемъ/Владимирский Сборник. — К., 1888.
31. *Е. Голубинский*. Історія Русской Церкви. — М., 1901.

32. *М. Д. Приселков*. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XIII веков. — СПб., 1913.
33. *В. Я. Рамм*. Папство и Русь в X—XV веках. — Н. Л., 1959.
34. *Б. Рыбаков*. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — М., 1972.
35. *Ю. Н. Воронов*. О мире архитектурных памятников Абхазии. — М., 1978.
36. *В. Д. Андреев*. История болгарской литературы. — К., 1978.
37 *О. Бевзьо*. Львівський і Острозький літописець. — К., 1971.
38. АН УРСР. Інститут археології. Стародавній Київ. — К., 1975.
39. *Г. Н. Логвин*. По Україні. — Київ, 1968.
40. *О. О. Шахматов*. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908.
41. Історія Києва. У 3 т., т. 1. — Київ, 1986.

Володимир Сергійчук

СЛОБОЖАНЩИНА В ЕТНОДЕРЖАВОТВОРЧИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНЦІВ XVII— XX століть

Серед мільйонів українців, які проживають сьогодні за межами УРСР, значна частина їх мешкає в східних районах Слобожанщини, що входять до складу Курської, Білгородської та Воронезької областей Російської Федерації. Позбавлення можливості вчити своїх дітей рідною мовою в школах, відсутність місцевих українських газет і журналів, радіомовлення, закладів культури, вузів спричинилося до майже суцільної русифікації.

Це — результат успішного "трансформування" великодержавної політики російського царизму в так звану ленінську національну політику на практиці. І цей процес, на жаль, торкнувся не лише слобідських українців на Курщині, Білгородщині, Вороніжчині. Повальна русифікація зачепила й регіон власне української Слобожанщини, де рідна мова активно витіснялася з дитсадків, шкіл, технікумів, вузів, не кажучи вже про офіційні установи.

Заяви на високому рівні, що "Харьков — это русский город", викликали нову хвилю піднесення в тих, хто і сьогодні хотів би навіть самим існуванням України завдячувати колонізаторській місії Російської імперії на півдні. У газетах південних і східних областей публікуються "відкриття", що Харків закладений указом російської імператриці в 1750 році, що Слобожанщина була заселена українцями, "коли ці землі вже були частиною Росії" [1].

Усе це змушує повернутися до історичних фактів, що стосуються освоєння Дикого поля в межах Слобожанщини. Що передусім слід зауважити? А те, що першим першопрохідцем у цих місцях, на наш погляд, необхідно назвати українського князя Дмитра Вишневецького, котрий уже 1559 року поставив тут заслін безкарним грабіжницьким походам кримської орди на землі Московської держави. Це саме з його козаками-запорожцями *месяца февраля отпустиль царь и великий князь Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донець, а велель ему приходить на Крымские улусы, суда поделавъ...* [2] І саме тут, на території майбутньої Слобожанщини, відбуваються його перші сутички з ордою: *побилъ крымцовъ на Яйдаре близко Азова: было ихъ полтретьяста человекъ, а хотели ити под казанские места войною... Да шелъ Мишка Черкашенинъ ко князю Дмитрию же и побил крымцевъ вверхъ Донца Северского и четырехъ языковъ крымскихъ ко государю прислалъ* [3].

Використання українського козацтва на цих землях в інтересах Москви відбувається і пізніше. Так, 1582 року царською грамотою дозволялося відпустити з Путивля в поле 45 черкас [4]. 1589 року прийшли на Донець запорожці на чолі з отаманом Матвієм Федоровичем [5]. Тоді ж тут діяли черкаські отамани Яків Лисий, Агей Мартинович [6]. А 1593 року *велено черкасамъ запорожскимъ гетману Криштофу Косицкому и*

всемъ атаманам и черкасам быть на Донце на шляхех и за царемъ итти... промышляти проти кримських татар [7].

Тобто, вже в другій половині XVI ст. українське козацтво бере фактично діяльну участь не тільки в захисті Дикого поля від татарських набігів, а й в освоєнні цієї території, створюючи тут спершу тимчасові укріплення, які потім перетворюватимуться в постійні пункти колонізації. Зокрема, 1599 року Валуйки заселюють "лутчими черкасами", котрі вже прижилися в Осколі [8].

Як відомо, коли Петро Сагайдачний 1618 року повертає з московського походу, то частина його козаків залишилася на території тутешньої держави. Як свідчать документи, наступного року *по государеву указу послано из Розряду по городамъ на житие выходцевъ черкасъ, которые осталися отъ Саадачного в Колуге 349 человекъ... В Нижней 100 человекъ, в Арзамас 21 человекъ, на Вологду 44 человека, в Пронескъ человек, в Шатцкой 50 человекъ, на Коломну 20 человекъ, в Переяславль-Залеской 20 человекъ, в Переяславль Рязанской 30 человекъ* [9]

З 1626 року українських переселенців царський уряд вже, як свідчать факти, починає зараховувати на дійсну військову службу, зокрема михайлівських черкас у "государевъ полкъ" Таких у Михайлові виявилося сімдесять чоловік, і всі вони поіменно переводилися на постійну військову службу [10].

Знову відновлюються козацькі посольства до Москви за жалуванням. Москва регулярно продовжувала виплачувати його українським козакам, бо на цей час південні рубежі держави продовжували залишатися по суті мало захищеними. Звичайно, не могли забезпечити повністю оборону кордонів і ті поселення на межі Дикого поля, в яких переважали вихідці з України. В зв'язку з цим російський уряд послав своїх представників до Черкас за допомогою проти очікуваного походу кримської орди. І треба сказати, що українське козацтво відгукнулося — з розповідей російських посланців довідуємося: *...в городе в Черкасах были и сказывали де имъ запорожские черкасы Иванъ Иржищевской съ товарищи, что в нынешнемъ де государь во 144-мъ* (1636 — В. С.) *передъ Благовещенье днемъ пошло де ихъ запорожских козаковъ изъ литовских городовъ къ Белу городу подъ татрской шлях о дву конь тысячи зъ две для тово ведома де имъ учинилось отъ ихъ сторожъ, что татарова де идуть въ Московское государство войною многие люди* [11].

Переселенцям, крім боротьби з татарами, доручалося також не допускати проходу "воровских людей", котрі приводилися польськими прикордонними шляхтичами. Так, у квітні 1640 року чугуївські козаки на чолі з Яцьком Остряницею (*изъ сотни по два человека*) побили розбійників шляхтича Русановича з Балаклеї [12].

Важливу роль відігравали українці і в забезпеченні російської армії боєприпасами, зокрема селітрою, яка необхідна була для виготовлення пороху. В грудні 1638 року Михайло Федорович видав спеціальну грамоту, якою бєлгородському воєводі П. Пожарському доручалася *бирючемъ прокликать въ торговые дни не по одинъ день: которые белгородцы и черкасы умеютъ варить селитру, и те бъ нам послужили въ Белгороде, и въ Белгородскомъ уезде и на Чугуеве для селитрянаго варенья места отыскивали, и ты бъ техъ людей допросилъ подлинно, в которых местахъ далеко-ль отъ Белагорода и отъ Чугуева кому селитру варить, и как кому где для селитрянаго варенья строиться, и какъ кому въ которомъ месте отъ воинскихъ людей оберегаться, и по колько пудъ селитры кто с которой варницы въ нашу казну учнетъ давать, и в какову цену, и съ которого срока кто въ которыхъ местахъ учнетъ варить селитру* [13].

Про заклики українців для виготовлення селітри зустрічаємо в документах і пізніше. Так, 1647 року це доручалося брянському воєводі Звенигородському [14].

На переговорах у Посольському приказі з польськими послами в квітні—травні 1640 року царському урядові висувалося звинувачення,

що він приймає утікачів з України. *И те изменники засели новые слободы царского величества в степяхъ, а именно на Усерде, да подъ Ливнами, подъ Яблоновомъ, подъ Навасилем, подо Мценскомъ, подъ Деуловымъ, подъ Гремячимъ, подъ Дубинскомъ, подъ Рыльскомъ, подъ Курскомъ, подъ Путивлемъ, подъ Севскомъ и под иными старыми городами* [15]

Усього таких переселень на чолі з Яцьком Острянинецею та Андрієм Гунею тоді нараховувалося 20 000 [16].

Відповідь Посольського приказу була такою: *а въ докончальныхъ грамотахъ обоихъ государей написано: отдавать на обе стороны полоняниковъ, которые въ нынешнюю войну пойманы, а о перебещикахъ, которые съ царского величества стороны въ королеского величества сторону перебегають, а съ королевского величества стороны въ царского величества сторону перебегають, чтобъ ихъ на обе стороны отдавать не написано* [17].

Ось чому, коли з початком 1640 року до Чугуєва з'являється ще 46 українських родин, то місцевий воєвода П. Щетинін їм *указалъ служить государеву службу* [18].

Ця служба, звичайно, передусім передбачала охорону від татар. І такі дії українців на чолі з гетьманом Яцьком Острянинецею та сотниками Гаврилом Розсохою, Онопрієм Пановим, Богданом Матюшенком, Прокопом Безпанцевим, Дем'яном Бутом, Гаврилом Гавронським та Іваном Службистовим бачимо в останні дні травня 1640 року. *На Мравской Сокме на Вилкахъ* зійшлися вони з п'ятьма тисячами кримських татар, котрі поверталися з Русі і побили їх у кривавому бою [19].

Значна кількість українських козаків переходила на царську службу вже після того, як вони побували на Дону. Так, у листопаді 1640 року до Валуйок прибули Григорій Семенюк та Мартьянко з чотирма козаками, котрі перед цим *служили четыре года въ Озове* [20].

Тоді ж до Чугуєва прибули 20 черкас, котрі до цього перебували на турецькій каторзі [21].

З таких бувалих воїнів царський уряд намагався формувати стрілецькі частини. Є відомості про взяття 1647 року на цю службу в Москву 34 валуйських черкас на чолі з отаманом Лук'яном Степановим, котрі перед цим були на Дону [22].

Про кількість українських козаків, які стояли на охороні південних рубежів Московської держави, за 1641 рік маємо такі дані. В Усерді їх було: отаман — 1, осавул — 1, десятників і рядових — 194 чоловіки, в Яблонові і на Корочі: отаман — 1, осавул — 1, сотників — 4, десятинників і рядових — 453; у Курську: отаманів — 4, сотників — 9, осавулів — 6, рядових — 267; у Воронежі: отаманів — 4, сотників — 3, осавулів — 2, рядових — 166. Усього — 1116 чоловік [23] 1644 року у Валуйках їх нараховувалося 79 чоловік [24].

Важливо підкреслити й те, що на нових землях козаки намагалися зберігати свої порядки і військові звичаї. Зокрема, за ними залишалося право вибору своєї старшини. Так, кромські українці обрали собі за отамана в 1640 році Лук'яна Филипова. Правда, без дозволу царя місцевий воєвода навіть боявся прийняти в нього відставку [25].

Царський уряд розселяв і тих козаків, котрі вже раніше поселилися на неосвоєних землях. Так, у січні 1640 року воронезькому воєводі Вельямінову доручалося дати 140 *воронежскимъ черкасамъ наше хлебное жалованье всемъ на лицо съ порукою, что имъ въ селе въ Костенкахъ на вечное житье строитца и указаную свою землю пахать и хлебъ сеять* [26].

Такі дії царської адміністрації не завжди знаходили підтримку українських козаків. Скажімо, коли чугуєвський воєвода П. Щетинін вибирав *исъ черкасъ на осмотре въ станичную службу,* то говорили *сотники Гаврила Россоха да сотникъ Онопрей Поповъ за большимъ шюмомъ, что я* (Щетинін — В. С.) *у нихъ выбираю въ станицу добрыхъ людей, а ихъ разрозниваю волю... насъ черкасъ въ станицы пишешь неволею, мы де неволю служить не охочи* [27].

1647 року в *прибавку казачьему войску* на Дон, зокрема, з Оскола прибули: *Олешка Ивановъ Мошкинъ, Мишка Яковлевъ Черкашенинъ, Левка*

Михайловъ сынъ Черкашенинъ, Ивашко Прокофьевъ сын Черкашенинъ, Лукашка Абрамовъ сын Черкашенинъ, Васько Селуяновъ сынъ Кривопасовъ, Ивашко Васиевъ сынъ Капустки, Макарко Родионовъ сынъ Кривоносовъ... З Путивля дісталися: *Ондрюшка Черниговецъ, Купринъ Черкасовъ.* Крім того, були й *черкасы безъ записей*: десятник *Лазарь Жиляевъ, Сабинко Золотокинъ, Молофей Затонкинъ, Антонко Лобынцовъ, Иванъ Зеленский...* Жалування дано 80 черкасам по 3 карбованці, а 20 — по 4 [28].

Уже цей перелік прізвищ з російських документів дає підставу говорити про те, хто ж насправді заселяв Слобожанщину.

Треба сказати, що в багатьох випадках для московських воєвод було несподіванкою розселення українських уходників на тих землях, які вони вважали неосвоєними. Так, коли 1646 року князь Хилков приїхав в урочище Валки, щоб оглянути, де краще збудувати новий город, до нього з'явилося кілька українців-пасічників, що жили по своїх пасіках на Мжі й інших річках. Вони розповіли, що в згаданій місцевості, тобто поблизу Валок, таких пасік буде з 150 і що на кожній з них живе, як правило, по 5—6 чоловік [29]

Проведене московськими урядниками слідство засвідчило, що в навколишній місцевості "литовские люди" побудували пасіки на річках Братениці, Рабині, Мерлові, Мерчикові — всього більш як триста [30]. І як тільки "черкасів" спробували виселити — вони пригрозили, взявшись до зброї: *и городу Можевскому и каральному не стоять* [31].

Невдоволення українського населення умовами зборівського договору 1649 року викликало нову хвилю його еміграції в межі Московської держави, де були готові до цього. Більше того, закликаючи українське козацтво заселяти Дике поле, московський уряд намагався при цьому розпорошувати його, аби компактне військо не стало якоюсь небезпечною силою у внутрішніх відносинах його держави. Вже, скажімо, 1649 року прикордонним воєводам рекомендувалося козаків жонатих і сімейних відсилати невеликими партіями на службу в "українські" міста від кримської сторони, а одиноких відправляти на Дін, а з боку Литви (тобто України) нікого не лишати, щоб не було "ссоры". Після берестецької битви інструкція була такою: розсилати емігрантів на постійне життя невеличкими партіями, а коли б приходили великими групами — висилати на Волгу, до Симбірська й інших міст, а в прикордонній смузі не лишати. Більше того, цар пропонував тоді гетьманові — замість прийняти під свою оборону й подання допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої — перейти з усім Військом Запорозьким на московську територію й оселитися на Дону поряд з Військом Донським [32].

Однак Москві не завжди вдавалося розпорошувати українське козацтво, бо бачимо, як компактно оселилися чернігівські козаки 1652 року на берегах Тихої Сосни, утворюючи таким чином Острогозький полк [33]. Подібне було і з заселенням усієї Слобідської України, де утворюються з українського козацтва Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський полки [34].

Процес переселення на неосвоєні землі Дикого поля особливо набуває великого розмаху після Переяславської Ради. У березні 1654 року на заклик прикордонної адміністрації в містечко Чернавськ прибули *будники черкасы по отписке Григорья Кораулова — сто человекъ зъ женами изъ детьми, да которыхъ въ росписи имянъ нетъ и техъ государь будниковъ объявилось на смотре сорокъ восемь человекъ* [35]

Запрошуючи "лутчих людей", тобто кваліфікованих спеціалістів, російська адміністрація вимагала від них, аби вони переходили на нове місце, *со всемъ, что у нихъ есть съ лошадьми и съ коровы* [36].

Треба сказати, що Богдан Хмельницький, і особливо це проявляється в останні роки його життя, був противником переходу козацтва на службу до московського царя. Так, навесні 1656 року він навіть збирався, за словами І. Виговського, йти на Слобожанщину, аби тих *козаків, що порозходилися з козацьких городів та оселилися понад Пслом...*

половину вирубати, а решту взяти з собою: з того йому ще прибуде військо — з тисяч десять або й більше [37]

Протягом тривалого часу українське козацтво, як бачимо, відігравало важливу роль не тільки в обороні південних рубежів Московської держави, але й в освоєнні для неї нових територій. Саме завдяки українському козацтву свої кордони від Путивля, де вони були в середині XVI ст., Москва змогла просунути на південь на середину XVII ст. аж до Вільностей Війська Запорозького.

Хто освоював Слобожанщину, наглядно свідчить перепис Харкова 1655 року: тоді тут мешкало 587 сімей — і всі козацькі [38].

І коли в період "Руїни" царська адміністрація починає по-справжньому колонізувати Лівобережну Україну, розриваючи тісні відносини Гетьманщини із Слобожанщиною, то її козацька старшина прагне протистояти цьому процесові досить своєрідними методами — починає скуповувати землі, захоплені тут московськими людьми. Так, землі Славгородка закупив 1686 р. охтирський полковник Іван Перехрест. Землі с. Пушкарського біля Краснопілля поскуповував у дітей боярських сумський полковник Герасим Кондратьев. Землі самого Краснопілля купили в дітей боярських козаки-українці, що поволі заселяли місто. До козацьких рук переходять тоді землі Охтирки, Недригайлова тощо [39].

Українська колонізація прикордонних земель Московської держави, заселених колись "черкасами", посилюється з початком гетьманства Івана Мазепи. Підтримуємо шановного професора Олександра Оглоблина, що це була свідома колонізація гетьмана та його однодумців — у Путивльському, Рильському, Севському та Козельському повітах шляхом "пожалувань", "скупки", "заїмок" тощо тільки Мазепа мав 49 сіл, селищ і слобід, в яких рахувалося 5136 селянських і 968 дворів так званих "вольних черкас" [40].

Треба сказати, що цю політику Мазепи досить швидко зрозумів Петро I, а тому все робив, аби перешкодити економічному зближенню Слобожанщини з Лівобережною Україною, не допустити нової хвилі українців на неосвоєні землі.

Так, коли, повертаючись з другого Азовського походу, під час стоянки на річці Білій князь Б. І. Куракін висловив Петру I своє захоплення навколишньою місцевістю, то у відповідь на це цар сказав: *Дарю тебе, какъ свояку, и сыну твоему Александру, какъ крестнику, все это место, которому после ты самъ определишь границы* [41].

Сам князь заснував тут лише слободу Білокуракіне, а вже його син — хрещеник Петра I — проявив більше енергії в справі колонізації дарованої землі. Він перевіз багато селян з Воронїжчини, Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, котрих оселив у незайманому степу [42].

Про те, що Мазепа мав широкі плани щодо Слобожанщини свідчать хоча б слова Петра I після полтавської битви 1709 року: український гетьман мав бути *великим князем і має мати під своєю владою козаків донських, запорозьких і Волинь, і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги.* До речі, спробою поширити гетьманський "регімент" на Слобідську Україну Мазепа займався ще 1680—81 року за дорученням І. Самойловича. Однак і тоді, і пізніше московський уряд рішуче відмовився передати слобідські козацькі полки під владу гетьмана [43].

Щоправда, в 40-х роках XVIII ст. слобідські полки формально звітують канцелярії Гетьманщини, про що засвідчує в січні 1742 р. *Генеральная Перечневая табель Малороссійскихъ и Слободскихъ полковъ...* про присягу Єлизаветі. З цього документу, зокрема, довідуємося, що в найбільшому слобідському полку — Острогозькому — великоросіян *рядових и разного звания людей* 444 чоловік [44]. У той же час українців — 2242 чоловіки [45].

Мабуть саме таке співвідношення населення Слобожанщини спричинилося до більш-менш стійкого балансу українців тут аж до кінця XIX ст. Перепис 1897 року засвідчив, що з 2.492.316 жителів Харківської

губернії українців — 2.009.411. У Воронезькій з 1.967.054 вони становили майже половину — 854.093, у Курській — 523.277 із загальної кількості 1.604.515. В Острогозькому повіті, скажімо, тоді було 90 % українців, Богучарському — 80 %, Бірюченському — 70 %, Гайворонському — 60 % [46]

Тож цілком закономірним є той факт, що після Лютневої революції 1917 року на цих землях починається процес широких державотворчих українських змагань. Цей процес особливо посилився після того, як влітку 1918 року українська делегація оголосила свої пропозиції про розмежування з РСФРР: зокрема, на території Курської губернії від Онешковичів— Орлі на схід на Амон, Софронівку, річку Свапу, а далі нею і Сеймом до Глушкова, на Гущино, Лук'янівку, Старий Оскол і Петропавловське. В межах Воронезької губернії: на Шаталівку, Ріпівку, Колбино до Дону поверх Коротояку, далі Доном на Ліски, Маслівку, потім Шестаково, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлинівку, Василівку (Воляне), Банну і до східного кордону Воронезької губернії, де вже починався кордон з Військом Донським [47]

Ще більше посилюється цей процес з прийняттям 2 липня 1918 року Закону про громадянство в Українській Державі. Українські консули на території Радянської Росії були буквально завалені проханнями про видачу українських паспортів, усі маршрутні поїзди з Росії до України були переповнені пасажирами, що вирішили повернути на землю батьків [48].

Однак російська делегація не приймала цієї пропозиції. Переговори, які затягнулися аж до осені 1918 року, як і слід було чекати, провалилися, бо, як визнавав Християн Раковський пізніше, Ленін пояснив йому, що *більшовики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Берестейському договорі. Одначе переговорів не треба трактувати поважно, бо все воно переходове та проминаюче* [49].

А тим часом уряд Радянської Росії, як доповідав голова української делегації С. Шелухін *послав по прикордонному районові узброєних агітаторів та ватаги червоної армії з кулеметами і, погрожуючи шляхом терору, став вимагати голосувати за Росію й під владу Совітського уряду. Неслухняних били, розстрілювали, саджали по тюрмах, залякували погрозами* [50] Зрештою, це і призвело до того, що переговори в жовтні були припинені.

Але бажання українського населення, що опинялося поза межами державних кордонів України не припинялися і пізніше. Так, 1920 року за входження до України однозначно висловилися з'їзди Рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту Курської губернії, Нововознесенської, Успенської, Гайворонської волостей Путивльського повіту та багатьох інших [51]. Виявлені Б. І. Захарчуком документи свідчать, що спільною постановою Новоскольського, Корочанського та Білгородського повітових виконкомів, на території яких мешкало майже 650 тисяч чоловік, зазначалося: *ще в 1917— 1918 роках місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання* [52].

Однак тоді це питання не вирішувалося. Його знову порушив уряд Радянської України в 1922 році. Враховуючи те, що й тоді в Курській і Воронезькій губерніях мешкало понад 1.704 тисячі українців, пропонувалося прикордонні райони їх передати до УСРР. Для розгляду представленого проекту Союзний ЦВК створив паритетну комісію, до складу якої ввійшли по два представники від УСРР, РСФРР та БСРР, очолювану головою ЦВК Білорусії Червяковим. Однак досягти згоди з делегацією РСФРР не вдалося, її члени всіляко перешкоджали прийняттю проекту УСРР. У своїй доповідній Політбюро ЦК КП(б)У член Союзної Паритетної комісії від України А. Буценко писав: *Перш за все це було помітно по поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної Паритетної комісії, як то: явне небажання розглядати проект УСРР, зухвальний*

тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронезької губерній залу засідань, посилання на недостатню підготовку до розгляду проекту УСРР, в той час, як представники РСФРР мали на руках цілком опрацьовані Курським і Воронізьким губвиконкомами доповідні записки... [53]

І лише рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) до складу України в межах Слобожанщини передано Криничанську волость Суджанського повіту і південну частину Муромської волості Курської губернії, а також Троїцьку волость і частину Уразівської волості Валуйківського повіту Воронезької губернії [54].

Звичайно, це не могло справедливо вирішити питання про розмежування, яке спиралося б на етнографічний принцип та економічну доцільність. І тому ЦК КП(б)У у травні 1927 року знову ставить питання про передачу УСРР території РСФРР, де компактно проживало українське населення, а також повернути Шахтинську і Таганрозьку округи [55]. Проте численні звернення українського уряду не дали результату — питання по суті і досі не розглянуто належним чином, бо, починаючи з 30-х років, його вже було навіть ставити небезпечно. Проголошення Декларації про державний суверенітет України ставить на злобу дня і підтримку відродження національної самосвідомості українців за межами УРСР, зокрема й на Слобожанщині.

Київ

1 Струтинский В. *Языковая политика Украины.* "Крымская правда", 28.XI.1990.
2 *Полное собрание русских летописей*, т. XIII, Москва 1965, с. 315.
3 Там же, с. 318.
4 И. Д. Багалей. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*, Москва 1887, с. 149.
5 Там же, с. 149.
6 Там же, с. 150.
7 Там же, с. 151.
8 Він же. *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний*, Харьков 1890, с. 1.
9 Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі ЦДАДА СРСР) — Розрядний приказ. Владимирський стіл, стовп. № 41, арк. 12. Ці матеріали зберігаються в копіях у науковому архіві Інституту історії України АН УРСР
10 Там же — Розрядний приказ. Московський стіл, стовп. № 1020, арк. 227.
11 Там же — Розрядний приказ. Білгородський стіл, стовп. № 64, арк. 295.
12 Науковий архів Інституту історії України АН УРСР, опис. 4, спр. 6, арк. 4.
13 *Акты Московского государства*, т. II, с. 100.
14 Державна Публічна Бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (далі — ДПБ у Ленінграді) — Рукоп. відділ., фонд 532, спр. 755, арк. 1.
15 ЦДАДА СРСР — Посольський приказ. Зносини Росії з Польщею, кн. 63, арк. 185.
16 Там же, арк. 187
17 Там же, арк. 535 зв.
18 Там же. — Розрядний приказ. Помісний стіл, стовп. 21, арк. 322.
19 Там же. — Посольський приказ. Зносини Росії з Польщею, кн. 63, арк. 255—256.
20 Там же. — Розрядний приказ. Білгородський стіл, стовп. 40, арк. 734.
21 Там же, стовп. 133, арк. 76.
22 Там же, стовп. 231, арк. 278.
23 Там же, стовп. 140, арк. 481—484.
24 Там же, стовп. 168, арк. 188.
25 Там же, стовп. 140, арк. 446.
26 Там же. — Приказний стіл. Розрядний приказ, стовп. 129, арк. 347.
27 Там же. — Розрядний приказ. Білгородський стіл, стовп. 133, арк. 233.
28 *Русская Историческая Библиотека*, т. 26, с. 594—648.
29 *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, т. 16, с. 27.
30 Є. П. Овчаренко. *Земельна власність у Слобідській Україні XVII—XVIII вв. — Записки Історико-філологічного відділу УАН*, кн. XI, Київ 1927, с. 76.
31 *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. III, с. 182.
32 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, Київ 1931, с. 1226.
33 Д. І. Багалій. *Історія Слобідської України*, Харків 1918, с. 26.
34 Там же, с. 26—35.
35 ЦДАДА СРСР — Разрядний приказ. Додатковий відділ, стовп. 47, стовп. 2, арк. 91.
36 Там же, арк. 91.
37 М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. IX, с. 1213.
38 Е. Альбовский. *Харьковские козаки. Вторая половина XVII ст.*, СПб., 1914, с. 237—247.
39 Є. П. Овчаренко, вказана праця, с. 62.
40 О. Оглоблин. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк 1960, с. 64.

[41] *Восемнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый по бумагам фамильного архива кн. Ф. А. Куракиным*, т. II, Москва 1905, с. 487.
[42] К. Савков. *Селяни українських вотчин кн. Куракіних наприкінці XVIII в. — Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*, кн. XIX, Київ 1928, с. 132.
[43] О. Оглоблин. вказана праця, с. 17.
[44] Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР. — Рукописний відділ, фонд 1, спр. 57938, арк. 1.
[45] Там же, арк. 1.
[46] П. Усенко. *На нашій і своїй землі*, "Літературна Україна", 13.X.1990.
[47] Д. Дорошенко, *Ілюстрована історія України 1917— 1923 pp.*, т. II, Ужгород 1930, с. 168—169.
[48] Там же, с. 161.
[49] "Діло", Львів, 1925, ч. 27.
[50] Д. Дорошенко.Вказана праця, т. II, с. 174.
[51] Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР) фонд 5, оп. 1, спр. 320, арк. 39; спр. 321, арк. 13, 53. Ці та інші документи з ЦДАЖР УРСР автору передав канд. іст. наук Б. І. Захарчук, котрий разом з В. Д. Боєчко і О. П. Ганжою досліджують історію становлення кордонів УРСР.
[52] ЦДАЖР УРСР — фонд 5, оп. 1, спр. 320, арк. 39.
[53] Там же — фонд 1, оп. 3, спр. 2524, арк. 12 зв.
[54] Там же, арк. 11.
[55] Там же, оп. 2, спр. 3144, арк. 158, 162.

В СОФІЙСЬКОМУ ЗАГРАЛИ ДЗВОНИ

Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли.
Не білі голуби — янголи у небі пролетіли.
Ой там збиралися під прапори, під соняшні ще й сині:

Від нині —

Не буде більше пана у вільній Україні!

Ідуть, ідуть з музикою
Під тінню прапорів
Прекрасною, великою
Рікою стиглих нив.

Ідуть, ідуть — вітаються
І славлять щасні дні.
Жахтять — переливаються
Їх душі вогняні.

Як засміялося ж до них та праведнеє сонце:
"Не дурно гріло ж, світило у кожнеє віконце!"
Як заходилися хмарини ткати скатертини,

Хвилини! —

Цвітуть та розцвітають небесні бархатини.

Цвітуть в піснях вкраїночки,
Дзвіночки срібляні.
Душею чорнобривочки
Струнчасто-осяйні!

То ж матері майбутнії
Стрічають дні ясні.
О хвилі незабутнії!
О сонце і пісні!

Ой що в Софійському та грали дзвони, замовкали.
Там прапори приймали, до народа промовляли:
"Гей, разом, разом станемо на ворога ми, браття, —

Завзяття! —

Хто зрадить неньку Україну — прокляття тим, прокляття!

І суне військо лавою
Від білих тихих брам.
І з "Заповітом", "Славою" —
Ввесь Київ наче храм.

В нім скапала кров часові.
Кров мучнів без вінця...
І в нім горять Тарасові
Вкраїнськії серця!

Павло Тичина

Наука і сучасність

Василь Губ'як

КОБЗАРСТВО НА ТЕРЕНАХ ГАЛИЧИНИ

Кобзарське мистецтво, що історично сягає в сиву давнину українського фольклору, є невід'ємною частиною сучасної музичної культури нашого народу. Первинні кобзи та бандури існували як різновиди одного інструмента. Дослідники стверджують про його існування за часів Київської Русі — фреска XI століття в Київському Софіївському соборі, на якій зображено старовинний щипковий інструмент, подібний до кобзи. Кобза — старіший вид інструмента, а бандура — пізніший, більш удосконалений. Аналогічні були і в інших країнах, що знайшло відображення в подібності їхніх назв: англійська — "бандоре"; іспанська — "бандорріа"; грузинська — "бандурі" тощо.

Є різні погляди на кобзарство, лірницькі традиції в західних областях України. Всупереч побутуючому погляду про те, що бандура та її попередниця кобза в Галичині з'явилася не так вже й давно (XIX—XX ст.), й те, що вона є рідкісним інструментом у цьому регіоні, спробуємо довести що це не так, а кобзарсько-лірницькі традиції в західних областях України кобза й бандура на даній території з'явилися набагато раніше.

На теренах Галичини з давніх давен існували кобзи та бандури, про що вказував Гнат Хоткевич — великий знавець кобзарства. Аналізуючи, зокрема, регіональні пісні, які описав Гнат Галька, одним із перших звернув увагу на зображення кобзарських інструментів на старовинних картинах, знайдених у різних місцевостях західного регіону України, львівський фольклорист Ярослав Шуст. Картини XVI—XVII століть із зображенням страшного суду знаходяться в церквах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей. Більше десятка картин, на яких цар Давид зображений з подібним інструментом, зберігається у фондах Львівського державного музею українського мистецтва, є в музеях краєзнавства в Івано-Франківську та Тернополі. Це свідчить про те, що кобза та її наступниця бандура були відомі раніше XIX століття.

Через відсутність у фондах архівів, можливо через недостатню дослідницьку роботу, чи з інших причин, поки що не вдалося дослідити багато імен місцевих кобзарів-бандуристів, вихідців з Галичини, Волині, Прикарпаття. Залишається надія, що пощастить дослідникам-науковцям віднайти імена й заповнити цю вкрай необхідну і цікаву сторінку науковою інформацією. Хоча деякі імена вже відомі й варті на увагу. Наприклад, у XV столітті, коли галицькі та новгородські художники реставрували в Кракові королівську резиденцію Вавель, там зачарували своїм мистецтвом українські кобзарі-бандуристи. Відомі їхні імена — Стечко та Тарашко.

Народні співці Галичини підтримували зв'язки з кобзарями практично з усіх регіонів України. До них часто заходили музики із східних областей України, Волині, навіть з Кубані, що сприяло укріпленню традицій кобзарства. Розвиток та популяризація кобзарського мистецтва в Галичині в XX ст. пов'язані з іменем Гната Хоткевича.

Чим же славний Гнат Хоткевич? В його особі втілювалися різні таланти і зацікавлення. Він — неперевершений бандурист, автор першого підручника гри на бандурі, вчитель гри на бандурі в інституті, організатор театрів, диригент капели бандуристів, науковець (три томи історії козаччини тощо), композитор, художник, редактор журналу, перекладач (твори Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго) і, нарешті, організатор страйку залізничників Харкова й учасник барикадних боїв проти царського війська.

А після 1905 року він організовує серед гуцулів (60 осіб) театральний гурток і мандрує з ним по всій Галичині й Буковині. В перші місяці з цим гуртком Гнат Хоткевич мав понад 80 концертів, пропагуючи традиції кобзарського мистецтва. Тут він познайомився з Іваном Франком, Василем Стефаником, Наталею Кобринською, Ольгою Кобилянською, П. Січинським, І. Свенціцьким, Й. Стадником, С. Людкевичем. У Львові Гнат Хоткевич видав підручник гри на бандурі. Там же на конкурсі за свою драму "Лихоліття" в 1906 році одержує першу премію. Про ті часи Хоткевич писав у своїй автобіографії: "Про Галичину та галичан у мене найкращі спомини. Я полюбив цей край і цих людей...".

Юрій Сінгалевич — визначний бандурист з Львівщини у 20—30-ті роки продовжує кобзарські традиції, навчаючись за підручником Гната Хоткевича. Перед своїми концертами виступає з доповідями про історію кобзарства, звичаї та обряди лірників та кобзарів-бандуристів. Навчаючи своїх учнів, прищеплював їм любов до кобзарських традицій, звертав увагу на обряд вінчання з використанням бандури, вміння виготовляти інструмент та струни до нього. В своїй школі Ю. Сінгалевич ввів обов'язкове вивчення київського та харківського (зіньківського) принципів гри. При складанні своєрідного іспиту для отримання визвілки (посвідчення бандуриста) Ю. Сінгалевич вимагав вмілого виконання на інструменті хоч однієї думи, псалмів й історичних пісень та знань про кобзарські обряди, звичаї та традиції. Він підтримував зв'язок з лірниками Львівщини, Тернопільщини, Станіславщини (Івано-Франківщини), які свято берегли кобзарсько-лірницькі традиції, знайомив з ними своїх учнів-послідовників. Слушно зауважити, що ці традиції знайшли життя в послідовників кобзарського мистецтва: славних колективах зі Львова — дитяча капела "Писанка" (керівник Олена Вовк) і на Тернопільщині — Заслужена самодіяльна народна капела бандуристів "Кобзар" Струсівського Будинку культури та її молодший супутник "Кобзарик" (керівники — Народний артист України, доцент Тернопільського педінституту Богдан Іваноньків і викладач Теребовлянського вищого училища культури Ярослава Кубіт).

Зіновій Штокалко з Тернопільщини прославився як поет, композитор і неперевершений бандурист. Розпочав кобзарську діяльність у 1939 році у Львівському тріо бандуристів разом з Ф. Якимцем під керівництвом Юрія Сінгалевича. З. Штокалко глибоко вивчав творчу спадщину Філарета Колесси, Гната Хоткевича, Михайла Кравченка. Він аранжував і обробив понад 300 творів: балад, билин, козацьких дум та оригінальні твори. У залишеній ним спадщині платівки та касети (понад 20 годин чистого звучання). В 1992 році вийшов з друку оригінальний його підручник, зредагований А. Горнякевичем "Кобзарський підручник" (видавництво Канадського Інституту Українських студій, Едмонтон— Київ). Це підручник для бандури й кобзарського виконання.

Ще до другої світової війни лірників можна було часто побачити біля церков, на базарах чи ярмарках Галичини. Вони об'єднувались у цехи та братства, на чолі яких стояли пан-отці. Такі об'єднання мали

свої каси, майстерні з виготовлення інструментів та струн до них. Пан-отці приймали учнів на навчання кобзарської справи, навчали їх таємної лебійської мови. Кобзарсько-лірницькі традиції базувались на своєрідній кобзарській філософії, в основі якої лежали християнська віра і висока моральність, любов до рідного оберегу, краю, родини, свого народу, вимогливість до репертуару та високого виконавства. Культивувалась пошана і дбайливе ставлення до інструмента. Кобза, бандура і ліра вважались "священними інструментами", а кобзарів у народі називали "Божими людьми"

Козак-бандурист.
Гобелен. Худ. С. О. Ганжа, Київ, 1991.

Основні кобзарсько-лірницькі традиції були викладені в так званих "устинських книгах", своєрідних неписаних законах, що передавались від вчителя до перевіреного, відданого кобзарству, новобранця. Вони служили своєрідними збірниками рекомендацій для засвоєння кобзарського мистецтва та зводами правил поведінки, усними підручниками з вивчення таємної лебійської мови.

Тепер добрі традиції кобзарства відроджуються у класах бандури музичних училищ: Львівському ім. С. Людкевича, Тернопільському ім. С. Крушельницької, Івано-Франківському Д. Січинського та Львівському і Мельнице-Подільському цехах (на Тернопільщині), а також у музичних студіях, ДМШ, школах мистецтв, гуртках та капелах бандуристів Галичини, зокрема в Тернопільській області. Славиться кобзарським мистецтвом древня Княжа Земля Василька Теребовельського відомими далеко за межами України капелою зі Струсова та молодим поповненням "Кобзариків" Напрошуються слова нашого пророка Т. Шевченка: "Наша пісня, наша думка не вмре, не загине" Так, і не загине славне кобзарське мистецтво. Отже даваймо свої зусилля спрямуємо на ширше розповсюдження кобзи, ліри та бандури, шоб "священні" інструменти українського народу існували не лише в легендах, а в реальному житті.

Взяв би я бандуру
Та й заграв, що знав.
Через ту бандуру
Бандуристом став...

співається в славнозвісній народній пісні.

Невдовзі по війні молодий випускник Львівського музичного училища Володимир Васильович Обухівський став художнім керівником Струсівського сільського Будинку культури. І от молоді сільські ентузіасти, засновники капели, Іларіон Юрійович Пухальський — вчитель Струсівської середньої школи, Володимир Васильович Обухівський — художній керівник та Антон Дмитрович Заячківський — директор Струсівської середньої школи придбали бандури, які в той повоєнний час були рідкісним явищем на Надзбруччі, і вечорами над тихим Серетом, над квітучим Струсовом під акомпонемент срібнозвучних бандур, залунала широка крилата пісня. Минав 1957 рік. Народження тріо вітала громадськість. Допомагали самодіяльним митцям. До прекрасного тяг-

нулися люди. З кожним роком любителів кобзарського мистецтва ставало більше. Серед них — Павло Киба — колишній вчитель Ладичинської восьмирічної школи, зараз пенсіонер, вчитель Струсівської школи — Володимир Павук, з Дарахівської середньої школи — брати Іван та Богдан Кравчуки.

Перші кроки капели, хоч і були нелегкими, але виявилися такими впевненими, що через два роки, восени 1959-го, вона з успіхом виступила на обласному, а потім на республіканському оглядах художньої самодіяльності, полонивши вимогливе жюрі й численних слухачів неповторним творчим обличчям, художньою довершеністю, колоритністю співу. З того часу й почалася тісна творча дружба з головним директором Державної капели бандуристів О. Міньковським, з тодішнім другим диригентом О. Незовибатьком, який неодноразово приїздив до Струсова, знайомив самодіяльних митців з технікою гри на бандурі, з методикою роботи з колективом.

Участь ансамблю бандуристів у республіканському огляді сприяла його дальшому ростові, дала наснагу на майбутню творчу працю. Після виступу в Києві колектив поповнився новими прихильниками бандури. В гурток бандуристів прийшли Ярослав Рутецький (цимбали), Орест Станько, Єфрем Курочка з Струсівської школи-інтернату, Зеновій Ковтун, Іван Русеняк з Варваринської восьмирічної школи, Ярослав Стадник з Струсівської середньої школи та інші.

Разом з кількісним зростанням капели підвищується її майстерність. Поліпшується техніка гри на бандурі, багатшає репертуар: українська народна пісня "Гей літа орел", старовинний український романс "Ставок заснув" в обробці О. Маньківського, українська народна пісня "Думи мої" на слова Т. Шевченка. На республіканському огляді-конкурсі 1964 року, присвяченому 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка Струсівська капела бандуристів здобула звання лауреата і нагороджена ювілейною пам'ятною медаллю. У 1966 і 1972 роках Міністерство культури Литовської РСР запрошує капелу взяти участь у традиційному фестивалі пісні "Жемайтіс" За порівняно короткий час колектив виріс у "народний", а до десятирічного ювілею йому присвоєно звання "заслужений"

Для творчого становлення колективу багато сил і енергії доклав самодіяльний композитор, хормейстер Мирослав Ляхович. Згодом, вивчаючи й використовуючи пісенне, музичне та народне мистецтво України, бандуристи відродили й включили до свого репертуару ряд нових творів, завоювали заслужене визнання. Це такі: "Ой, у полі ве́рба", "Гей, гук, мати, гук", "Засвіт встали козаченьки"

Великим успіхом користувалися виступи струсівських бандуристів під час днів культури і мистецтва Української РСР у Москві. Протягом дев'яти днів вони чарували неповторним кобзарським мистецтвом (до речі, керував на той час капелою Володимир Верней). Як писали газети, концерти тривали з таким успіхом, що важко було повірити, що співають не професіональні артисти.

Колектив поповнюють талановиті співаки, музиканти з Теребовлі Микола Мечник, Іван Громик, Роман Набитович, Михайло Носатий, Михайло Бачук, Ігор Козак — викладачі Теребовлянського вищого училища культури; Ігор Хемій та Ігор Яворський — вчителі музичної школи; Анатолій Бругер, Роман Розвадовський, Михайло Заверуха — працівники взуттєвої фабрики; інспектор Райвно Микола Брездень; ветеринарний лікар Мирон Коваль; Мирослав Миколаєнко та Ярослав Баран — працівники фабрики ялинкових прикрас; працівник райвиконкому Петро Качеровський; Василь Янюк та Теодор Загородній — вчителі Теребовлянської школи-інтернату; Богдан Киба — працівник зв'язку; Василь Венгер — керуючий газовим господарством; лікар-рентгенолог Петро Семців тощо.

Струсівська капела бандуристів.
Фото. 1980.

Скільки часу минуло, а кожен учасник капели до дрібниць пам'ятає гастрольні поїздки. Серед найбільш пам'ятних — гостювання в болгарських друзів (м. Слівен). У місті Бургасі капелу попросили виступити в міжнародному студентському таборі. Правду кажучи, не сподівалися на успіх. Знали, що молодь звикла до електромузики та новітніх ритмів та стилів, але хвилювання були марними. Висока виконавська майстерність заполонила всіх глядачів. Нікого не залишила байдужим українська пісня. Довго не стихали оплески. Деякі пісні доводилося виконувати декілька разів.

У біографії колективу є багато славних сторінок, радісних і незабутніх подій — успішні виступи в Москві й Підмосков'ї, Ленінграді, Вільнюсі, Києві, Львові, гастролі в Івано-Франківській та Закарпатській областях; присудження великої Золотої медалі на Всесоюзному фестивалі самодіяльного мистецтва 1977 року, нагородження Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР Все це досягнуто наполегливою працею учасників капели та їх керівників В. Обухівського, І. Пухальського, М. Ляховича, В. Вернея і теперішнього керівника колективу — Богдана Іванноньківа, який ось уже 23 роки очолює славний колектив. Вихованець Львівської консерваторії ім. М. В. Лисенка гідно і плідно продовжує кобзарські традиції Галичини та Львівської диригентської школи. Хист її полягає в досконалому знанні природи людського голосу, його технічних і темброво-динамічних можливостей, усіх тонкощів хорового співу, в умінні все це застосувати при виконанні хорового твору будь-якої складності.

Так капела збагатилася висохудожнім репертуаром. На професійному рівні звучать пісні "Закувала та сива зозуля", "Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі", "У туркені по тім боці", "Козак на чужині", "Чом, чом, земле моя", "Дума про Байду", пісня "Черевички" (з оперети Лисенка), "Чорноморці" в перекладі для соліста та хору М. Вериківського. Репертуар капели досить широкий і різноманітний. У ньому понад 100 народних перлин, пісні січових стрільців, духовна музика. Але щороку до нього, як барвисті квіти у розкішний букет вплітаються нові й нові чудові твори.

Слід віддати належне Богданові Іваноньківу, який всі свої знання вміє майстерно використовувати у роботі з капелою, тому її розцінюють як мистецький професійний колектив, що відзначається творчою само-

бутністю, яскравим галицьким колоритом. За визначний внесок у розвиток самодіяльного кобзарського мистецтва та велику громадську роботу, художньому керівникові та головному диригентові Богдану Михайловичу Іваноньківу присвоєно почесне звання "Заслужений артист України", а учасникам капели Ярославу Павловичу Рутецькому, Миколі Павловичу Мечнику, Іванові Григоровичу Громику — почесне звання "Заслужений працівник культури України"

Творцями своєї прекрасної мистецької долі стали самі люди. Їх сьогодні в капелі майже 50. Усі різні за віком, за професіями, але всіх єднає впродовж багатьох років палка любов до прекрасного і це єднання вічне, бо зійшлися в капелі люди, які не уявляють себе один без одного, без співу. Творчість у цьому колективі — то яскрава сторінка кожного капеляна.

Історично і безперервно продовжуються древні традиції кобзарства в Галичині. З ініціативи художньої ради, учасників-капелян, керівника славного колективу Богдана Іваноньківа, при підтримці начальника Тернопільського обласного управління культури, Заслуженого працівника культури України О. Ф. Табачука та завідуючого Теребовлянським райвідділом культури Райдержадміністрації П. Ç. Майовського, а також рішенням обласної та районної влади у 1989 році була створена дитяча студія гри на бандурі "Кобзарик" при дитячій музичній школі в м. Теребовлі з метою поповнення колективу молодою талановитою зміною. Студію гри на бандурі, овіяною славою славних кобзарів-бандуристів, доручили талановитому педагогу училища культури Я. В. Кубіт. Розпочалися уроки, репетиції, академічні концерти. Молоді бандуристи вправлялись у грі, оволодіваючи основами музичної грамоти та багатьма іншими музичними дисциплінами.

Результати їхньої праці не затримались у довгому чеканні. Юні бандуристи швидко опанували основами гри на бандурі й вже навесні 1994 року влилися до основного складу Заслуженого "Кобзаря" Це: Петро Венгер, Тарас Горук, Дмитро Губ'як, Юрій Порціна, Андрій Яворський, Як Камінський, Іван Киба, Тарас Костевич, Любомир Луців, Андрій Кривокульський, Мирослав Щипанський, Михайло Нарельський, Андрій Тихоліз. Бандуристи-початківці обмінялися концертними номерами з учасниками "Кобзаря" Радості в початківців, їхніх батьків та наставників-вчителів у той пам'ятний день не було меж. Юні капеляни отримали від райвідділу культури пам'ятні сувеніри та офіційне запрошення на співпрацю в "Кобзарі" в усіх його найавторитетніших виступах, а від ветеранів-кобзарів квіти та напутні слова — нести народну пісню і срібний передзвін бандур з Княжої землі Василька Теребовлянського не тільки по всій Україні, а й світами, примножуючи славу кобзарського мистецтва й одвічні традиції народних співців.

В травні 1994 року відбулась спільна гастрольна поїздка ветеранів з молодим поповненням у м. Дніпропетровськ на фестиваль бандуристів України "Дзвени, бандуро, в козацькім краї" Співала бандура, ридала бандура своїм срібним передзвоном на фестивалі й в столиці п'яти Козацьких Січей в м. Нікополі на могилі Кошового отамана доблесного козацтва Івана Сірка та в інших містах Дніпропетровщини. Концерт-бенефіс в Тернопільському драмтеатрі ім. Т. Г Шевченка, концерт з нагоди 75-річного ювілею Зіновія Штокалка — поета, композитора, бандуриста світового визнання на його батьківщині; концерт на урочистостях з нагоди 100-річчя від дня народження письменника В. Гжицького в селі Острівці та багато інших виступів остаточно підтвердили не тільки правильність самої ідеї створення "Кобзарика", а життєствердили його молоде поповнення в рядах капели "Кобзаря" Увінчалася праця педагогів з молодим поповненням. А тут ще одна приємна новина. Весна 1995 року принесла "Кобзарику" Гранд-Прі.

На Всеукраїнському конкурсі молодих бандуристів, вихованців дитячих музичних шкіл і студій, шкіл мистецтв та естетичного вихован-

ня, який проходив у м. Полтаві, на батьківщині одного з основоположників Української школи кобзарства — Володимира Кабачка, брав участь вихованець "Кобзарика", учень 2-го класу СШ № 1 м. Теребовлі Дмитро Губ'як. В цьому конкурсі взяло участь 52 дітей з усіх регіонів України. Відрадно, що представник з Галичини, наш Дмитро виявився найкращим виконавцем гри на древньому українському інструменті — бандурі. Компетентне жюрі Всеукраїнського конкурсу високо оцінило виконавську майстерність Дмитра, присвоївши йому найвищу нагороду конкурсу Гранд-Прі та як переможцю вручили іменну пам'ятну бандуру. Дмитра, як володаря найвищої нагороди конкурсу 1995 року, запросили відкрити конкурс в 1996 році в м. Миргороді, де народився славетний бандурист, ім'ям якого названо конкурс. У цій перемозі нашого юного бандуриста першочергова заслуга його педагогів: викладача по класу бандури Ярослави Володимирівни Кубіт та викладача по вокалу Ореста Михайловича Олійника.

Концерти, конкурси, виступи відомого колективу — завжди свято для шанувальників народного музичного мистецтва.

Тернопіль

Олег Ануфрієв

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИДУНАВ'Я

(До постановки проблеми)

Сучасні етнополітичні процеси, що відбуваються в суспільстві, і зокрема в Україні, певним чином зумовлюють зміну сталої парадигми щодо розуміння і значення національних чинників у дослідженні етнічних проблем, вимагають більш пильного вивчення тенденцій, які знаходяться не на поверхні етнічного буття, а заглиблені в підсвідомість людини. Це пояснює потребу їх дослідження і наукового визначення сьогодні.

Актуальною нині постає проблема вивчення етносоціокультурної свідомості, яка в контексті нових державотворчих процесів набуває особливої ваги, адже саме свідомість людей є одним із тих дієвих механізмів, які визначають напрямок етнічних процесів, що безпосередньо або опосередковано спроможні дуже суттєво впливати на стан соціального буття суспільства. Можна цілком погодитись з думкою Б. В. Попова (Вторинне і глибинне в розумінні культури // Політика і час. — 1991. — № 16), що в суспільстві існують два типи соціальності: етносоціальний і суспільний, де етноси — повноправні суб'єкти соціального буття.

Етносоціокультурна свідомість у нашому розумінні це система певної етнічної інформації соціального життя народу, комплекс традицій, звичаїв, вірувань, які визначають буття конкретного етносу, забарвлені процесом соціалізації, з включенням індивідом соціонормативної культури даного регіону: адже культура існує не поза людьми, а в людях, в їх здатності розуміння і сприйняття навколишнього світу.

Досить показова в контексті поставленої проблеми південна частина Бессарабії, зокрема Придунав'я. Історичне заселення цього краю впродовж тривалого часу різними етнічними групами (українцями, росіянами, болгарами, молдаванами та ін.) зумовило певну етнографічну забарвленість регіону.

Етнічна свідомість людей, які приїздили із різних регіонів України, Росії, Болгарії, Молдови успадкувала, безумовно, і ті етнічні архетипи буття, які були притаманні для цих народів-автохтонів, адже вона відтворювала в народній уяві і творчості особливі стереотипи мислення, формувала національну уяву щодо природи і всесвіту в цілому.

Отже, національна соціопсихіка етносів в цьому регіоні впродовж певного історичного часу відбивала не тільки соціальні зміни, що розгорталися тут; різні етнічні процеси, які проходили в краї, спричиняли втрату історичної пам'яті або асиміляцію власних архетипів буття, прискорювали більш інтенсивні інтеграційні процеси.

Політика уряду колишнього СРСР впродовж тривалого часу створювала досить серйозні перешкоди для всебічного розвитку етнічних культур Придунав'я, адже надання умов для розвитку однієї "великодержавної" культури за рахунок інших етнічних культур певним чином позначалося на свідомості національних меншин, ставало підгрунтям не тільки для швидкого забування власних етнічних стереотипів, але виробляло певний комплекс "меншвартості" свого народу. Все це вплинуло на сучасні процеси етнічного буття народів регіону, позначилось на формуванні "модусу мислення середовища" [1]

Етнокультурна свідомість народів Придунав'я формувалася на грунті поліетнічного середовища і реагування кожного етносу на ті політико-ідеологічні чинники, які набували тут все більш тенденційного змісту впродовж XIX— XX століть, було неадекватним. Особливо це помітно на вивченні традиційної звичаєвої культури етносів регіону, адже кожний з них виявив різний ступінь збереженості своєї народної культури, що позначилось на її існуванні у свідомості людей нині.

Національні стереотипи буття охоплюють усі рівні життєдіяльності народів краю, визначають їх побут, впливають на певні ознаки мислення, які врешті-решт формують і певну свідомість людей.

Саме від збереження в автохтонному інваріанті певних ознак етнічної культури (які не відчули на собі інтегративних процесів взаємодії та взаємовпливу) залежить і рівень збереження архетипів поведінки, мислення, образної уяви, тобто усього того впливу етнічних індикаторів, які й визначають свідомість людей. Отже, етнічна свідомість залежить від рівня функціонування традиційної культури, яка, безумовно, впливає і на соціальну психіку населення регіону.

Дослідження даного регіону протягом останніх років виявило певні зрушення в свідомості людей краю: поглибились ті етнічні процеси, що відбувалися латентно в середовищі етнічних меншин, і сьогодні вони потребують осмислення та наукового обгрунтування.

Насамперед це відноситься до такої ситуації, коли, незважаючи на суттєве зменшення певних ознак традиційної культури, або ж зникнення їх із сучасного побуту, окремі народи виявили різний рівень збереження етнічного середовища, який при потребі може поновити певний зв'язок з Батьківщиною — автохтоном. Більш того, навіть при нинішньому інтенсивному процесі маргіналізації і дуже суттєвому розмиванні етнічної специфіки в цілому, виявилося, що етноси краю, все-таки залишаються прихильниками збереження етнічної поведінки та архетипів мислення. Це визначає їх буття і сьогодні.

У регіоні простежується явна тенденція до закріплення архетипних етнодиференційованих ознак кожного етносу [2]. Це пов'язано з тим, що активні спроби знищити традиційне середовище за допомогою злиття і вкорінення у свідомість хоч і спорідненого, але етнічно нетотожнього народу, нових стереотипів буття і поведінки, виявили зовсім протилежні тенденції, які можна розглядати як захисну реакцію етнобуття народів регіону.

Населення Придунав'я, особливо найчисленніші етнічні меншини болгар, гагаузів, молдаван створили впродовж повоєнних років своєрідний модус мислення регіону, головною засадою якого було створення "замкнутого середовища", тобто відновлення класичного автохтонного життя своїх народів в дисперсних розселеннях. Цьому сприяли і певні мовні перепони, сільський побут життя цих народів, збереження в різній мірі традиційного звичаєвого права і культури, що в сучасному повсякденні в окремих рисах визначають побутування певних архаїчних стереотипів буття етносів.

Етносоціокультурні дослідження, які проводились нами в цьому регіоні вперше, виявили дуже серйозні і суперечливі тенденції тих етнічних процесів, які відбувались і закріплювались у свідомості людей.
1. Ідеологічні чинники етнополітики створювали певне уявлення у народів регіону про визначальну роль діяльності російського етносу в освоєнні цієї місцевості. Постійно повторювались і затверджувались в свідомості людей певні стереотипи мислення, що призводило до укорінення думки про привілейоване право існування тут російської культури; іншим народам відводилась дуже другорядна роль в освоєнні цього терену. Особливо чітко тенденція перекручивання історичних факторів була помітна у відношенні українського етносу. Все це і позначилося на формуванні так званої масової свідомості регіону, вкоріненні стереотипів політичної міфології тоталітарної радянської держави.
2. Етнокультурні процеси в цьому регіоні мають сьогодні глибоку тенденцію до розмивання етнічної специфіки, забуття архетипів національного менталітету. Навіть спонтанно утворені поселення болгар, гагаузів, молдаван, українців виявилися неспроможними повністю зберегти етнічні ознаки побутування своїх народів.
3. У регіоні Придунав'я чітко простежується тенденція до поширення маргіналізації свідомості етносу, адже в результаті інтенсивної взаємодії відбувається процес маргіналізації людини, тобто постійного перебування на межі двох або кількох етносів, відповідно культур та менталітетів.

У регіоні простежуються такі моделі етнічної маргінальності свідомості: [4]

психологічна, моральна амбівалентність;
самоідентифікація з одним із етносів;
подвійна або множинна етнічна самоідентичність.

Саме це в головних своїх чинниках безпосередньо позначає особливості етнічного буття етносів регіону, відбиває специфіку етнокультурних взаємин в цілому.

Тому зосередження уваги на зміні є сьогодні нагальною потребою етнічних стереотипів буття окремих етносів в Придунав'ї.

Етнокультурна свідомість народів Придунав'я забарвлена сьогодні значним впливом маргінальних стереотипів, які сприяють подальшому процесу повної втрати етнічної самоідентифікації, і це чітко простежується не тільки в споріднених (російсько-українських), але й неспоріднених етносів (болгар, молдаван, гагаузів).

Соціологічні виміри дали змогу зафіксувати той факт, що в регіоні в результаті як природних (мирних), так і штучних процесів асиміляції прогресують негативні процеси розчинення окремої етнічної культури у середовищі сильної культури, яка в умовах трансформації та видозміни зуміла зберегти етнокультурні архетипи буття. Особливо це помітно на матеріалі болгарського та гагаузького етносів, де останній усе більше набуває специфічних ознак болгарської народної культури.

Досить специфічна і в окремих своїх показниках суттєво відрізняється і етнокультурна пам'ять українців цього краю, яка хоча й зберегла головні архетипи мислення, але виявилась розмита етнічними стереотипами інших народів регіону, і насамперед болгарським, молдавським, меншою мірою російським. Це пояснюється тим, що в регіоні збереглися поселення росіян-старовірів, традиційна культура яких подекуди суттєво відрізняється від звичаєвої культури українців, що зумовило своєрідні взаємини народних культур цих близькоспоріднених народів. Етнокультурне буття росіян у Придунав'ї позначене певними дисперсними розселеннями старовірів, у яких і сьогодні досить чітко простежується закріплення своїх стереотипів поведінки, ментальності, певних звичаїв тощо.

Головне, як виявили певні етносоціологічні виміри, полягає у тому, що сьогодні міжетнічні та інтегративні процеси в регіоні сприяють ство-

ренню феномену інкультурації: засвоєння психоетнічних та соціопобутових орієнтацій, психокультурних укладів та норм життя різних етносів Придунав'я, що позначається на модусі мислення цього середовища у цілому. Як слушно зазначає Л. М. Гумільов,[5] стереотипи поведінки етносу визначають певні норми взаємин між колективом і індивідом, індивідів між собою, між етносом і всередині етнічних груп.

Саме сьогодні у Придунав'ї створюється своєрідний стереотип поведінки людини регіону, що на рівні етнічної свідомості сприймається як узагальнення — "ми" Цей своєрідний феномен "модус мислення середовища" (тобто народів цього краю) виявив цілком закономірний для етносів регіону та дуже несподіваний для науковців-етносоціокультурологів факт. Майже всі жителі регіону при відповіді на досить маркіровані етнічні запитання (відзначити негативні риси кожного народу, з якими із народів ви би хотіли жити в першу чергу, хто більше усього співчуває людським негараздам, тощо) виявили стійку тенденцію до відмови у відповіді щодо зазначених проблем, пояснюючи це тим, що не можна таким чином з більшим ступенем ймовірності визначити життєдіяльність народів регіону.

Отже, у Придунав'ї сьогодні відбувається, з одного боку, стала тенденція до розмивання етнічної специфіки народів, забуття окремих і певним чином визначальних ознак традиційної звичаєвої культури, процес формування нової соціоетнокультурної парадигми буття — стереотипу поведінки людини Придунав'я; з другого боку, етнічні показники і сьогодні, незважаючи на несприятливі умови функціонування, виявилися досить вагомими індикаторами соціального буття людей.

Більш того, саме етнокультурні чинники сьогодні в Придунав'ї мають чітко окреслену тенденцію занурюватись у глибинні надра соціуму — сферу психіки, національного характеру, духовної культури, що проявляється не так у зовнішніх ознаках, як у внутрішніх чуттєвих проявах.

Тому цілком закономірно, що сутність сучасних міжетнічних взаємодій веде до міжетнічних і надетнічних новацій, до прояву, за висловом Г. В. Старовойтової, [6] "так званого етнічного парадоксу сучасності" (протиріччя між послабленням етноспецифічних властивостей об'єктивної народної культури та збереження стереотипів етнічного — національної психології, національного характеру, що суттєво впливають на процес формування етнічної свідомості людей регіону).

Етносоціологічні дослідження виявили, що, хоч зовнішні показники збереження народної культури в регіоні і мають чітко простежувану тенденцію до затухання у сучасному житті людей, але разом з тим чинник етнічної приналежності у свідомості людей зберігається і нині, що дуже суттєво впливає на етнічні відносини у всьому регіоні.

Народи Придунав'я (українці, росіяни, болгари, молдавани тощо), хоча й відчувають на собі досить сильні інтеграційні процеси, виявили здатність до збереження "етнічної компетентності" [7], що дозволяє її представникові орієнтуватися в світі, співвідносити свою поведінку відповідно до своєї культури і одночасно відчувати її межі, її "кінцевість" і початок світу іншої культури.

Отже, етнокультурна свідомість народів Придунав'я базується на архетипах етнонаціональної пам'яті автохтонного етносу і забарвлена процесом соціалізації і асиміляційними тенденціями розмивання етнічних ознак в цілому. Тому цілком природно постає питання про феномен етнокультурного буття народів краю, — адже сьогодні воно позначене складними взаємовідносинами — культурними, мовними, психологічними тощо. Це певною мірою відбиває строкатість сучасного етнічного життя народів Придунав'я.

У контексті нових державотворчих процесів в Україні та в цілому в світі не можна не помітити, принаймні нині, тенденцію до закріплення у свідомості людей своїх етнокультурних ознак та стереотипів мислення за

умови суттєвого зменшення функціонування звичаєво-побутової культури в житті.

Етнічні процеси — культурні, мовні, політичні — потребують сьогодні дуже докладного і серйозного вивчення з боку науковців — етнополітологів, етносоціологів, етносоціокультурологів, адже у сучасному житті є такі відповіді, які зовсім не вкладаються в звичну систему парадигм щодо національного питання. Більше того, виявляється, що сьогодні вже чітко означають себе недосліджені етнічні явища, до яких, безумовно, ми відносимо проблему етносоціокультурної свідомості народу в поліетнічному середовищі. Все це спричинює необхідність системного вивчення етнокультурних процесів, використання методології різних наук, які досліджують проблему етносу, культури, суспільства.

Саме сьогодні актуально постає питання визначення специфіки нового наукового напрямку — етносоціокультурології, яка і стане об'єктом нашого подальшого дослідження.

[1] Термін введений С. Й. Грицею: Семантика народного мелосу і конкретне середовище його побутування // Нар. творчість та етнографія. — 1976. — № 3. — С. 43.
[2] Об'єктом аналізу разом з українцями були найбільш чисельні етнічні меншини: росіяни, болгари, молдавани, гагаузи.
[3] Етносоціокультурні дослідження проводились у травні – серпні 1994 р. в Ізмаїльському районі.
[4] За основу взято класифікацію етнічної маргінальності М. О. Шульги. Див.: Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особи / автор... д. с. н., К., 1993.
[5] *Гумилев Л.* География этноса в исторический период. Л., 1990.
[6] *Старовойтова Г. В.* Этнические особенности поведения и внешности в восприятии горожан. // Этнические стереотипы поведения. — Л., 1985.
[7] Термінологія М. С. Шульги. Див.: Етнічна самоідентифікація.

Одеса

22 СІЧНЯ 1918 року
В СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Чуй, Вкраїнський мій Народе!
І про долю дбай!
Нині став ти син свободи,
Правда й воля сонцем сходить
Славно на весь край!..

Вічно дітям України,
Наших всіх земель:
В щасті жить для Батьківщини!
Прапор Волі на вершини
Винести святий!

В Правді жить в своїй Державі —
Бог так нам звелів.
Хай Тризуб ясніє в славі!
Хай в добрі, у спільній лаві
Київ йде і Львів!

Микола Галичко

ГЕЙ, ВДАРТЕ В СТРУНИ, КОБЗАРІ

Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!
Вкраїнські прапори вгорі —
Мов сонце над степами...

Дзвенять слова мов у сріблі
Братерськії, веселі.
А десь на морі кораблі
Розбилися об скелі...

Гей, рясно всипте цвітом шлях,
У дзвони задзвоніте!
Вкраїнське військо на полях
Йде, славою повите...

Хвала борцям, що на зорі
Лягли в холодні ями.
Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!

Павло Тичина

НАРОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Петро Одарченко

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ І РОЗВИТОК ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОГРАФІЇ В XIX ТА НА ПОЧАТКУ XX ст.

Українське національне відродження на початку XIX століття було зумовлене не тільки появою нової української літератури, а також і великим зацікавленням українських діячів, учених, письменників народною творчістю, етнографією, фольклором. "Народознавство й літературні інтереси, — каже С. Єфремов, — неподільно зв'язані в літературній діяльності наших письменників нового періоду. Одні й ті самі люди у нас часто працювали разом і на літературному, й на етнографічному полі" [1]. Батько нового українського письменства І. Котляревський був і першим українським етнографом. Він не тільки дав перші в новій українській літературі класичні зразки художнього використання й освоєння багатющої української усної народної творчості, а й сам працював над збиранням і записуванням українських народних пісень.

І. П. Котляревський, за свідченням першого його біографа С. П. Стеблін-Камінського, "...бував на зборищах і забавах простолюду і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно слухав і записував пісні і слова, вивчав мову, спостерігав звичаї, повір'я, обряди українців" (Цит. за кн. *О. Гончар.* Українська літ. передшевченківського пер. — К., 1982. — С. 25). І на основі добре відомих йому народнопоетичних джерел Котляревський дав українській літературі свої невмирущі твори "Енеїду" та "Наталку Полтавку". Письменниками й одночасно етнографами та фольклористами були Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Григорій Квітка-Основ'яненко, Павло Чубинський, Степан Руданський, Іван Манжура, Борис Грінченко, Анатолій Свидницький, Іван Франко, Олена Пчілка, Леся Українка і багато інших.

Українська народна поетична творчість стала головним джерелом літературної творчості українських письменників XIX століття.

Піонером української етнографії можна вважати польського етнографа З. Доленгу-Ходаковського. Він з торбинкою за плечима обійшов (1814—1818) багато районів Галичини, Поділля, Волині, Київщини, Полтавщини і записав понад 2000 народних пісень та багато іншого етнографічного матеріалу. "Єсть іще на землі щастя, — писав Ходаковський у своєму щоденнику, — тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люди згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, живе поезія. Лихе ж має серце той, хто не любить народу всією силою братерської любові" [2].

Збіркою Ходаковського широко скористався Михайло Максимович, ректор Київського університету, видатний учений, приятель Т. Г Шев-

ченка. Він видав чотири збірки українських народних пісень (1827, 1834 і 1849 рр.). Ці збірники показали надзвичайну красу, багатство й різноманітність пісенної творчості українського народу.

Російський вчений Ізмаїл Срезневський так захопився українською народною творчістю, що спершу цілком присвятив себе дослідженню цієї творчості. У 1831— 1838 роках він видав у Харкові шість книжок "Запорозької старини", куди ввійшли твори української народної поезії, переважно українські історичні думи.

Визначним дослідником української народної поезії був Йосип Бодянський. Він зібрав близько 8000 пісень. Він також видав великий збірник Якова Головацького "Народні пісні Галицької і Угорської Руси" (1863— 65).

Визначне місце в історії української етнографії та фольклористики належить геніальному поетові українського народу Тарасові Шевченкові. Під час свого наукового відрядження на Правобережну Україну для опису пам'яток старовини та для записування народних пісень, переказів, прислів'їв та інших фольклорних матеріалів Т. Г. Шевченко зробив багато записів, проте багато з них загинуло. Переважна частина Шевченкових записів збереглася в його альбомах, заповнених малюнками, ескізами та текстами пісень. Шевченко досліджував побут українського народу, змальовував красу українських народних звичаїв і обрядів. Шевченко перший на Україні почав приділяти виняткову увагу вивченню матеріальної культури народу: житла, одягу, їжі. У своєму науково-художньому виданні "Живописна Україна" Шевченко в офортах "Старости", "Судня рада" дав картини з побуту українського народу. Головним об'єктом етнографічних досліджень Т. Г. Шевченка було кріпосне селянство.

Цікаву спробу дати всебічну етнографічну характеристику українського народу, головне українського селянства, зробив сучасник Шевченка, письменник і етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський у своїх працях "Побут українського селянина" (1855) та "Загальний погляд на побут Придніпрянського селянина" (1856). Дослідник дає опис поселень, одягу, їжі, громадського й сімейного побуту, звичаїв, повір'їв, обрядів і усної творчості українців.

З великим захопленням записував українські пісні Микола Гоголь, даючи високу оцінку їм: "Народна пісня для України — все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Пісні українські — народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини..." Німецький поет, перекладач українських народних пісень, Ф. Боденштелт у своїй книжці "Die poetische Ukraine" (1845) писав: "Ніде дерево народної поезії не дало таких смачних овочів, ніде дух народу не відбився так яскраво і сонячно, як відбився він у піснях українських... Народ, який склав такі чудові та чарівні пісні... такий народ має велику духовну силу і моральну вагу" [3].

У 1854 році А. Л. Метлинський видав великий цінний збірник українських народних пісень, переважно побутового характеру.

У 1856— 1857 роках П. Куліш видав два томи збірника "Записки о Южной Руси" Сюди ввійшли історичні думи, пісні, перекази, легенди, казки. І не самі лише тексти тут подано, а й докладно подано біографію, характеристику кобзарів, співців, оповідачів, отже, показано те етнографічне оточення, в якому робилися записи дум і пісень.

Такою ж методою користувалися і видатний етнограф Опанас Маркович та його дружина Марія — видатна українська письменниця, відома під псевдонімом Марко Вовчок. Обоє вони не тільки записали багато пісень, казок, прислів'їв, а й розповіли про оповідачів, співаків в колі їх побуту і звичок. У Качанівці 1854 року Опанас Маркович та його дружина Марко Вовчок записали багато казок, які розповідала їм талановита селянка-кріпачка Палажка Кітчина. Ось як описує її Опанас Маркович: ...вдова середніх літ... з світло-русявим волоссям... голову

Професор Петро Одарченко. Фото. 1952.

тримала високо, вся струнка.., в кожному слові розум і чемність, в кожному русі плавність і спокій. Починаючи розповідь, — голову, пов'язану чорною з малиновою каймою хусткою, схиляла в той чи інший бік; спокійно, на запрошення, сідала поруч, підтримувала підборіддя пальцями, на яких були мідні персні... Казки свої попереджала вітаннями й розпитуванням, відповіді супроводила глибокою уважністю. За моїм проханням співала і навчила мене кількох старих пісень; були й такі, яких вона навчилася, переходячи з відрами повз чумацьку валку, що спинилася на відпочинок, наприклад "Немериху" А гайдамацьку "Ой, по горах, по горах пшениченьки ярі" перейняла від покійного батька [4].

О. Маркович і його дружина Марко Вовчок записали з уст народу близько 50 тисяч прислів'їв і приказок. Вони збиралися їх видати, але складні матеріальні і цензурні умови не дозволили їм здійснити цей задум, і вони передали цю збірку М. Номисові, який додав до цієї збірки ще й свої записи та інших етнографів, а потім вибрав із цього багатющого матеріалу близько 15000 текстів і видав їх 1864 року.

Опанас Маркович і його дружина Марія Олександрівна (Марко Вовчок) не тільки записували пісні, а чудово виконували їх. Марії Олександрівні пощастило наспівати близько двохсот пісень, і з її голосу німецький композитор Едуард Мертке записав мелодії цих пісень та провів гармонізацію. Перший зошит цих пісень із 8 проектованих був виданий у Лейпцігу 1866 року ("Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок. У ноти завів Едуард Мертке"). На жаль, вийшов у світ тільки перший зошит.

Збирачем народних пісень і одним із перших дослідників української народної творчості був славетний український історик Микола Костомаров. Він надрукував також дослідницькі праці про історичне значення української народної пісенної творчості (1872), про історію козацтва в пам'ятках української народної пісенної творчості (1883) та про родинний побут у творах української пісенної творчості (1905).

У Північній Буковині видатний український поет Юрій Федькович, збираючи народні пісні, особливу увагу звернув на записування легенд, переказів і пісень про опришків.

Українські письменники А. Свидницький, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко, а в Галичині М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, Н. Кобринська та інші записували твори українського фольклору і свої записи друкували в збірниках, альманахах тощо. У жіночому альманасі "Перший вінок" (1887) були надруковані цінні етнографічні розвідки Софії Окуневської "Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних", Катерини Довбенчук — народні звичаї в Косівщині, Ольги Франко "Карпатські Бойки і їх родинне життя" та Н. Кобринської про побут українського жіноцтва в Галичині.

Найвидатніші збірники етнографічних та фольклорних матеріалів з'явилися в 1870—1880 роках XIX сторіччя. Особливо велику й плідну діяльність на полі етнографії й фольклору виявив славнозвісний український етнограф і поет, автор українського національного гімну "Ще не вмерла Україна" — Павло Чубинський (1839—1884). Він очолював на Україні етнографічну експедицію, здобутки цієї експедиції

були надзвичайно цінні: вони склали сім величезних томів "Трудів етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський Край" 1-й том містив повір'я, народні забобони, прислів'я, приказки, загадки; 2-й том — календарні звичаї й обряди. 3-й том — казки, 4-й том — звичаї й обряди, пов'язані з народженням дитини, весільні обряди, похоронні обряди, 5-й — найбільший обсягом — народні пісні, 6-й — юридичні звичаї, 7-й матеріали про національні меншості на Україні, а також про житло, одяг, харчування й розваги українців. За свою працю Чубинський одержав золоту медаль від Географічного Товариства. Павло Чубинський був одним із організаторів і активних діячів заснованого в той час Південно-Західного Відділу Географічного Товариства. Видатними діячами цього Відділу були славні українські вчені: Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Павло Житецький, Іван Рудченко, Микола Лисенко, Федір Вовк, Олександр Русов та інші.

Мати П. Одарченка Оксана. Ніжин, 1930.

У 1874—75 роках вийшла в світ капітальна праця В. Антоновича і М. Драгоманова "Історичні пісні українського народу" (два томи). Далі виходить цінний збірник М. Драгоманова "Українські народні перекази й оповідання" (1876), І. Рудченко (брат Панаса Мирного) видає два томи українських народних казок (1869—1870) та "Чумацькі народні пісні" (1874) з докладною монографією про чумацтво. Надзвичайну вагу в українській етнографії та фольклористиці має діяльність славетного українського композитора Миколи Лисенка. М. Лисенко записав сотні українських пісень з мелодіями, він видав сім випусків "Збірника українських пісень", збірник українських обрядових пісень, збірник танців та веснянок. Особливо цінна його наукова праця "Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Остапа Вересая" (1873).

Але недовго тривала плідна діяльність Південно-Західного Відділу Географічного Товариства. Таємним указом Олександра II 1876 року заборонено українське письменство й закрито Відділ Географічного Товариства. Головних діячів Відділу Чубинського й Драгоманова наказано вислати з України. Чубинський виїхав на Північ, а Драгоманов еміґрував спочатку до Швейцарії, а пізніше — до Болгарії. У Женеві в 1883—1885 роках М. Драгоманов видав два томи "Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст." (1883—1885) та "Нові пісні про громадські справи" (1864—1880). Женева 1881. Порівнюючи українські пісні, записані від українців, що живуть в різних державах (Росії, Австрії, Угорщині, Румунії), М. Драгоманов зробив важливе відкриття, що українські пісні цілком однакові по всіх етнографічних територіях України. Це показує, каже М. Драгоманов, що "всупереч всяким поді-

лам українських людей між різними державами українська національність існує як тіло окреме, дуже однакове в усіх своїх частинах, з однаковими звичаями, однаковими спогадами, любов'ю та ненавистю" (*М. Драгоманов.* Нові укр. пісні про громадські справи. — К. — С. 9—10).

Більшість наукових праць М. Драгоманова з етнографії та фольклору надруковано у Львові — у 1899—1907 роках — у виданні Наукового Товариства ім. Шевченка в чотирьох томах під назвою "Розвідки Михайла Драгоманова"

Сестра Михайла Петровича Драгоманова Ольга Петрівна — відома українська письменниця Олена Пчілка — вивчала народний побут, народне мистецтво, записувала народні пісні й передавала їх Михайлові Драгоманову та Миколі Лисенкові. Вона також працювала над розвідкою "Українські колядки", яка була надрукована в журналі "Киевская старина" (1903), а також окремим виданням у Києві, в університетській друкарні (1903). Перша наукова праця О. Пчілки з етнографії "Український орнамент" (вишивки, тканини, писанки) була надрукована 1876 року. Ця праця здобула високу оцінку не тільки серед українських учених, а й серед видатних західноєвропейських фахівців. У Парижі один видатний французький професор був так захоплений цією працею, що прочитав про неї цикл лекцій. А Іван Франко в 90-х роках просив Олену Пчілку написати статтю про українські вишивки, підкреслюючи в своєму листі, що для цього він не знайде компетентнішого від Олени Пчілки фахівця. Року 1903, 1912 і 1927 у Києві була надрукована праця Олени Пчілки "Українські узори" У 20-х роках Олена Пчілка працювала членом-кореспондентом Української Академії Наук в Етнографічній Комісії. 1926 року були надруковані її цінні розвідки: "Малювання на стінах в Україні" та "Про легенди і пісні"

Дуже важливими дослідницькими працями з ділянки української етнографії та фольклористики були розвідки Миколи Сумцова про весільні обряди, про писанки, про український народний побут та його велика праця "Сучасна українська етнографія" (1893, 1897). Про історію української етнографії цінну книжку видав також О. Пипін (1892). Історик, музейний діяч і етнограф Дмитро Яворницький видав два томи цінної розвідки "Запоріжжя" — історичні перекази, записані від дідів (1888, СПб.).

Видатний учений Олександр Потебня опублікував цінні праці про українську пісню, а Павло Житецький видав цінну розвідку про українські думи (1895—99). Борис Грінченко видав "Етнографічні матеріали" — три томи.

Видатними діячами в ділянці вивчення української етнографії та фольклору були Іван Франко, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Станіслав Людкевич та інші. І. Франко був головою Етнографічної Комісії НТШ, 20 років він редагував "Етнографічний збірник" Франко був автором цінного дослідження "Студії над українськими народними піснями" (Львів, 1913). Найбільшим досягненням науки в галузі збирання й видання українських прислів'їв та приказок є монументальна шеститомна праця Івана Франка "Галицько-руські народні приповідки" (Львів, 1901—1910). Варто згадати й працю І. Франка "Жіноча неволя в руських піснях народних" (1883).

Найцінніші праці Володимира Гнатюка: "Етнографічні матеріали з Угорської Руси", "Колядки і щедрівки", "Гаївки", "Коломийки", "Українські народні байки", "Ткацтво у Східній Галичині" та багато інших.

Визначний учений Федір Вовк опублікував багато цінних праць з української етнографії не тільки українською мовою, а також французькою та російською. Особливе значення має його праця "Етнографічні особливості українського народу" (1916), а також "Студії з української етнографії та антропології" (Прага, 1928).

Леся Українка — дочка Олени Пчілки й племінниця М. Драгоманова — з дитинства знала багато українських народних пісень і пам'ятала

їх усе життя. В останні дні свого життя вона проспівала своєму чоловікові, видатному музичному етнографові В. К. Квітці багато пісень. З її голосу записав Квітка 225 мелодій. Ці пісні з голосу Лесі Українки видано в 1917—1918 роках. Леся Українка вважала, що "пісня без мотиву тільки наполовину жива" Леся Українка, коли їй було 20 років, хвалилася М. Драгоманову, що за чотири місяці вона зібрала й записала 150 обрядових пісень. Свою збірку купальських пісень вона послала І. Франкові, і ці пісні були надруковані в журналі "Житє і слово" 1894 року. У праці "Купала на Волині" Леся Українка виявила себе справжньою дослідницею, озброєною науковою методою фольклористики.

В останні роки свого життя Леся Українка, незважаючи на свою хворобу й матеріальне скрутне становище, на власні кошти організувала експедицію для записування на фонографі мелодій дум від ще живих тоді видатних кобзарів. Для участі в цій експедиції Леся Українка запросила видатного музикознавця, етнографа і композитора Філарета Колессу, дійсного члена НТШ. Лесю дуже турбувала думка, що мелодії дум можуть назавжди загинути, якщо не будуть своєчасно записані. В листі до Колесси Леся Українка писала: "я дедалі більше впевняюся у нагальності справи рятування дум" Українські народні думи, що їх виконував кобзар Гнат Гончаренко, Леся Українка сама записала. Увесь зібраний матеріал видано у Львові у двох томах під назвою "Мелодії українських дум". Списав по фонографу й зредагував Філарет Колесса. Організатором і активним учасником цієї важливої наукової експедиції була Леся Українка. Все своє життя геніальна поетеса українського народу не кидала праці над збиранням, записуванням, збереженням і увічненням перлин української народної творчості та майстерним використанням у своїй оригінальній поезії її образів, художніх засобів, її мудрості й краси, її музичності і ритмічного багатства, її життєрадісності й оптимізму. У безсмертній "Лісовій пісні" Леся Українка піднесла образи усної народної творчості на високий філософський і поетичний рівень. М. Грушевський у своїй "Історії української літератури" дав огляд української народної творчості. Його дочка Катерина була редактором наукового видання "Українські думи" (2 т.).

Видатні українські етнографи, фольклористи, дослідники українського народного побуту, дослідники українського народного мистецтва, дереворізьби, ткацтва, килимарства, вишивок, кераміки, гончарства, писанок тощо показали всьому світові багату, оригінальну, самобутню національну матеріальну й духовну культуру українського народу. Носієм і творцем цієї національної культури було передусім українське селянство. В тяжких умовах національного, політичного й соціального поневолення українське селянство зберегло найвищий скарб — рідну мову й рідну пісню, яка своєю словесною поетичною красою і своєю надзвичайною музичною красою займає перше місце в народній пісенній творчості всіх народів світу. Народна українська пісня стала вічно живим і життєдайним могутнім джерелом нової української літератури, джерелом натхнення для українських поетів, письменників, драматургів.

Вашингтон

[1] *Єфремов С.* Історія українського письменства. Т. I. — 1924. — С. 283.
[2] *Єфремов С.* Цит. праця. — С. 285.
[3] *Сумцов М.* Малюнки з життя українського народного слова. — X., 1910. — С. 2.
[4] Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Упорядкував О. І. Дей. — К., 1983. — С. 29—30.

СІМДЕСЯТ РОКІВ НА НИВІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ ТА НАРОДОЗНАВСТВА

(З відгуків та висловлювань українських вчених, письменників, діячів культури про наукову діяльність Петра Одарченка)

Юрій Шевельов

З ВИСТУПУ ПІД ЧАС ВШАНУВАННЯ П. ОДАРЧЕНКА В УНІВЕРСИТЕТІ Дж. ВАШИНГТОНА

Я дозволю собі сказати кілька слів про нашого ювіляра, про мого старого і випробуваного приятеля Петра Васильовича. Уже дещо згадувано про діяльність і працю Петра Васильовича. Ми знаємо, що його життя — це передусім труд, труд, який приносить свої плоди. Першою працею його була стаття про Лесю Українку, і цій проблематиці він залишився вірний усе своє наукове життя. Він один із піонерів нашого, так би мовити, лесеукраїнкознавства. Тоді ж він дебютував і у вивченні українського фольклору. І цій темі він залишився вірний. Він тепер готує доповідь про Збірник приказок Номиса. І я переконаний, що це буде важлива й цікава праця...

Мені хотілося б порівняти його з Борисом Грінченком. Борис Грінченко в Радянському Союзі був "персона нон грата" Тепер іноді про нього згадують, але він, безперечно, там не бажаний... Роль Бориса Грінченка в історії української культури і літератури досить велика. Свого часу, коли вже виступали Леся Українка і Коцюбинський, але їх ще мало знали, велетнями української літератури вважали Франка і Грінченка...

Отже, Грінченко зовсім не та другорядна постать, якою його хотіло показати радянське літературознавство. Але що характерне для Грінченка в концепції наших сьогоднішніх зборів і наших сьогоднішніх розмов — це те, що Грінченко насамперед був трудівник і чесний трудівник. І власне ці дві риси найбільше виділяють Петра Васильовича і найбільше споріднюють його з Борисом Грінченком...

Вашингтон

Петро Ротач

ПЕТРО ОДАРЧЕНКО

Нещодавно "Літературна Україна" опублікувала замітку П. Одарченка "Коли народилася Олена Пчілка", якою вчений виправив неточності в біографії письменниці. Ще з 20-х років ця прекрасна письменниця була несправедливо відлучена від української літератури, її ім'я тривалий час замовчувалось і фальсифікувалось, а ті, хто намагався правдиво змалювати її образ, піддавались остраххізмові (як це було з харківським дослідником А. Чернишовим, автором нарису про О. Пчілку). Ольга Петрівна багато зусиль поклала на виховання патріотичної свідомості української молоді, її безкорисливе служіння рідній культурі залишало дужий вплив. П. Одарченко, що знався з письменницею за часу її перебування в Гадячі, відтоді ніколи й ніде не забував ні розмов і книг, подарованих нею, ні її людяний образ і щиру настанову молодому літератору незрадливо служити українській національній ідеї. Від 1926 р. Петро Васильович береже відбиток з журналу "Україна" — "Спогади про Михайла Драгоманова" На чистому аркуші Пчілка написала тоді дорогі для нього слова: "Вельмишановному землякові, щирому надійному українцеві Петрові Одарченкові — на спомин про Гадяче від Олени Пчілки. Київ, 1926, 16 грудня" "Цю цінну й пам'ятну для мене статтю

Ольга Петрівна, — писав 1983 року Петро Васильович, — я щасливо проніс через усе моє життя, через тюрми, заслання, евакуації, бомбардування, — і тепер маю її з собою"

П. В. Одарченко народився у Римарівці Гадяцького повіту 7(20) серпня 1903 року в селянській сім'ї. З 1917 до 1930 р. батько мав 4 десятини землі. Навчаючись у Гадячі, юнак належав до гуртка українознавства, де О. Пчілка розповідала про П. Мирного і М. Драгоманова. У Полтаві Одарченко навчався недовго, а вищу освіту завершив у Ніжинському ІНО. Його наукова праця розпочалася з теми, яка стосувалася Лесі Українки. С. Єфремов схвалив його дослідження "Перша редакція поеми Л. Українки "Місячна легенда" Поетична творчість Лесі Українки лягла й в основу кандидатської дисертації молодого вченого. Та захист її не відбувся: восени 1929 р. Петра Одарченка заарештували і вислали спершу до Казахстану, а потім на Урал. Лише в 1937 р. пощастило вирватись на волю, хоч і далі змушений був залишатись на території Росії. Війна застала його в Курську. В серпні 1943 р. якраз в день свого народження, Петро Васильович назавжди покинув старих батьків і своє рідне село на Полтавщині. З 1944 р. він на еміграції. Опинившись в Америці, П. Одарченко, як і всі інші втікачі з сталінського "раю", тяжко торував собі шлях до літературно-творчої праці: довелось працювати на гудзиковій фабриці, разом з Т. Осьмачкою мив підлогу нью-йоркського вокзалу. Але наполегливість і талант пробили собі дорогу. Першою великою працею в еміграції була монографія "Т. Г. Шевченко в радянській критиці" (1952). В 1952—54 рр. працював у бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. 12 років секретарював у Вашингтонській групі УВАН, а з 1973 р. очолив її. Йому належить редакція книги "Хронологія життя і творчості Лесі Українки" (1970), упорядкованої сестрою поетеси О. П. Косач-Кривинюк. П. В. Одарченко є членом об'єднання українських письменників світу "Слово", дійсним членом УВАН у США та Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.

Весь творчий доробок Петра Одарченка глибоко закорінений у рідний грунт. Йому належать статті про полтавців М. Зерова, О. Зуєвського, М. Ореста, М. Номиса та ін. Етнографічними та фольклористичними статтями, проблемами з мовознавства він теж дотикається свого рідного краю.

Полтава

Микола Вірний

ДОСТОЙНИЙ ЮВІЛЯР

Праці Ювіляра наукового характеру друкувались в Україні (1927— 1929) в "Записках Ніжинського Інституту Народної Освіти", в київських академічних виданнях: у збірнику "Література" за редакцією академіка С. Єфремова, в "Етнографічному Віснику" Української Академії Наук та в журналах "Червоний Шлях", "Життя й Революція"

В інших країнах (Німеччина, Франція, Голландія, США, Канада) наукові праці друкувались в "Аналах" УВАН (англійською мовою), в "Записках НТШ", в "Наукових Збірниках" Українського Вільного Університету та в різних журналах, а також в "Енциклопедії Українознавства" (Загальна кількість друкованих праць Петра Васильовича до кінця травня 1984 р. — 460 праць. Із них у 207 числах часопису "Свобода" надруковано 137 статей.)

Тридцять років тому в "Протоколах Конгресу США" англійською мовою була надрукована стаття П. В. Одарченка "Оборонець волі для всіх", яка спростувала наклепи на Тараса Григоровича Шевченка однієї українофобської статті.

За останні роки Ювіляр, досліджуючи мову української преси в США і в Канаді, надрукував багато статей на тему культури української мови. Автор цього репортажу часто розмовляв з Ювіляром і консультувався в багатьох справах. А цього разу провів (поки що) коротке інтерв'ю. На питання — якби довелось повторити життя, то чи не змінив би Петро Васильович своєї професії, професор поквапно і з усією категоричністю відповів, що ні, що він знову віддав би всього себе мові й культурі українського народу та педагогічній праці для плекання нових потрібних народові кадрів.

Мюнхен

З ПРИВІТАННЯ ВІД ОУП "СЛОВО"

Високоповажний і Дорогий Петро Васильовичу!

Ваші численні літературно-критичні та науково-дослідні роботи, Ваше щоденне піклування про мовно-стилістичну чистоту української літератури і журналістики є великим досягненням нашого критичного і літературознавчого цеху та творить грунт, на якому може зростати молоде покоління нашого літературного закордоння. За це наша письменницька громада особливо цінить і шанує Вас.

Багато наших колег постійно звертаються до Вас по консультації та користають з Ваших цінних порад і за це в серцях наших членів залишилось назавжди почуття вдячности.

Про Ваш труд говорить видана окремим виданням бібліографія Ваших писань, що нараховує близько 500 записів.

Тож, Дорогий Петре Васильовичу, в цей славний день Вашого заслуженого ювілею дозвольте нам від усіх наших членів, розсіяних по різних частинах світу, привітати Вас сердечно та побажати Вам дальшої такої ж плідної творчої праці і міцного здоров'я.

За Президію О.У.П. "Слово"
Григорій КОСТЮК (почесний голова)
Остап ТАРНАВСЬКИЙ (голова)

З СЕРДЕЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ ПРО РІДНИЙ КРАЙ

У березні 1993 року, перебуваючи на лікуванні в США, мені пощастило познайомитися з Петром Одарченком. Це було на вечорі пам'яті Івана Світличного у Вашингтоні, влаштованого зусиллями його сестри Надії. Раніше я вже чула від людей про П. Одарченка як про видатного літературознавця і громадського діяча, знала деякі його праці. Велике враження на мене справила, зокрема, ілюстрована книга "Український народний одяг", видана в США з його грунтовною передмовою. У цій історіографічній праці автор не обминув жодної публікації про наше народне вбрання, її можна розглядати як анотований бібліографічний покажчик з цієї галузі народного мистецтва. Вже це свідчить про широту наукових інтересів П. Одарченка і його справді подвижницьку працю. А ще мене вразили його статті в ж. "Нові дні" про говірки наших людей на американському континенті.

І ось переді мною постав сам Петро Одарченко, якому тоді минало 90 років. Середнього зросту сивоголовий дідусь із надзвичайно лагідним, приємним обличчям. Відразу між нами відчулася духовна близкість, яка йшла, напевно, від того, що обоє ми з Полтавщини і займаємося однією справою. Він подарував мені відбитки публікацій — своїх і про нього. Я радію, що він дочекався проголошення незалежності України і видання чотирьох збірників своїх праць на Батьківщині (Українська література. Збірник вибраних статей. — К.: Смолоскип, 1995; та ін.).

У серпні цього року Петру Одарченку виповнилося 95. Стаття, що вище пропонується читачеві (сподіваємось, не остання), торкається проблем фольклористики — ще однієї грані творчих зацікавлень П. Одарченка. Шкода, що він через свій поважний вік уже не зможе побувати на рідній, милій його серцю Полтавщині. Але нехай наші аркодужні мости єднання перевисають через моря і океани, наповнюючи нас усіх чуттям єдиної родини.

Київ

Лідія ОРЕЛ

27 IУ.1993.

Дорога Лідіє Григорівно!

Дуже шкода, що я не мав змоги ще раз зустрітися з Вами. Дуже дякую Вам за Вашого листа і за Ваше добре ставлення до мене!

За останні роки мені пощастило зустрічатися з багатьма людьми, що приїжджали з України, але зустріч з Вами була найприємніша Ви для мене були ,як рідна дочка! Та й народилися Ви того самого року, як і мій наймолодший син Павло, голос якого чує вся Україна, бо він працює в Українському Відділі радіостанції "Голос Америки".

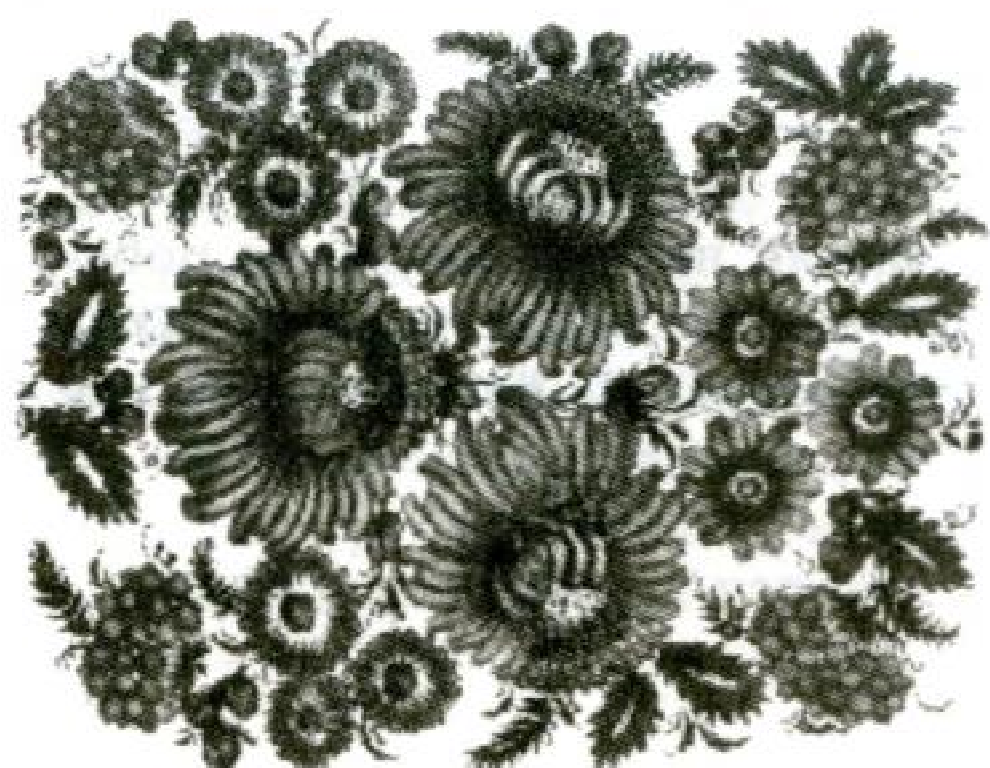
Я посилаю Вам ще деякі матеріяли. А якщо Вам будуть потрібні ще якісь мої статті, то я великою приємністю пришлю Вам на Вашу київську адресу. Посилаю Вам і фотознімки на добрий спомин про нашу зустріч.

Щиросердечно бажаю Вам поліпшення Вашого здоров"я та щасливої подорожі на Рідну Україну! Передайте моє щире привітання Вашому чоловікові, Вашим дітям і всім Вашим рідним!

Я так хотів хоч перед смертю побачити Рідну Україну, але ... доведеться помирати на чужині. Єдина втіха - це листування з рідними людьми та зустрічі з земляками. І найбільша радість для мене була зустріч з Вами, дорога Лідіє Григорівно!

Щиро, щиро Бажаю Вам доброго здоров"я і неослабної енергії для Вашої успішної наукової, творчої й громадської діяльности на добро й славу нашої Рідної України!

З глибокою пошаною, з найщирішим привітанням і любов"ю
Ваш Петро Одарченко

Публікації

Олексій ВЕРТІЙ

КОБЗАРЯ ЛЮБИЛИ ЛЮДИ

1 травня виповнилося 100 років від дня народження кобзаря Єгора Мовчана із Великої Писарівки, що на Сумщині. У часи тоталітарного комуністичного режиму, ми, на жаль, не мали повного уявлення про творчу постать кобзаря, який викликав щире захоплення не лише співвітчизників, а й учених, письменників, композиторів з Індії, Монголії, Болгарії, Росії та інших країн світу. Пропоновані спогади є спробою хоч якоюсь мірою заповнити цю прогалину. Пенсіонери М. Іваненко, Г. Остапенко, В. Корнієнко, П. Мовчан, викладач Сумського музичного училища М. Федієнко відкривають нам батьківщину Єгора Хомича як край істинно український (хоча про нього завжди намагались сформувати зовсім інше уявлення), з істинно українськими традиціями, побутом, характерами і т. д. Бентежить, зігріває душу й серце непоказна, але щира любов односельців до народного співця, велич, неординарність мислення, висока духовна культура цього сільського старця, якого учені світу ставили в один ряд з Бетховеном. А чого варта ота шляхетність у взаєминах академіка М. Рильського та Є. Мовчана, про яку оповідає В. Корнієнко. Виняткове благородство, стриманість, усвідомлення своєї відповідальності за кожне сказане слово, взаємоповага засвідчують духовний аристократизм не лише поета-академіка, а й звичайного селянина, духовний аристократизм двох верств нашого суспільства як споконвічну традицію. Зрозуміти, усвідомити їх — наш святий обов'язок. Добрий приклад у цьому подали й студентка Сумського педінституту Оксана Коноз та старший викладач цього ж вузу кандидат філологічних наук Лариса Горболіс, які надали нам дієву допомогу у збиранні та підготовці до друку цих матеріалів, за що й складаємо їм щиру подяку.

м. Суми

Спогади земляків про Єгора Мовчана

МАРІЯ ІВАНЕНКО

Я жила на тій же вулиці, що й кобзар, то слухала його вже десь із десятирічного віку. Репертуар був багатий. Співав і про любов, і про смерть, і про різні трагічні сторінки в житті людини. Співав "Думи мої, думи мої", а ще

В 33-му году
Дождали привілля,
Ще й поїли лободу,
З кукурудзи билля.

Співав і про війну. Викривав наших, які були і на стороні наших і німців та чинили кривди.

Як співав пісню, кобза аж плакала, аж моторошно ставало на душі, особливо, коли згадували про голодомор. Тоді про це не говорили, а то ж було нами пережите і вистраждане. Його та його гру дуже любила молодь, тож і запрошували на весілля. Оточували його увагою не менше як молодих. Коли він грав, у всіх просто радісно ставало на душі, ноги самі просилися до танцю. Співав і весільні пісні.

Максим Рильський з кобзарем Єгором Мовчаном. Фото. 1958.

Одягався скромно: простенький костюм, пальто, літом ходив у картузі або брилі, зимою — у шапці. Носив довгу вишивану українську сорочку, підперезувався чорним поясом. Ще мав чорні штани, чоботи.

Обстановка в хаті була типовою, як і в будь-якій українській хаті. Пам'ятаю, що на стіні висів портрет Тараса Шевченка. Були вишиті рушники. Стояла піч, на якій було багато книжок для сліпих та різних текстів пісень, написаних кобзарем, та друкованих нот.

Як виїжджав до Києва, Харкова, Москви, Сум, Бєлгорода, то йому давали школяра в провідники.

В останні роки життя до нього часто приїздили кореспонденти. Пізніше вони хотіли зробити з хати, в якій жив кобзар, музей, але сусіди спалили хату.

ГЛАФІРА ОСТАПЕНКО

Коли я була молодою, дівувала, то не раз слухала кобзарів Степана Пасюгу та Григорія Кожушка, а пізніше і Єгора Мовчана, якого я найбільше і пам'ятаю. Це були звичайні сільські люди. Кожушко був доброзичливий, любив поспілкуватися, а Пасюга — навпаки, був замкненіший. Але взагалі вони справляли гарне враження, горнулись до них люди.

Єгора Хомича Мовчана пам'ятаю десь з 18 років. Ми збиралися на "колодках" І ось біля "колодок" проходив чоловік, і старші дівчата затримали його і попросили щось виконати. Той довго щось бурмотів, а потім сів, обличчя його прояснилось. Він заграв, а далі заспівав "Ой, Морозе, Морозенку" Дівчата посхиляли голови і слухали.

Виконував він твори на різну тематику. Це і думи "Про трьох братів самарських", "Невольницький плач", і пісні "Козак Максим Залізняк", "Думи мої, думи мої", "Літа орел, літа сизий", "Віють вітри, віють буйні", "Заповіт", "Їхав козак за Дунай", "Поза гаєм, гаєм трава зеленіє" і т. д. Знали ми тоді і його думу "Про голодомор" Хто слухав кобзаря, то ставав, мов зачарований, витираючи сльозу, що наверталася на очі, бо йшлося в тих кобзарських піснях про плач невольників, про долю скривджених, безправних бідняків. Кобзар закликав не коритись, йти на боротьбу. Інколи Мовчан перед тим як заспівати, говорив про що буде йтися в думі, а далі грав і співав.

Батько й мати, брат і сестра його наймитували. Батько кобзаря побував у Причорномор'ї, біля Азовського моря і в багатьох інших місцях. Мати Ганна Герасимівна Коханівна була обдарованою співачкою і

танцюристкою. Увесь рід Єгора Мовчана дуже музичний. Добре відгукувався про свого учителя Степана Пасюгу. В час голодомору в 1932—33 роках склав і виконував думу "Про голодомор"

Влада не приділяла йому якоїсь особливої уваги. Жив здебільшого за рахунок людей. Проспіває, ті йому щось дадуть. У його хаті стояла якась кровать залізна, а на тій кроваті — ряднина ткана та подушка. Одягався скромно. Мав сорочку, штани, чоботи. Це вже після відзначення 60-річчя від дня народження та клопотань М. Рильського йому призначили пенсію.

У Великій Писарівці прості люди його завжди любили. Запрошували до школи на концерти, часто можна було зустріти на весіллях. У святкові дні, як правило, люди збирались на вулиці. Інколи Єгор Хомич проходив поблизу, то запрошували до гурту, щоб заграв. Його пісня була така зворушлива, що дехто пускав сльозу.

ПЕТРО МОВЧАН

Батько дуже любив слухати співи кобзарів. Як про справжнього майстра відгукувався про Григорія Кожушка. "На всі теми у нього була своя дума, своя пісня", — говорив не один раз. Співав про Морозенка, про Байду, пісні на слова Шевченка, гумористичні і суспільно-побутові пісні. Полюбляв "Шалійте, шалійте, скажені кати" Біля нього завжди збиралось багато слухачів. Одного разу його забрали до тюрми. Відтоді його довго не було в Писарівці. А коли прийшов, то кобзи не було — відібрали. Купив собі нову. І знову пропав, але уже на більший час. Я чув від людей, що він помандрував аж до Воронежа, Казані. Коли заробив непогані гроші, то повернувся додому. Отак він і ходив туди-сюди. Піде, заробить, прийде і знову піде. Розказували, що деякий час жив у якогось професора, співав йому. Потім цей професор приїжджав у Писарівку, забрав Кожушка та Пасюгу і поїхали на море, мабуть, лікуватися. Виступали там. Після цього він став пропадать усе частіше. Навєрно приглашали співать. Він ото співав, а за це його в тюрму саджали. Але якісь професори поклопочуться, і його відпустять. Умер, коли мені було год 13—14. Поховали на кладовищі, ограду поставили, доглядали.

Та все-таки більше я пам'ятаю Мовчана. Це був кремезний, сивий чоловік, носив бавовняний костюм, незмінну косоворотку, хромові чоботи та картуз. Був дуже спокійною, навіть на диво спокійною, лагідною, доброзичливою (саме тому, може, навіть собаки не кидались на нього) людиною. Яка людина про щось запитає, то розповість.

Сидимо, було, з хлопцями на дереві, аж ось чуємо співа хтось і так красиво, що аж дух захоплює. Сплигуємо і біжимо. Дивимось — натовп стоїть. Жінки, які йшли по воду, покидали цеберки і слухають Мовчана. А той виводить. Дивиться перед собою, наче щось бачить, і співа. Жінки слухають та й заплачуть, а чоловіки такі серйозні, і ми стаємо серйозні. Перед тим, як заспівати, він дещо розповідав. Особливо любив розказувати про козаків. А далі співав. Люди просили просто заграти, проспівати, а що саме кобзар сам здогадувався. Коли щось закінчував сумне, болісне, то тоді скаже: "Ну що, заграти веселе?" А ми: "Ага!" Він і загра. Всі повеселішають. Ми починаємо сміятися, борюкатись, пил — стовпом. Він дограє, встане, поклониться. Тоді жінки гроші дають, хто побіжить додому по щось чи то по хліб, чи то по пиріг. Мовчан не відмовлявся, але брав не як жебрак, а статечно. Коли піднімався і йшов, то ми довго бігли за ним.

Ходив кобзар не тільки з сестрою, а й сам. І людина, яка не знала, що він сліпий, не могла б про це здогадатись. Особливо любили і поважали його діти, і коли він ішов сам, то нерідко вони гуртом бігли за ним і проводжали. Деякі застерігали Мовчана, щоб не ходив сам, але той у відповідь відказував: "Я відчуваю землю, по якій іду, і коли це дорога, по якій я ще не ступав, вона починає віддавати холодом і ворожістю"

Козацькі надгробні хрести на місці давнього кладовища в Бучаці Канівського району. Мал. друга-побратима Є. Мовчана художника і кобзаря Г. Ткаченка (1898—1996).

Звісно, раніше на весіллях не було магнітофонів та естради, а запрошували музик. Нерідко серед них бував і Єгор Хомич. Брав участь у святкових концертах. Його часто запрошували до школи, де він виступав не тільки в актовому залі, а й у класах.

Коли великописарівці дізнались, що до села їдуть люди з міста, а з ними і начальство, то сполошились. Особливо забігала місцева влада. Найперше почали лагодити його хату. Далі кинулись залагоджувати дороги. З Києва приїхав М. Рильський, прибула охтирська районна влада. Машин 10—15 було. У клубі відбувся святковий концерт, на якому виступав Є. Х. Мовчан. Далі всі поїхали до нього додому. Після того про кобзаря почали з'являтись замітки, статті у газетах. А через деякий час його забрали до Києва.

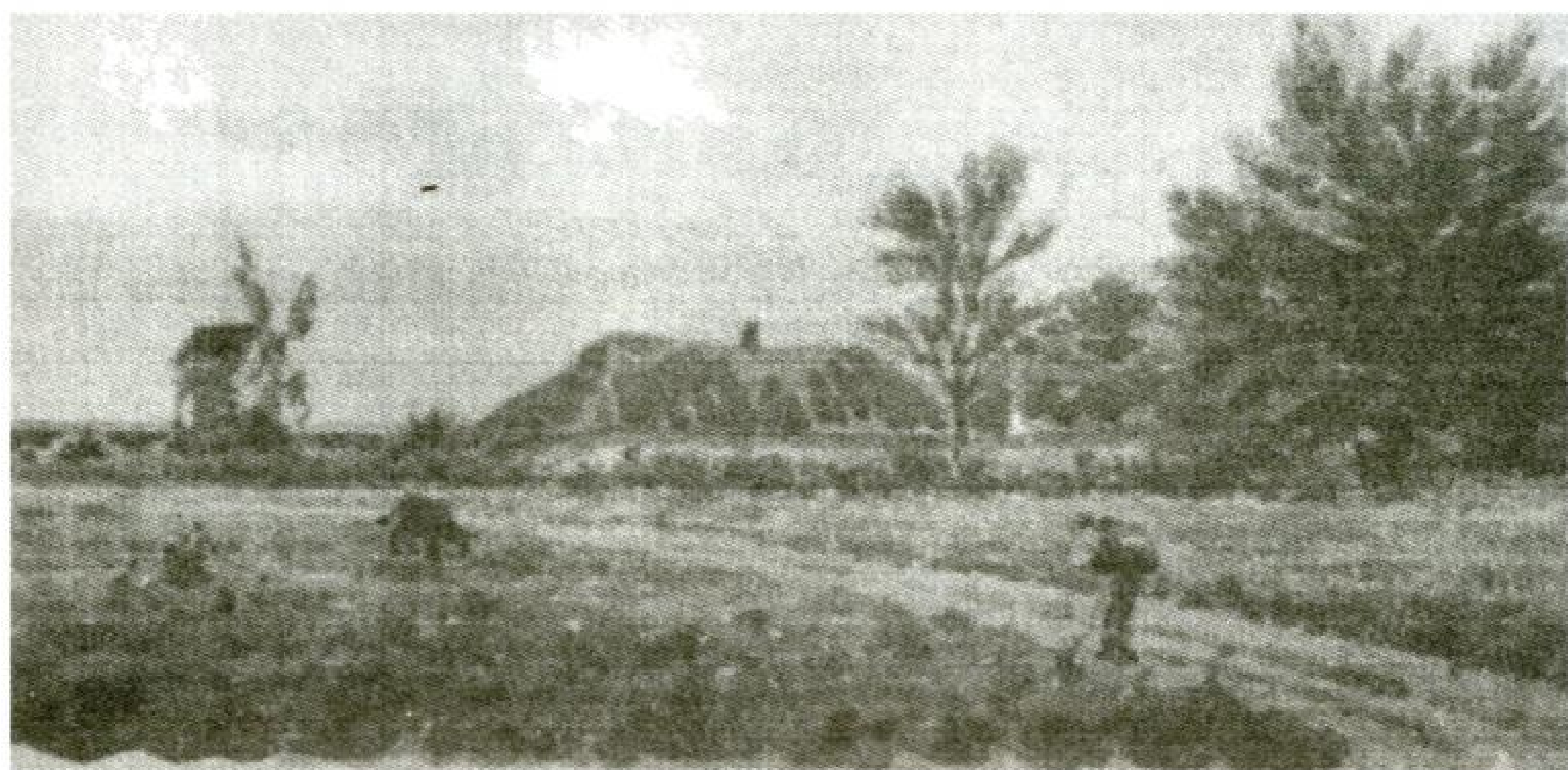
Єгор Хомич любив ходити скрізь. Найчастіше його супроводжувала сестра, а інколи діти. Він дасть їм грош на цигарки, а хлопці і тягнуть за ним бандуру. На шиї носив хрест. Ніколи не пив спиртних напоїв, навіть на весіллях, і ніколи не висловлювався грубо. У всьому йому допомагала сестра. Вона ж записувала складені ним твори, а кобзар підбирав до них мелодії.

Офіційна влада ставилась до нього добре, якихось утисків від неї не відчував, але й особливо вона про нього не турбувалась. Жив він за рахунок людей. За свою гру ніколи платні не вимагав, а брав те, що давали люди. З того й жив з сестрою. Піклуватися про нього стали тоді, коли приїхали гості з Києва.

Великописарівці були дуже раді, що звичайна людина прославить їх на всю Україну. І коли проводжали до Києва, то йому й сестрі селищна Рада виділила гроші на дорогу. Проводжати вийшла вся школа, діти були з квітами. Побажали щасливої дороги. Голова райвиконкому виголосив прощальну промову. Через деякий час після від'їзду до нього їздили працівники райвиконкому і сказали, що йому дали квартиру. Згодом односельці кобзаря у газеті побачили некролог, який повідомляв, що Є. Х. Мовчан помер. Ще раніше за нього померла сестра. Така звістка щемким болем відгукнулася в наших серцях.

ВАСИЛЬ КОРНІЄНКО

Про те, що у Великій Писарівці живуть бандуристи, я вперше почув від свого батька, який був хоч і малограмотною людиною, але великим шанувальником української народної пісні та кобзарського мистецтва зокрема. Саме він розповів мені про талановитих бандуристів Григорія Ко-

Український краєвид біля с. Роскопанці Богуславського району на Київщині. Акварель Г. К. Ткаченка, 1968.

жушка, Степана Пасюгу, Єгора Мовчана. Найбільше батько цінував Григорія Кожушка, який, будучи сліпим від народження, мав непоганий голос, добре грав, своїм співом чарував слухачів. Він, до речі, дуже багато подорожував, побував в Одесі, Катеринославі, Москві, Петербурзі, де співав у багатолюдних місцях. Саме за пропаганду української пісні його не раз кидали у так звану "холодну", а потім висилали з Москви і Петербурга.

Кожного разу після повернення з мандрів він розповідав моєму батькові про свої пригоди, про те, що чув під час цих мандрів.І це не випадково, бо Григорій Кожушко був з моїм батьком у непоганих взаєминах.

До речі, кобзар мав сім'ю. Своєму ж синові він присвятив вірш "Заповіт", у якому радив йому бути працьовитим, любити і не кривдити людей, допомагати бідним, берегти свою землю, боронити її.

Помер Григорій Кожушко у Великій Писарівці і похований на Миколаївському цвинтарі.

Степан Пасюга також був сліпим від народження, мав красивий голос, добре, навіть віртуозно грав на бандурі, але був не дуже товариським, навіть обережним, у далекі мандри не ходив. Його "географія" обмежувалася Охтиркою, Харковом, Бєлгородом. Помер Степан Пасюга у 1933 році під тином у селі Головчино Гайворонського району Бєлгородської області.

Єгор Мовчан був учнем Степана Пасюги. Він народився зрячим, але у дитинстві перехворів віспою і у сім років втратив зір. Пройшовши відповідну науку на бандурі, молодий Єгор почав самостійно заробляти на хліб. Він співав на базарних майданах у Великій Писарівці, Грайвороні, Борисівці, Богодухові, Охтирці та у навколишніх селах. Лише у другій половині 20-х років насмілився сягнути Харкова. Як і його учитель Степан Пасюга, Єгор Хомич був надзвичайно обережним.

Вперше я побачив його у травні 1939 року. Була неділя. Після обіду уся сільська дітвора вешталася по вулиці. Я зі своїми однолітками грався біля колодязя, неподалік від хати. До нас підійшов гурт людей. Деякі почали пити воду, деякі сіли відпочивати на колодках, що лежали біля двору. Як виявилось, то були учасники художньої самодіяльності районного Будинку культури, які йшли у сусіднє село Олександрівку давати концерт. Серед них був і Єгор Мовчан, бандурист. Він був середнього зросту, худорлявий, з глибоко запалими, майже заплющеними очима, рідким русявим волоссям. Пальці на руках мав довгі, чутливі. Був одягнений у білу полотняну, на випуск, сорочку, комір, манишка, краї рука-

вів і низ якої були вишиті нитками вишневого кольору, а підперезаний чорним поясом з китицями, мав сірі штани. На ногах були добряче стоптані, але ще досить хороші шкапові витяжки з довгими, аж до колін, холявами. Він сидів на колоді, а біля нього у полотняному мішку стояла його бандура, нагадуючи мені прядку моєї мами.

Згодом почали підходити молодиці, які сиділи біля дворів, чоловіки і почали просити, щоб Єгор Хомич заспівав. Він довго вагався, а потім розв'язав свій мішок і витяг звідти бандуру. Саме тоді я вперше побачив цей інструмент. Єгор Хомич заспівав дві чи три пісні. Але на все життя я запам'ятав одну з них. Це "Задумала стара баба та й забагатіти" Пізніше я чув у виконанні Єгора Хомича "Бондарівну", "Плач невольників" та багато інших творів.

У 1958 році я працював завідуючим кабінетом політосвіти Великописарівського райкому компартії України і брав безпосередню участь у підготовці до 60-річчя від дня народження Є. Х. Мовчана. Відзначення ж цього ювілею відбулося з ініціативи і за кошти Інституту фольклору та етнографії Академії наук України під керівництвом та за участю М. Т. Рильського. "Батьки" області і району зустріли цю ініціативу без особливого захоплення, але діватися було нікуди, тому змушені були готуватися до ювілею.

Тижнів за три до ювілейної дати до Великої Писарівки прибув один із завідуючих відділом згаданого вище Інституту і безвиїздно керував усією підготовкою. У районі, щоправда, створили комісію по підготовці до ювілею, яку очолив другий секретар райкому партії, а я у нього був за доручення. Так, селищній Раді депутатів трудящих та правлінню місцевого колгоспу ім. Хрущова було доручено відремонтувати хату Є. Х. Мовчана та огорожу навколо неї. Також наводили порядок у селищі, готували місця для проживання в готелі гостей із Києва, Сум, яких передбачалося до 100 чоловік.

У день святкування ювілею, а це була субота, до Великої Писарівки о 15 годині приїхали на темнокоричневому ЗІМі М. Рильський і працівник Інституту фольклору та етнографії АН України Ф. Лавров. За дорученням голови комісії я супроводжував їх до хати Єгора Мовчана. На подвір'ї нас зустріла сусідка і повела до хати. Переступивши поріг, Максим Рильський низько вклонився Єгору Хомичу і сказав: "Дорогий Єгоре Хомичу! Я дуже прошу тебе, як батька, простити мені і нашому Інституту фольклору та етнографії за те, що у тяжке воєнне лихоліття ми покинули тебе і втекли на Схід, рятуючи свої душі" "Дякуючи Богові я залишився живим і здоровим, чого і Вам бажаю і не маю на Вас ніякого зла", — відповів Єгор Хомич, плачучи. Після цього вони обнялися, поцілувалися. Далі Максим Тадейович привітався з сестрою кобзаря Оксаною, подякував їй за те, що вона зберегла у тяжкі роки для України такий скарб як Єгор Хомич.

Гостей запросили до столу. Було виголошено два тости — за здоров'я ювіляра та здоров'я його сестри Оксани. Згодом Максим Тадейович запитав Єгора Хомича про те, чи не думав він про переїзд до Києва, де йому і його сестрі запропоновано пристойне проживання, але останній відмовився, мотивуючи тим, що його сестра хоче бути похованою поруч з батьками. Залишити ж її одну він не може. Забравши Єгора Хомича та його сестру Оксану десь о 17 годині, повернулися до райкому партії, а о 18 годині в районному Будинку культури розпочався ювілейний вечір.

З привітанням виступив Максим Рильський, який знову попросив вибачення у Єгора Хомича за те, що залишили його у скрутну годину, потім поздоровив його з 60-річчям, подарував нову бандуру із зображенням Тараса Шевченка і побажав міцного здоров'я, довгих років життя, творчої наснаги. Також були вручені подарунки сестрі ювіляра. Потім з привітанням виступили працівник Інституту фольклору та етнографії АН України Федір Лавров, поет Олекса Ющенко, драматург Василь Минко, прозаїк Василь Козаченко та інші. Завершився вечір концертом ху-

дожньої самодіяльності. Чільне місце у ньому зайняв виступ капели бандуристів, яка у складі 12 чоловік прибула з Києва. Вечір транслювався по місцевому радіо, його було відзнято на кіноплівку, зроблено велику кількість світлин. А докладно про цей вечір було надруковано в одному із номерів журналу "Україна" за червень чи липень 1958 року. До речі, саме цій події було присвячене усе число журналу.

Додам і таке: другого дня після відзначення ювілею, тобто у неділю, Максим Рильський зустрівся у районному Будинку культури із учителями та учнями шкіл Великої Писарівки.

Із своїх особистих спостережень за Єгором Хомичем Мовчаном додам, що він був не абсолютно сліпим, а трохи бачив. Краще відрізняв білі предмети, гірше — темні. Про це він і сам говорив мені. До того ж, мав надзвичайно тонкий слух. Він, наприклад, чув найменший шурхіт в кімнаті, на який ми, зрячі, навіть не звернули б уваги.

Микола ФЕДІЄНКО

То було десь у 1956 році. Тоді я навчався у Київському музичному училищі. Клас бандури вів у нас Андрій Кабачок, який ніколи не втрачав нагоди познайомити своїх учнів з кобзарями, лірниками, бандуристами, композиторами чи просто талановитими виконавцями різних жанрів українського фольклору. Одного разу він зібрав чоловік з п'ять, а ще до нас приєднався бандурист Степан Міняйло (чи то Мітайло, уже призабув точне прізвище), і ми пішли на зустріч з Єгором Мовчаном.

Кобзар одразу справив на мене якесь особливе враження. По-перше, ходив він і взагалі тримався зовсім вільно, так само вільно орієнтувався у навколишній обстановці, і я навіть придивився чи не вдає він із себе незрячого. По-друге, аудиторія не просто була заворожена манерою його виконання, а й переживала почуте глибоко, драматично, зворушливо. Єгор Хомич легко і зовсім непомітно входив у душу і серце кожного, міг одним жестом, інтонаційними змінами буквально розворушити публіку, викликати у слухачів вибух думок, пристрастей та почуттів. І це робив, граючи на двадцятиструнній бандурі.

Їздили до Мовчана у Пущу-Водицю разом із Перекопом Івановим, моїм першим учителем гри на бандурі. З Харківської консерваторії він переїхав до Києва і працював консультантом у капелі О. Міньківського.

— Миколо, давай з'їздимо провідаємо діда, — каже було Перекоп Гаврилович.

Прихопивши з собою щось там до столу, вибиралися на гостину. Єгор Хомич завжди приймав радо і щиро. Тим паче, у вузькому колі друзів не раз говорив про наболіле. Чи не найбільше турбувався про кобзарські традиції рідного краю. Добре розумів, що для їх примноження настали далеко не кращі часи, адже й сам зазнавав утисків та переслідувань, мріяв хоч про навчання молоді у музичних школах, нехай і були вони під недремним оком офіційної влади. Але й на те покладав якісь надії. А коли я заграв на бандурі, не без радості та болю в душі сказав:

— От, Миколо, ти молодець. Закінчиш училище, то, можливо, відкриєш у мене на батьківщині клас бандури.

Слова кобзаря виявились справді пророчими. Згодом я одержав призначення до Сум і тут у музичному училищі понад десять років навчав земляків Мовчана гри на бандурі.

Не раз відвідували кобзаря Андрій Малишко, Максим Рильський, Борис Лятошинський з дружиною. Усі люб'язно називали його дідом. І в тому було щось таке тепле, дороге і навіть трепетне.

— Заграй, діду, щось своє, — просили.

І він грав про Україну, співав гумористичні пісні. Добре запам'яталася пісня "Від Києва до Лубен" Обличчя його при тому світ-

лішало, сам ставав жвавим, притупував у такт. Чомусь виконував і щось офіційне. Але понад усе любив Україну, жив нею, мріяв про її незалежність. Так-так! Саме про незалежність. І це в кінці 50-х років, і це сільський напів-старець. Таким був спосіб його думок, і усе те підсвідомо виливалось у виконуваний ним твір, надто ж у думу чи то історичну пісню, формувало неповторну манеру виконання, зворушувало серця і душі слухачів, викликаючи у їх глибинах щось ніжно-таємниче, щиро національне. І сам виливав той біль друзям.

— Пережив німців, тепер знову совєти, а що далі? — звертався у розпачі до дорогих гостей.

— Давай, діду, революцію робити! — зовсім не випадково зірвалося з уст композитора Романа Верещагіна.

Десь на початку 60-х років з Пущі-Водиці приїжджав до Великої Писарівки у якихось особистих справах. Спочатку заїхав до нас у Суми. У Антона Підіпригори, який обіймав тоді високу керівну посаду в радянських чи то партійних органах, попросили машину. Антон Якович з поваги до кобзаря відгукнувся на те прохання і виділив авто. Єгор Хомич, Платон Майборода, Роман Верещагін, Микола Данько і я поїхали у Велику Писарівку. Там Мовчан дав концерт на два відділи. Виконував переважно українські народні пісні. Земляки зустрічали радо, але на душі залягало багато смутку, давали знати про себе скованість, наліт офіційності у всьому. А душі ж прагнули іншого.

— Діду, діду, чи діждемося свободи? — з болем запитав кобзаря Платон Іларіонович. Інші, очевидно, думали про те саме, бо ж мовчанка міцно об'єднала нас.

Переночували на сіножаті. Згодом, уже по смерті кобзаря, Микола Данько написав сонет "Пам'яті Мовчана" То були й наші думи про Україну, калинові думи.

ВОСКРЕСЛА

Воскресла! Воскресла! Хай дзвони лунають,
Хай ллється громами по світу луна,
Хай небо, хай сонце, хай зорі співають:
"Воскресла, воскресла, воскресла Вона!"

Воскресла, як мрія, оплакана кров'ю,
Згадалась, як казка, забута давно,
Вернулась, як бранка, в свій стан з хоругов'ю,
Влетіла, як пташка весною в вікно.

Воскресла! Воскресла! Хай душі радіють,
Хай сонця усмішку піймають уста,
І нею всю землю, весь світ обцілують:
Се друге ясне воскресіння Христа!

Олександр Олесь

ВОНА – НАШ ВИТВІР

Вона — наш витвір, наша мрія —
Це над виром, як сновія...
Непевний рух — прощай життя!
І все прощай без вороття.

Де вірна варта? Охорона?
Ах, як горить на ній корона!
А самоцвіти, як живі!
Тремтять, як роси на траві.

Спасіть її! Візьміть за руку.
Вона впаде від слова, звуку!
І ми за нею впадемо,
Бо вмре для нас життя само...

На волю Божу вся надія, —
Спаси її: вона — сновія.
Вона в короні золотій
Із сліз кривавих і надій.

1918

Олександр Олесь

З рідкісних видань, фондів, колекцій

Дмитро Табачник

СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПЕРШОГО ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

В нашій плутаній і строкатій, надзвичайно різноликій і жорстоко підстриженій під догматично-ідеологічний гребінець, не до кінця пізнаній та ще й здебільшого прихованій від нас вітчизняній історії останніх присмерково-тоталітарних десятиріч існувало чимало таких парадоксальних персонажів, таких невпізнаваномінливих постатей. Вони при одних політичних вітрах мали одні погляди і обличчя, при зміні ренесансу 20-х чи відлиги 60-х, на злі бурі 30-х чи сльотавий застій 70-х років — діаметрально змінювали їх у залежності від моменту, від політичного клімату, від смаків та пристрастей чергового можновладця. Мінялися течії, і вчорашній архітектор на ниві культурного будівництва ставав несамовитим сапером-підривником, орач чи будівельник перетворювався на палія результатів власної праці. Ці маленькі й великі, дволикі й багатоликі місцеві боги та божки були (чи намагалися бути) завжди у першій шерензі, завжди крокували під бравурні марші. І поступово втрачали не лише обличчя, а й людські риси, перетворюючись на пошарпаних і жалюгідних маріонеток в театрі історії. Серед них були й люди обдаровані, поза сумнівом, талановиті та яскраві. Але метушня на догоду кон'юнктурі руйнувала їх, ставала нездоланною трагедією всього життя, коли від людини-маріонетки відверталися і друзі, і вороги.

Частина з них, побувавши спочатку в ролі обвинувачувачів, згодом трагічно загинула з тавром "ворог народу", перетворившись на жертву кривавої сталінської диктатури і вакханалії терору. Імена їхні канули в куряву архівних документів, у пожовклі сторінки сірих тек з грифом "цілком таємно" І розповідь наша зараз саме про одну з таких трагічно-парадоксальних, нещасних і жорстоких, зловісних і зраджених постатей українського "відродження" 20-х років, про людину, яка була водночас і невтомним будівничим, і не менш невтомним руйнівником рідної культури.

Андрій Хвиля. Чи багатьом сьогодні знайоме це ім'я? Навряд. І чи не є це ще одним, зайвим, свідченням неблагополучного, а то й трагічного становища з нашою історичною пам'яттю? Адже історія — це не тільки цифри, події, рішення з'їздів, конференцій та пленумів, тобто позитивістське нагромадження фактів, а це насамперед долі і вчинки людей, їх боротьба і помилки, їх трагедії і злочини, без яких немає життя суспільства, живої тканини історичної пам'яті народу.

Саме ім'я Андрія Хвилі — одного з найвідоміших на Україні у 20—30-ті роки партійних та державних діячів — щільно пов'язане з перипетіями культурного будівництва в республіці, з погромами літератури, до яких він доклав руку, з фабрикацією величезної справи-монстра "української контрреволюційної націоналістичної організації" у 1936—1937 рр., у якій кримінальні злочинці в мундирах слідчих НКВС відводили йому одну з провідних ролей.

Виступаючи на серпневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У, С. В. Косіор з перших слів приголомшив присутніх.

"Товариші! Коли були розкриті контрреволюційні організації правих і троцькістів і у Москві, і у цілому ряді інших організацій, в тому числі у нас на Україні, коли була розкрита організація Якіра, яку очолювали Якір, Попов, Шелехес та інші, тоді для нас

було цілком ясно з цілого ряду показань, що всі ці контрреволюційні організації діяли в блоці, єдиним фронтом і працювали на одного хазяїна — на германський, німецький, фашизм, на японців і т. п. Одним словом, всі вони працювали на фашистські держави і готували поразку нашій країні на випадок війни. І ось тоді нам всім здавалося дивним, що в цьому ланцюгу контрреволюційних організацій не видно однієї дуже суттєвої організації, однієї суттєвої ланки — українськӧї націоналістичної ланки... Здавалося зовсім дивним і неймовірним, щоб тут не було цієї самої ланки — української націоналістичної ланки. Вона мала бути. І ось лише тепер операцією органів НКВС під керівництвом тов. Леплевського на Україні ми цю ланку розкрили..."

Так генеральний секретар першим привселюдно поставив собі в заслугу фабрикацію разом з енкавеесівцями, з єжовськими катами вигаданої організації націоналістів. Кому першому спала на думку "блискуча ідея" поєднати колишніх боротьбистів — членів Української комуністичної партії, прийнятих ще навесні 1920 р. до КП(б)У, з так званою "змовою військових", щоб створити великомасштабну справу і вислужитися перед сталінською бандою, Єжову, Косіору, Балицькому — наркому внутрішніх справ УРСР в 1934—1937 рр., або комусь іншому, встановити сьогодні майже неможливо. Вважаємо, що після страшних процесів 1936 р. на цю підлість було націлено багатьох, особливо керівників республіканських та обласних установ НКВС, які знайшли справжній золотий ключик для блискавичної кар'єри — розкрита "змова" і дорога до нових чинів і нагород відкрита й розчинена. Звичайно, ніякої націоналістичної організації серед колишніх боротьбистів не існувало. Але якщо немає, треба зляпічити.

Прийоми були відомі, тож за "справу" взялися з розмахом, добрали імена людей популярних, талановитих. Почалася ця катівська "операція" ще у 1936 році. Першою жертвою державного масштабу став, на наш погляд, член ЦК КП(б)У, начальник Управління у справах мистецтв при Раднаркомі України Андрій Ананійович Хвиля. Його звинувачували у націоналізмі та контрреволюційності, у відсутності політичної пильності та потуранні "ворогам народу" І в листопаді 1936 р. в Москві під час роботи VIII надзвичайного з'їзду Рад СРСР Хвилю допитували два "сталінських соколи" — Каганович і Єжов. Здавалося б, доля Хвилі вже остаточно вирішена — але на допомогу, виявивши надзвичайну мужність і порядність, прийшов старий товариш, голова Раднаркому і член Політбюро ЦК КП(б)У П. П. Любченко. Панас Петрович звернувся безпосередньо до Сталіна.

Ось як про це із злорадністю посіпаки "вождя" пізніше говорив переляканий, тремтячий за власне життя Косіор:

"Любченко тоді врятував Хвилю своїм заступництвом і самого себе підставив! Їздив до Сталіна і таку вів розмову: "Якщо ви мені вірите, то це неправда" І ми ще раз на це пішли".

Сталін змушений був зробити вигляд, що вірить, і Хвилю відпустили. Але єжовська команда на Україні посилила розвиток "націоналістичної справи" Щоб зрозуміти, чому саме Андрій Ананійович Хвиля став першим, з ким намагалися розправитися (пізніше органи надолужать "згаяний час"), кого прагнули зробити відправною крапкою для фабрикації величезної справи, необхідно звернутися до біографії цієї надзвичайно різнобічної, обдарованої і енергійної людини, яка чудово поєднувала в своїй роботі риси державного діяча і вченого, публіциста і партійного працівника, фольклориста і лектора, жорстокого адміністратора-погромника і вишуканого цінителя художньої літератури, енергійного видавця-мецената і суворого цензора.

Андрій Олінтер, який у роки громадянської війни взяв собі гучний та українізований партійний псевдонім "Хвиля", народився 19 серпня 1898 р. в с. Рингач Хотинського повіту Бессарабської губернії у досить заможній селянській родині, що дало йому змогу ще до революції здобути грунтовну освіту. У 1915 р. після закінчення вищого початкового 4-класного училища в Хотині Андрій стає студентом Полтавського землемірного училища і того ж року бере активну участь у роботі нелегальних учнівських революційних гуртків, веде переконливу та гостру антивоєнну агітацію серед молоді та солдатів місцевого гарнізону.

У бурхливому сімнадцятому, захоплений революційними ідеями есерів, юнак вступає до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), згодом примикає до її лівого крила, яке разом з більшовиками бореться за встановлення радянської влади. Андрій Хвиля ще восени 1917 р. стає червоногвардійцем, бере участь в організації Полтавської Ради робітничих і селянських депутатів. Активною була й участь молодого революціонера в подіях громадянської війни — як в калейдоскопі, змінюються доручення, посади, регіони: член Полтавського підпільного ревкому в 1918 і завідуючий губернським відділом соціального забезпечення, член губвиконкому, комісар стрілецького полку в Чернігові в 1919 році.

Саме в червні того року він виходить з партії боротьбистів і вступає до КП(б)У. За

активну революційну і підпільну діяльність партійний стаж А. Хвилі Чернігівський губком вирішує зарахувати з травня 1918 року. Потім — напружена робота на Волині, Поділлі, де він працював у губвиконкомі, очолював підпільний губком партії, виявивши великі здібності організатора партизанських дій. У дев'ятнадцятому Андрій Ананійович вперше (і досить вдало) пробує свої сили як публіцист — з друку виходить його запальна і досить наївна своєю безкомпромісністю книжечка "Зірвіть ширму" про складні перипетії боротьби з петлюрівцями. Але вже в ній поряд з цікавими фактами і спостереженнями свідка й учасника подій досить сильно відчувається зайва класова запаленість, максималістська непримиренність автора і безпідставна, непомірна жорстокість до своїх земляків, до вчорашніх приятелів, яких розділили вогненні роки громадянської війни.

Провідними напрямами його роботи на Поділлі стала революційна агітація серед частин Української галицької армії, які деякий час допомагали Денікіну, входили до складу формувань Петлюри. Під керівництвом А. Хвилі місцеві більшовики перетягли на свій бік формування УГА. "Наслідком цього, — доповідав Хвиля в ЦК КП(б)У, — був збройний виступ у корпусах козаків і перехід зі зброєю на наш бік... Мета досягнена. Треба тільки негайно висилати працівників для організації червоних галицьких батальйонів"

Згодом з частин УГА було створено три стрілецькі бригади Червоної української галицької армії.

В бурхливих і неспокійних 1920—1922 рр. А. А. Хвиля працював у Вінниці секретарем Тимчасового губкому партії, завідуючим відділом і секретарем Волинського губкому КП(б)У. Важливим етапом його становлення як майбутнього керівника культурного будівництва на Україні стали два роки, проведені у тогочасній столиці, — він навчався відразу у двох вузах — у Харківському сільгоспінституті та на Вищих курсах при ЦК КП(б)У Перебуваючи у вирі столичного життя, Хвиля близько познайомився з багатьма молодими літераторами, художниками, вченими. Дедалі частіше виступав у пресі з пропагандистськими, публіцистичними статтями, читав популярні публічні лекції. Навесні 1924 р. був направлений до Одеси, де, очоливши агітпропвідділ губкому партії, розгорнув ефективну боротьбу з неписьменністю та малописьменністю, почав розвивати систему політичної освіти для членів партії, господарників.

Вже тоді, в середині 20-х, А. А. Хвиля здобуває собі вагомий авторитет, стає відомим функціонером. Але вже тоді починають з'являтися у його виступах зайва гострота і безкомпромісність, недоречне прагнення до адміністративно-командних методів керівництва культурою, надмірно однобічний, гіпертрофований класовий підхід до складних явищ і течій в мистецтві, до оцінки того чи іншого діяча культури. З'являються у його виступах і менторський тон, і бажання вчити та наставляти.

Стрімкий злет Андрія Хвилі починається на початку 1925 року. І пов'язаний він був не лише з його здібностями, а й з сильним покровительством дуже впливових друзів. Як ми пам'ятаємо, у листопаді 1936 р. П. П. Любченко прийшов на допомогу Хвилі, відстоявши його від арешту, вирвавши з рук Єжова, — і зробив це голова Раднаркому зовсім не випадково. Адже з Хвилею їх єднали дуже давні і тісні товариські стосунки ще з часів перебування у партії боротьбистів, які потім переросли у багаторічне співробітництво в партійному і державному апараті, що дуже легко простежується, якщо дослідити перипетії біографії обох.

Починаючи з 1925 р. А. А. Хвиля 8 років працює в апараті ЦК КП(б)У — спочатку заступником завідуючого агітпропвідділом і завідуючим відділом преси. Але з приходом наприкінці 1927 р. на посаду секретаря ЦК КП(б)У по ідеології П. Любченка його становище відразу змінюється. У 1928 р. Хвиля очолює найважливіші, багатопрофільні культпропвідділ та агітпроппресвідділ і стає одним із найбільш впливових людей в апараті Центрального Комітету і одним з керманичів ідеологічної та культурної політики в республіці. Протягом 1927—1937 рр. він обирається делегатом всіх з'їздів Рад України і партійних з'їздів, членом ЦВК УРСР, членом Центрального Комітету та Оргбюро ЦК КП(б)У.

Коли у 1933 р. Любченко поєднує посади секретаря ЦК і першого заступника голови Раднаркому України, а з 1934 — очолює уряд республіки і стає членом Політбюро ЦК КП(б)У, він запрошує А. А. Хвилю перейти разом з ним з апарату ЦК до Раднаркому. Андрій Ананійович погоджується і у 1933 р. стає першим заступником народного комісара освіти України (а в ті роки цей наркомат включав не тільки середню освіту, а й вищу школу, і культурні заклади, і музеї, і чимало наукових установ). Через три роки він отримує, знов-таки при підтримці Любченка, "міністерський портфель" — Хвилю призначають начальником Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР, яке виконувало функції нинішнього міністерства культури. Цю посаду займав аж до дня арешту

Такими були, якщо коротко, щаблі його, на наш погляд, вдалої і цікавої партійно-державної кар'єри, яка так раптово і трагічно обірвалася.

Навіть цей простий перелік дає змогу уявити, що Андрій Ананійович Хвиля протягом тривалого часу брав найактивнішу участь у керівництві розвитком освіти, культури, науки, видавничої справи. Працюючи першим заступником наркома, а фактично одноосібно керуючи всім величезним наркоматом, він сам визначав перспективи і завдання культурного будівництва в республіці, активно втручався в процес створення і життя творчих спілок. А керівництво культурою вимагало величезної ерудиції та чимало клопотів, особливо у ті роки.

Це була дуже енергійна людина. Тож і встигав він надзвичайно багато. Його біограф, історик В. П. Замковий підрахував, що лише протягом одного 1927 р. А. А. Хвиля зробив на Секретаріаті ЦК КП(б)У понад 40 доповідей з найважливіших питань культурного будівництва та агітаційно-пропагандистської роботи. І це, підкреслюю, лише за один рік.

Так само й жоден важливий захід, жодна подія у сфері культурного будівництва не проходили без нього.

Встигав він займатися і літературно-науковою діяльністю, працюючи членом редколегій журналів "Критика" і "Молодняк", на сторінках яких часто виступав з науковими статтями, літературно-критичними нарисами, присвяченими вивченню та пропаганді національної святині — спадщини великого Кобзаря, аналізу тенденцій у розвитку тогочасної української літератури. Але знов-таки Андрій Ананійович іноді брав на себе невиправдану і, на нашу думку, малообгрунтовану "сміливість" давати гострі, викликані лише сумнівною політичною кон'юнктурою, політичні оцінки тим чи іншим явищам у літературі, оцінки, які, чесно кажучи, більше нагадували ідеологічні ярлики.

Так, Хвиля вперто й безжалісно громив письменника М. Хвильового, оцінюючи його твори як "контрреволюційне явище"; таврував як зрадників кращих представників української інтелігенції, засуджених у сфальсифікованій справі СВУ; беззастережно і несправедливо звинувачував М. О. Скрипника та О. Я. Шумського у націоналістичних, антирадянських поглядах і діях. Гострими, досить категоричними висновками рясніють окремі сторінки його доповідей на І з'їзді всеукраїнських пролетарських письменників та Всеукраїнській поетичній нараді у 1934 р., випущені окремими виданнями. Але говорячи про все це, ім'я чому пристосуванство, ми маємо пам'ятати, що в країні набирала силу адміністративно-командна система — ставав жорстокішим тиск на культуру, вкорінювалися методи силового керівництва нею. Перетворення мистецтва у придворного співака-холуя, який славив "щастя сталінської великої епохи", відбувалося й на Україні. Тож з часом, з обставинами змінювався і Андрій Хвиля.

Але оцінювати його лише як чиновника, бюрократа-керманича від культури теж було б несправедливо і антиісторично. Він був скоріше публіцистом, літератором, дослідником міжнаціональних відносин і проблем, ніж сановником. Хоча другим доводилося займатися, на жаль, значно більше.

Але у творчому доробку А. А. Хвилі є і понад 80 книг, брошур, журнальних та газетних статей, присвячених найсуттєвішим проблемам і питанням культурного будівництва і національної політики на Україні. Активно займався він і вивченням творчості Т. Г. Шевченка, у 1934—1937 рр. написавши десяток журнальних статей, велику передмову до "Кобзаря", виданого 1935 р. в Ленінграді, та дві книги: "Тарас Шевченко — великий демократ, поет-революціонер" і "Пам'ятник Т. Г. Шевченку", де висловив свої оригінальні погляди на значення та унікальність творчості геніального поета, її цінність для розвитку культури на Україні. На відміну від інших, ці праці приваблюють щирістю, людяністю, відвертістю міркувань.

Були й особисті, суто наукові захоплення у невгамовного Хвилі — він працював у Комісії по виданню творів В. І. Леніна українською мовою, серйозно займався вивченням та пропагандою українського фольклору, випустив дві цікаві збірки, які протягом років витримали по кілька видань, — "Українська народна пісня" і "Українська народна приказка" Ці його праці дістали високу оцінку наукової громадськості не лише України. За його активною підтримкою на початку 1936 р. був створений Інститут українського фольклору АН, де він працював директором з першого дня існування інституту аж до арешту, поєднуючи цю роботу з міністерським портфелем.

Займаючись, з одного боку, вивченням та популяризацією української народної творчості, з іншого — як один з керівників культурного фронту підштовхував та примушував літературу і мистецтво покінчити з героїзацією минувшини, зокрема козацького періоду історії України, настійно вимагав оспівувати "щасливе сьогодення", сталінську колективізацію, викривати націоналістів.

І в цих суперечностях також Хвиля. Та не стільки він, скільки страшний шлях переродження, яким повів, спираючись на апарат та каральні органи, на підступність і терор, "великий вождь всіх часів і народів" На цьому шляху довелося зазнати і розставання з ідеалами юності, і пряму зраду своїх революційних переконань, і освоєння законів "апаратного життя" Таке щеплення із сталінізмом пройшли тисячі, десятки тисяч партійних та державних працівників 20—30-х років. Величезні деформації у першу чергу позначилися на ідеології та культурі, уніфікацію чи сталінізацію якої апарат проводив з потрійною енергією.

Не вдалося уникнути участі "управителя культури" і Андрію Хвилі. Деякі публікації його свідчать, що і він, надриваючи горло, співав осанну Сталіну, пропагуючи та звеличуючи цього ката, що і він брав участь у створенні нестерпної, дикунської атмосфери підозрілості, нагнітання всеохоплюючої шпигуно- та ворогоманії, коли безкінченні пошуки "замаскованих троцькістів", шпигунів, націоналістів, а зрештою й "ворогів народу" вели до розв'язання сталінською клікою масових репресій. Жертвою цієї бойні став через деякий час і сам Хвиля.

Перші сфабриковані процеси, такі, як справа СВУ у 1930 р., справа Білогвардійського терористичного центру у 1934 р., відбувалися ще коли А. А. Хвиля перебував на вершині державної піраміди. І хоча поглинали вони найкращі сили творчої інтелігенції, він не намагався, побоюючись за себе, якось перешкодити вакханалії терору. В 1933—1934 рр. під удар у справі Українського націоналістичного центру потрапили його колишні колеги по партії — свідомо фальсифікувалися звинувачення проти колишніх членів УПСР, до якої входив свого часу і А. А. Хвиля, і П. П. Любченко, і В. І. Порайко — заступник голови Раднаркому України та член ЦК КП (б)У, і ще багато інших відповідальних працівників. Зараз є всі підстави вважати, що полювання на колишніх боротьбистів, таємний нагляд за ними почалися ще у 1934 році. Цю операцію, як відомо, готував нарком внутрішніх справ УСРР, комісар державної безпеки І-го рангу (за сучасними чинами — генерал армії) В. А. Балицький, який ненавидів Любченка і прагнув усунути його. Тож і почав "ліпити" справу з колишніх боротьбистів.

Перша спроба звинуватити А. А. Хвилю у "троцькізмі, націоналізмі та дворушництві" була зроблена ще наприкінці 1935 року. Йому ледве вдалося виправдатися. Щоб врятувати Хвилю, уряд України (тобто той же П. Любченко) представляє його до нагородження орденом — це і визнання чималих заслуг, і публічне вибачення, і зняття безглуздих звинувачень.

І дійсно. Вже 23 березня 1936 р. ЦВК СРСР приймає постанову про нагородження Андрія Ананійовича Хвилі орденом Трудового Червоного Прапора.

Невдовзі його призначають на наркомівську посаду. Здається, все. Та енкавеесівці не вгамовуються — у листопаді 1936 р. допит у Кагановича і Єжова. Любченко знову виручає і вимагає від Косіора захистити талановитого організатора, здібну людину. Але той страшенно боїться Сталіна і потай ненавидить молодого і здібного голову Раднаркому, справедливо вбачаючи у ньому свого конкурента на "можновладцянамісника" України. І починається третя атака на Хвилю. На січневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У наклепник і мерзотник Ф. П. Тесленко, який, демонструючи суперпильність, прагнув будь-що зробити кар'єру, знову звинувачує Хвилю у троцькізмі, дворушництві і націоналізмі. Як свідчить В. П. Замковий, "захищаючись від наклепів, А. А. Хвиля нагадав про свою рішучу боротьбу з Шумським і Хвильовим і навіть заявив, що завжди боровся і буде боротися з троцькізмом і націоналізмом"

Навіть боязливий С. В. Косіор відзначив у своєму виступі: "Що стосується Тесленка, то треба сказати, що він взагалі дуже багато заяв подає, і не скажу, що завжди правильно... Ми вже перевіряли з приводу троцькізму — скільки можна, причому, все те, що казали про троцькізм Хвилі, не підтверджується"

Однак знову для перестраховки було створено комісію при ЦК КП(б)У в складі п'яти членів Політбюро М. М. Хатаєвича, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, М. М. Попова і В. П. Затонського, яка ретельно перевірила факти з усіх пунктів обвинувачення А. А. Хвилі й визнала всі їх наклепницькими. Це був червень 1937 року.

Та маховик репресій зупинити вже було неможливо. 13 серпня 1937 р. А. А. Хвилю заарештували (а лише 3 червня обрали на XIII з'їзді КП(б)У членом Центрального Комітету). За тиждень до цього на партійних зборах апарату Управління у справах мистецтв секретар парткому за вказівкою тодішнього першого секретаря Київського міськкому КП(б)У Кудрявцева поставив питання про виключення Хвилі з партії за троцькізм та націоналізм.

А за два місяці до цього, як ми пам'ятаємо, саме Кудрявцев був у складі комісії, яка повністю виправдала його по всіх позиціях, що містилися в наклепі Тес-

ленка. У своїх виступах комуністи дали однозначно позитивну оцінку діяльності А. А. Хвилі, і за виключення його з партії голосував лише один — секретар.

У ці ж серпневі дні заарештували й інших боротьбистів. Новий нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський — один з найжорстокіших поплічників Єжова, який встиг вже залити кров'ю всю Білорусію, де працював наркомом раніше, — особисто очолив розробку "боротьбистської справи", прагнучи якомога швидше "витотовити" велику антирадянську організацію. Андрію Ананійовичу разом з іншими інкримінували "створення буржуазно-націоналістичної антирадянської організації" з колишніх боротьбистів. Цій справі надавалося особливого значення — тож невдовзі Хвилю відправляють до Москви.

За допити його тепер взялися найдосвідченіші кати з центрального апарату НКВС, які знали, що "організації" необхідний вождь — авторитетний керівник з України. Не витримавши нелюдських тортур і жахливих побоїв, знущань слідчих, Хвиля та деякі інші на одному з допитів заявили (принаймні підписали сфабриковані протоколи): керівником націоналістичної організації є член Політбюро ЦК КП(б)У, голова Раднаркому України П. П. Любченко. За свідченнями Хвилі стежив сам Сталін. Це говорить про те, яка велика увага приділялася розгрому партійних і державних кадрів республіки. "Вождь всіх народів" особисто викликав до Москви на очну ставку з Хвилею П. П. Любченка і С. В. Косіора, маючи намір, мабуть, прямо там розправитися з ними, кинувши у підвал Луб'янки. А на Україну направити чергового посіпаку типу Кагановича. Очна ставка проходила у присутності кількох членів Політбюро ЦК ВКП(б). І ось тут-то сталінська катівська машина раптово дала збій...

Замордований, скалічений Хвиля знайшов у собі сили і... сказав правду, відмовившись від усіх своїх вирваних слідчими "зізнань" Він заявив, що обмовив і себе, і Любченка, і Порайка, і всіх інших; що його, катуючи, змушували стверджувати це; що ніколи не було і немає ніякої підпільної організації колишніх боротьбистів.

Ось як, зі слів Косіора на серпневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У Хвиля відповідав на запитання Сталіна про "антирадянську змовницьку організацію": "Я набрехав на себе і на Любченка. Коли його запитав товариш Сталін, — продовжував розповідати Косіор, — а Таран — націоналіст? Ні, каже, чесна людина. А Войцехівський — націоналіст? Ні, говорить, чесний. А Триліський? Говорить, ні, він — чесний"

Хвиля тримався мужньо, знаючи, що його чекає лише одне — повернення у жахливі підвали Луб'янки, до слідчих-катів. І, справді, не в інтересах Сталіна було переглядати таку вигідну йому справу — Хвилі не повірили, розцінивши його вчинок як спробу "вигородити всю компанію" Саме так говорив на пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор: "Бачите, не тільки себе, всю свою компанію вирішив вигородити. Ясна річ, що людина бреше і більш нічого..." Потім Станіслав Вікентійович похвалився, що в Москві сам особисто допитував ще одного члена ЦК КП(б)У, Ю. А. Войцехівського, заступника голови Верховного суду України, і так само легко і швидко розпізнав брехню. Щоправда, без жодного доказу.

На цьому ж трагічному серпневому пленумі і А. А. Хвилю, і Ю. А. Войцехівського, і ще два десятки інших чесних людей виключили із складу Центрального Комітету. Пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію "Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів та про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П." Під час роботи пленуму трагічно загинув при ще й досі не з'ясованих обставинах Панас Петрович Любченко — офіційна, сталінська версія твердила, що нібито він застрелився, щоб не бути викритим. Але чимало фактів суперечать такому примітивному трактуванню подій.

В Москві ще велося розслідування вигаданої "справи", а періодична преса республіки вже давала злобливу інформацію щодо колишніх боротьбистів. Паплюжили й топтали ім'я Андрія Хвилі — вся його багаторічна партійна, державна, пропагандистська, літературна й наукова діяльність розглядалися лише через криве дзеркало "шпигунсько-шкідницького дворушництва" Книги, журнали з його статтями протягом кількох днів були вилучені з усіх бібліотек. Хвилю називали і "підлим шпигуном", і "фашистським агентом", і "замаскованим петлюрівцем"

8 лютого 1938 р. за рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР під головуванням ката-судді армвійськюриста Ульріха Хвиля без жодного доказу був визнаний "одним з організаторів і керівників антирадянської націонал-фашистської організації і керівників націонал-фашистської диверсійно-терористичної організації на Україні, яка своєю метою ставила повалення радянської влади, відторгнення Радянської України від СРСР і встановлення на Україні фашистської диктатури, був агентом польської розвідки і вів шпигунську

роботу" На підставі цих страшних звинувачень його засудили до розстрілу. Ввечері цього ж дня вирок був виконаний.

У травні 1957 р. А. А. Хвиля повністю реабілітований. Цікаво відзначити, що всі його слідчі — колишні працівники НКВС Ушаков, Ніколаєв, Лулов і Герзон були засуджені за фальсифікацію слідчих справ, крім того, при перевірці справи прокуратурою України ще 1956 р. було встановлено, що "слідство проведено з порушенням законності", тобто у в'язниці Андрія Хвилю катували.

Так трагічно обірвалося життя Андрія Олінтера-Хвилі — людини, безперечно, талановитої і суперечливої, обдарованої і неординарної, яка була одним із керівників культурного будівництва на Україні, певною мірою визначала всі ті успіхи й прорахунки, досягнення і трагедії у розвитку нашої національної культури, у розквіті та загибелі українського "відродження" 20-х років.

Його ім'я, книги, виступи, статті, погляди й міркування мають належати історії. Належати, незважаючи на наші сьогоднішні оцінки та вподобання, на наше ставлення до нього і йому подібних людей. Бо з книги історії, що є, як казали стародавні мудреці арабського Сходу, книгою самого життя, не можна вирвати жодної сторінки, якщо не хочеш втратити якусь сторінку в майбутньому. Так само не можна вифарбувати будь-яку людину лише в один білий або лише в один чорний колір.

Київ

Із книги "Репресоване "Відродження" — К., 1993.

Любомир Винар

УКРАЇНА ЯК ПРЯМИЙ СПАДКОЄМЕЦЬ ЕТНОДЕРЖАВНОСТІ КНЯЖОГО КИЄВА

(Нова історична схема історії України Михайла Грушевського)

Літературно-національне відродження українства в XX стол., поставило перед українськими істориками завдання створити нову синтезу історії українського народу. Попередники Грушевського — М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович та інші історики досліджували в умовах царської цензури окремі періоди історії України і видавали важливий архівний матеріал.

Проте, як писав О. Гермайзе, "український елемент" у попередніх дослідників був обережно прихований і затемнений з причин політично-цензурного переслідування. Отже, вони могли лише збирати "цеглини" для майбутньої будови історії України. Про це виразно пише Грушевський в "Автобіографії" 1905 року: "найвидатніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще уважали се річею, для якої час ще не настав..." (стор. 9). Це завдання блискуче виконав Михайло Грушевський, який дав в "Історії України-Руси" та в інших історичних нарисах України" першу наукову синтезу українського історичного процесу, основану на новій схемі історії України.

Через шість років появи першого тому "Історії України-Руси" в 1896 р. Грушевський опублікував статтю "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного селянства" на сторінках "Сборника статей по словяноведению" за редакцією акад. В. Ламанського (СПб., Императорская академия наук, 1904, стор. 298—304)*, в якій виступив з критикою російської схеми історії східноєвропейських народів (українців, білорусів, росіян), виказуючи її тенденційність і фальшиву інтерпретацію російських істориків історії України, зокрема середньовічного періоду української держави (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство). Він відкинув гіпотези російських істориків (Карамзін, Соловйов, Ключевський та ін.), які пропагували в імперській російській історіографії концепції "общерусской" історії, народности, культури і держави, які заперечували існування і історичний розвиток українського народу і в своїх наукових працях, зокрема ІУР**, доказав їхню необґрунтованість. Рівночасно історик чітко встановив періодизацію українського історичного процесу, його термінологію і ствердив, що пов'язання Київської княжої держави з Володимиро-московським

* Статтю Грушевського передруковано як додаток до моєї праці "Найвидатніший історик Михайло Грушевський". Силуети епох, Дрогобич, Українське Історичне Товариство ім. М. Грушевського. Галицький осередок в-ва "Відродження", 1992, стор. 168—175. Далі цитую за цим виданням, як "Звичайна схема..."

** В "Історії України-Руси" Далі: ІУР.

Концерт капели бандуристок "Галичанка". м. Львів.

князівством XIII і XIV стол. не видержує наукової критики і спричинюється до фальсифікації української і взагалі східньоевропейської історії. Ми знаємо, писав Грушевський, що Київська держава, її право, культура були утвором одної народности, українсько-руської, Володимиро-московська — другої — великоруської" ("Звичайна схема...", стор. 169). Київський період української держави перейшов у галицько-волинський, а не володимиро-московський, і тому московська держава не була "спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, напр. до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не переємства двох періодів у політичнім і культурнім житті Франції" (Там же, стор. 170). Відносно культурно-історичного процесу історик на основі джерельної аналізи стверджує, що культура XI XII вв., була українською... Відтинати її від пізнішої галицько-волинської, а пришивати під назвою "общеруської" знову таки до "руської"-великоруської, це завжди останеться операцією не науковою і науковим інтересам противною" [1]. Саме на основі російської схеми середньовічний розвиток українського народу заперечено, як також зігноровано існування староукраїнської культури — це була інтегральна частина т. зв. "древнорусского народу" і "древнорусской культуры" неіснуючої в XI стол. Росії. Так рання українська історія і культура стали "власністю" російської історії" [2]

Грушевський доказав тяглість і нерозривність українського історичного процесу, який охоплював цілість діяння і життя українського народу на всій його території від ранньої історії України до доби Грушевського. Також він уживає назву "український" до усіх періодів історії України, подібно, як це зустрічаємо в інших історіях (напр., Польща, Німеччина, Франція і т. д.). Тому свою монументальну працю називає "Історія України-Руси" і тим самим пов'язує нову і стару назву України.

Періодизацію історії України і термінологію прийняла Українська наукова історіографія, за вийнятком радянської партійної історіографії, яка намагалася підважити і розбити цю схему, як і взагалі головні історичні концепції історика. Радянські борзописці-партісторики зводили безперервну боротьбу з історичною схемою Грушевського, називаючи її творця "буржуазним націоналістом" і "головним фальсифікатором історії України" Проте розпалася "імперія зла", і тепер схема Грушевського, з доповненням, знову ж стає науковою схемою української національної історіографії.

Цікаво згадати оцінку схеми Грушевського видатними істориками, які не були його приятелями і прихильниками. Наприклад, акад. Д. Багалій писав: "Я властиво визнаю схему М. С. Грушевського за правильну щодо української історії: вона правильна і з теоретичного і практичного боку, бо український народ жив своїм історичним

Шевченків дуб у селі Мар'янівці.
Кадр з фільму "Земля, яку сходив Тарас", 1964.
Фільм створений працівниками Інституту ім. М. Т. Рильського
НАН України.

життям більш, як тисячоліття, здобув собі власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю" [3] Дмитро Дорошенко, представник т. зв. "державницької школи" укр. історіографії, писав, що головною заслугою Грушевського перед українською історіографією є те, що "він уґрунтував і провадив в учений ужиток схему української історії на цілім просторі його життя" [4]

Провідні ідеї творчости М. Грушевського

Сьогодні, з відродженням української державности і української національної культури, історична схема і історіографічна спадщина Грушевського, набирає специяльної важливости і актуальности в розвитку української історіографії, культури і українознавчих дисциплін і взагалі закріпленні української державности. Можна лише привітати перевидання "Української історії України-Руси" і "Історії української літератури" М. Грушевського у Києві і виготовлення англомовного перекладу цієї унікальної історії Канадським інститутом українських студій при Албертському університеті. Це наглядно свідчить про актуальність історичної спадщини. Цього лише не можуть розуміти дослідники, які досліджують спадщину історика не на основі наукової методології, але через ідеологічні, вузькі окуляри, які не дозволяють їм об'єктивно проаналізувати провідні ідеї творчости Грушевського. Завдання істориків є проаналізувати і зрозуміти вагу історіографічних і історіософічних концепцій історика.

Основні засади діяльности і творчости Грушевського на тлі його доби:

1. Дослідження історичного розвитку східноєвропейських народів повинно базуватися на студії історії народу в її "генетичнім переємстві", себто від початку до найновішого періоду його історичного існування. Отже йдеться про окрему національну історію України, Білорусі, Росії і інших народів.

2. Концепції російських істориків про т. зв. "общерусску історію", не є науковими і їх треба відкинути.

3. Київська княжа держава, право, культура були витвором українського народу. Тому можна і треба уживати терміну українська Київська середньовічна держава.

Концепцію про український історичний процес треба прикладати до усіх державних і недержавних періодів історичного розвитку українського народу.

4. У своїх творах історик аналізував усі етапи розвитку українського народу і доказав безперервність українського історичного процесу від ранньої доби, через українське середньовіччя до доби Козацько-гетьманської держави аж до найновіщого періоду національного відродження в XIX ст. і українського державного відродження в 20-му (створення Української Народньої Республіки в 1917/18 рр. і інших

державних українських формацій). Цементом безпереривности українського історичного процесу є український народ без огляду на різні історичні катаклізми. Тому у центрі історичного процесу Грушевський ставить український народ, як етнологічно-історичну цілість.

5. Історичний процес охоплює цілість діяння і життя українського народу в його державних і бездержавних періодах існування на всій його території в контексті політичного, культурного, релігійного, суспільно-економічного і правного розвитку. Саме в ІУР Грушевський на широкому полотні історичних подій наголосив ці інтегральні частини українського історичного процесу у формі історичної аналізи і синтези.

6. Концепція свободаризму, цебто змагання українського народу за свободу і незалежність, є центральною ідеєю творчости Грушевського. Він наголошує змагання українського народу до свободи і волі в політично-державному, культурному і суспільно-економічному аспектах.

7. Як народник і державник Грушевський наголошував ролю народу в державотворенні. Без національної свідомости, народніх мас, неможливий його політичний і культурний розвиток, неможливо реалізувати державний постулат нації. Наголос на ролю українського селянства і робітництва, творчої інтелігенції в державному будівництві є актуальним і в сучасному етапі державного будівництва. Отже ідея народу становить одну з головних історіософічних концепцій історика.

8. Ідея української державности становить головну історіографічну і політичну концепцію Грушевського. Ця концепція пов'язана з федералістичною формою української державности, що була притаманна Козацько-гетьманській державі (Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа та ін.) — це концепції, вживаючи термін Грушевського, "Старої України" Концепцію державного федералізму Грушевський пов'язував з ідеологією Кирило-Методівського Братства. Починаючи від Б. Хмельницького, протягом довгих років Грушевський перший зреалізував ідею державного суверенітету української нації проголосивши у четвертому Універсалі Українську незалежну республіку і закріпивши її Конституцію УНР в 1918 р. Важливо підкреслити, що ідея народництва і концепція державної автономії і федералізму, шляхом еволюції, завдяки Грушевському зреалізувалася у проголошенні незалежної української демократичної держави в 1918 р. Згодом він наголошував потребу до світової федерації незалежних держав.

9. Концепція території або єдности українських земель є черговою провідною ідеєю Грушевського. Він уважає, що в історії кожного народу домінують дві творчі сили: "народність і територія зустрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу його розвою. Навіть в пізніших... стадіях народнього життя оба ці елементи є діяльними творчими силами — територія так само, як народність" (Історія України-Руси, т. 1, стор. 8). Концепція єдности і соборности українських земель природньо лучиться з його концепцією державности і концепції території.

Ці головні ідеї Грушевського розвиваються у праці "Михайло Грушевський в українській і світовій історії" (Нью Йорк— Київ, 1993).

Тут ще раз бажаю підкреслити, що провідні ідеї-концепції історичної і політологічної творчости М. Грушевського можна охопити такою формулою: народ, територія, влада, державність в контексті українського і світового історичного процесів.

Україна відзначила 130-ліття народження М. Грушевського у переломовий час державного будівництва сучасної Української Держави, яка пов'язує свою генезу і державницьку традицію з Українською Народньою Республікою, що її очолив Михайло Грушевський — будівничий Нової України. Україна прийняла Державну Конституцію, яка частинно базується на Конституції УНР з 1918 р. Відзначуємо також впровадження державної грошевої одиниці гривни, в якій підкреслено тяглість українського державного історичного процесу, починаючи від української середньовічної держави (зображення князів В. Великого і Ярослава Мудрого), Козацько-гетьманської держави (зображення на гривнях гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи) і добою національного і державного відродження (XIX і XX ст.), символізованого Іваном Франком, М. Грушевським і Тарасом Шевченком. Як бачимо, ціла історична схема Грушевського віддзеркалена в українській гривні.

Грушевський був народником і державником, засновником української національної історіографії і головним будівничим української модерної державности. Нема причини "забронзовувати" його діяльности — як історичний діяч він також робив помилки. Як вже згадано, Грушевського і його добу треба дослідити і об'єктивно висвітлити. Сьогодні заразом треба відкинути спроби будь-якої партійно-ідеологічної інтерпретації діяльности і творчости Грушевського — бо це доведе до фальшивих гіпотез, подібно, як це було в часі партійно-комуністичної "Історичної науки" Можемо учитися на його успіхах у різних ділянках національного життя і на

його помилках, і лише тоді історія стане "учителькою життя" Сьогодні можемо ствердити, що поруч І. Франка і Тараса Шевченка — Грушевський є одним із найвидатніших історичних діячів Нової України.

Нью Йорк

[1] *Михайло Грушевський.* Історія української літератури, тт. II—III. — 1899. -- С. 54.
[2] Я аналізував це питання в окремій монографії: Християнізація України і розвиток писемної культури й освіти в Києві в X і XI ст. // Збірник праць Ювілейного Конгресу. — Мюнхен, 1988/89. — С. 630—677. Див. також: *Любомир Винар.* Питання існування Академії Ярослава Мудрого в середньовічній Україні XI ст. // Бібліотека—скарбниця духовности. — Львів, 1993. — С. 168—177.
[3] *Д. Багалій.* Нарис історії України на соціальному економічному грунті. — К., 1928. — С. 81.
[4] *Д. Дорошенко.* Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 197.

Коротко про автора статті

ЛЮБОМИР ВИНАР

Народився Любомир Винар 2 січня 1932 року у Львові в родині гімназіального вчителя. Згодом, опинившись разом з батьком в Німеччині, він навчається у німецькому і Українському Вільному Університетах, де студіює політичну історію та історію України. Допитливий юнак ставить собі за мету сягнути глибин рідної історії і донести правду про свій народ до найвіддаленіших куточків земної кулі. Блискуче знання європейських мов, підтримка старших друзів, зокрема таких авторитетів, як Наталя Полонська-Василенко і Олександр Оглобин, а головне, любов до України зробили свою справу: Любомир Винар успішно завершує навчання, захищає дисертацію, здобуває престижні посади в університетах США і Німеччини, пише і друкує книги та статті з історії України. До цього слід додати, що професор Любомир Винар є директором Наукового осередку етнічних досліджень при Кентському державному університеті в Америці, головним редактором англомовного міжнародного журналу "Етнік Форум", Президентом Міжнародного Наукового Товариства Михайла Грушевського. Він дійсний член НТШ і Української Вільної Академії Наук (УВАН), засновник Українського Бібліологічного інституту, один із засновників Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства. І все ж найбільшою заслугою професора Любомира Винара є створення Українського Історичного Товариства (УІТ), яке постало 1965 року, і редагування ним органу УІТ, журналу "Український історик", сто восьме число якого уже в дорозі до читача.

Професор Любомир Винар — автор понад 600 наукових праць: окремих видань, наукових статей, рецензій, енциклопедичних довідок. Він редактор першого історичного атласу України, який побачив світ в Америці 1980 року.

Коло наукових зацікавлень професора Любомира Винара широке: це літературознавство (до речі, його перша наукова робота, видрукувана 1950 року, має назву "До проблеми "батьки і діти" в ліричній драмі Л. Мосендза "Вічний корабель"), мистецтвознавство, книгознавство, бібліографія і бібліотекознавство.

На американському континенті професор Любомир Винар є одним із найавторитетніших дослідників нашої минувшини. Їй він присвятив цілий ряд праць, серед яких в першу чергу хотілося б назвати "Проблеми зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648—1657)", Лондон, Вид. Зарево, 1960. 21 стор., "Андрій Войнаровський", Мюнхен, "Дніпрова хвиля", 1962, 127 стор., "Князь Дмитро Вишневецький", Мюнхен. Видавництво УВУ. 94 стор., "Огляд історичної літератури про початки української козаччини", Мюнхен. УІТ. 1966. 31 стор. (Цю працю ученого нещодавно передрукував київський часопис "Книжник").

Останніх кілька десятиліть життя професор Любомир Винар присвятив дослідженню та популяризації творчого доробку найбільшого українського історика М. Грушевського. Про цього Д. Винар написав кілька книг, без яких сьогодні не може обійтись жоден з дослідників життя і творчості Михайла Грушевського. Кращими з них є "Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. 1892—1930" УІТ. 1970. 110 стор., "Михайло Грушевський — найвидатніший історик України" Сучасність. 1986. 120 стор. та ряд інших. Професор Л. Винар перевидав бібліографію праць М. Грушевського, складену І. Левицьким і надруковану у Львові 1906 року і ту, яку упорядкували Балика Д., Карпінська О., Козель Н., Циткина Н. і доповнив В. Дорошенко, що з'явилася у Києві 1924 року. Коли до цього списку

додати кілька десятків статей, присвячених М. Грушевському і надрукованих в англо- і україномовній періодиці Америки і Канади, то стане очевидним той факт, що в особі професора Любомира Винара ми маємо першого біографа та одного із найповажніших дослідників наукової спадщини українського історика.

Для народознавців особливо цікава його праця про Байду Вишневецького. Книгу відкриває невелика, але змістовна передмова відомого історика Наталі Полонської-Василенко. Написана кілька десятиліть тому, вона й сьогодні залишається актуальною.

Дрогобич *Євген ПШЕНИЧНИЙ*

ЗА УКРАЇНУ!

За Україну!
З огнем завзяття
Рушаймо, браття,
Всі вперед!

Слушний час
Кличе нас —
Ну ж бо враз
Сповнять святий наказ!

За Україну,
За її долю,
За честь і волю,
За народ!

Ганебні пута
Ми вже порвали
І зруйнували
Царський трон.

За Україну,
За її долю,
За честь і волю,
За народ!

О Україно!
О рідна ненько!
Тобі вірненько
Присягнем.

Серця кров
І любов —
Все тобі
Віддати в боротьбі!

За Україну,
За її долю,
За честь і волю,
За народ!

З-під ярем
І з тюрем,
Де був гніт,
Ми йдем на вільний світ!

Микола Вороний

ВІРА

Вірте у геній народу...
М. Чернявський

Я в безсиллі не заплачу,
Що життя тепер сумне;
Я узнаю, я побачу.
Хто всесильний,
Духом вільний,
Всі тумани прожене.

Краю рідного офіри
Вже кропила братня кров!
Повний палу, повний віри,
Геній чистий,
Дух огнистий
Смертний жах переборов.

Геній рідного народу
Світлий, творчий раз у раз
Славить вроду і свободу,
Має силу
Непохилу

В вільній праці кожен час.
Я узнаю, я побачу,
Хто тумани прожене!
Той, хто знає рідну вдачу,
Легко горе
Переборе
І недолю обмине.

Георгій Чупринка

МИТЕЦЬ І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Тетяна Жицька

ДРАМАТУРГІЯ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА НА СЦЕНІ НАРОДНОГО ТЕАТРУ

Загальновідомо, що взаємини драматурга і театру є виявом онтологічно зумовленого дуалізму. Адже, потрапляючи в театр, п'єса з оригінальної і цілком самостійної художньої епістеми несамохіть перетворюється на первісну матрицю, на базі якої театр витворює власний творчий продукт — виставу. Але, незважаючи на те, що сценічне втілення невідворотно "нівелює" самодостатність драматургічного твору, переводячи його в ранг "літературної основи", за всіх часів кінцевою метою творчих зусиль драматурга був він. Саме він залишався тим мірилом, тим безкомпромісним індикатором, який наочно засвідчує плідність творчих ідей автора п'єси і вселяє впевненість у тому, що драматичний твір сповна виконав своє мистецьке призначення, ставши фактом не тільки літературного, а й театрального життя.

Спиридон Черкасенко (1876—1940), творча доля якого не була ані легкою, ані безхмарною, належить саме до тих драматургів, чий творчий доробок успішно здолав випробування театром. Майже всі його драматургічні візії мали сценічну історію, а деяким з них поталанило стати справжніми подіями у театральному житті свого часу.

Зрозуміло, що репертуарна популярність п'єс С. Черкасенка, які з успіхом ставились на початку сторіччя в трупах таких знаних українських антрепренерів як М. Садовський, Л. Сабінін, І. Сагатовський, Т. Колісниченко, І. Мар'яненко, привернула увагу речників аматорського руху до творчості драматурга. Свідченням того повідомлення, які час від часу з'являлись в україномовній пресі. Це були здебільшого невеличкі дописи, у яких стисло повідомлялось, що в тому чи іншому місті силами акторів-любителів підготовлено до показу п'єси певних драматургів, серед яких неодноразово зустрічається і прізвище С. Черкасенка. На жаль, засвідчуючи сам факт постановки драматичного твору, ці повідомлення не дають можливості скласти уявлення ні про вистави, які грали аматори, ні про сам колектив виконавців.

Дещо телеграфний стиль згаданих повідомлень, пояснюється в даному випадку не байдужістю чи недбалістю газетярів, а реальним станом справ в аматорському русі, який на той час ще не встиг набути організаційної і творчої завершеності. Часто-густо аматорські театри розпадались, зігравши кілька, а то й усього одну виставу. Будь-яких систематичних занять сценічним мистецтвом у таких колективах не практикувалось. Виконавці покладались на свою інтуїцію або, як тоді казали, вияви акторського нутра. Зрозуміло, що загальний рівень любительських вистав не відзначався високими художніми чинниками.

Мабуть, усе це навряд чи було б вартим уваги, якби з цього невтішного правила не було винятку. Таким винятком стали аматорські театральні гуртки при осередках "Просвіти" За свідченням преси, протягом 1912—1914 років п'єси С. Черкасенка ставились силами місцевих відділків "Просвіти" Лебедина, Харкова, Золотоноші, Подольська, Полтави, Кременчука, Вінниці, Лисичанська, Житомира, Переяслава, Миргорода, Ічні. Ці постановки (називаються дві драми: "Земля" і "Казка старого млина") вирізнялись з-поміж інших аматорських вистав більш серйозним підходом до осмислення новотворчих особливостей драматургії. Під час підготовки вистав з ініціативи керівництва театральних гуртків при "Просвітах" влаштовувались лекції, у яких розповідалося про життя, творчий шлях і

естетичні уподобання драматурга, над твором якого йшла робота. Традиційно багато уваги приділялось культурі вимови.

Про серйозність підходу аматорів з "Просвіти" до опанування театральних секретів свідчать і факти запрошення для участі у виставах митців-професіоналів. Здебільшого це були актори труп, у яких послідовно дотримувались україномовності вистав. Передбачалось, що запрошені актори, крім власного прикладу, допоможуть гуртківцям корисними порадами. А деякі, творчо найбільш активні, йшли далі, залучаючи професіоналів до здійснення постановок.

Так, влітку 1918 року Олександр Корольчук, який працював тоді в трупі М. Садовського, отримує пропозицію співпрацювати з аматорським колективом театральної секції Роменського товариства "Просвіта" Ініціатором цього запрошення була Г. Затиркевич-Карпинська, яка відійшла на той час від активної творчої діяльності і мешкала у себе на батьківщинці, у м. Ромнах. Принагідно треба зазначити, що роменський аматорський театр, яким опікувалась славнозвісна актриса, був досить великий за кількістю учасників колектив з власним хором та оркестром.

Відгукнувшись на це запрошення, О. Корольчук здійснює на аматорській сцені цілий ряд постановок, серед яких були і три п'єси С. Черкасенка: "Земля", "Казка старого млина" і "Про що тирса шелестіла..." Окрім того, скориставшись з нагоди, Корольчук зіграв у поставлених ним виставах ролі Івана Сірка та Чабана Юрка. Відомо також, що у прем'єрних спектаклях, крім Корольчука, разом з аматорами брали участь такі досвідчені актори, як С. Стадникова (Мар'яна і Килина Орлівна), І. Ковалевський (Трохим, льокай Вагнера), І. Овдієнко (Вагнер і Ясько), Г Ніжинська (Сусанна і Софія).

Відсутність "повнометражних" критичних відгуків не дозволяє, на жаль, скласти хоча б приблизне уявлення про режисерську партитуру цих вистав, але, знаючи відкритість Олександра Корольчука новітнім тенденціям, які дедалі впевненіше утверджувались в художній свідомості початку сторіччя, можна не сумніватись, що і здійснені ним у Роменському театрі "Просвіти" постановки п'єс С. Черкасенка були позначені новою естетичною енергією.

Осередками розвитку самодіяльного мистецтва в УРСР у 20-х роках, як відомо, були робітничо-селянські клуби. Ідеологічна підпорядкованість цих закладів, здавалось би, повинна була виключити можливість появи на аматорській сцені творів, які, згідно з термінологічною шкалою того часу, підпадали під визначення "естетсько-декадентських" чи "психоложеських" Але, всупереч будь-якій логіці, п'єси С. Черкасенка з репертуару самодіяльних театральних колективів не зникли. Про що красномовно свідчать вистави, здійснені в Красноградському робітничо-селянському театрі ім. І. Котляревського, Театрі для народу (м. Одеса), в драмгуртках при Звенигородському селянському будинку, Солом'янському робітничому клубі (м. Київ), Проскурівському народному будинку, "Гуртком службовців Південно-східної залізниці", а також самодіяльними театрами з Умані, Катеринослава, Яготина, Охтирки. До того ж, не виключено, що якби матеріали, які висвітлюють роботу самодіяльних гуртків, збереглись у більш повному обсязі, цей перелік міг би бути продовжений.

Найчастіше протягом 20-х років аматори зверталися до двох творів Черкасенка: драми "Казка старого млина" та інсценізації гоголівської повісті "Страшна помста" Разом з тим, у цей час силами самодіяльних митців були здійснені сценічні втілення драматичного етюду "Повинен" і драм "Земля" та "Хуртовина" Зустрічається інформація і про постановки (дуже популярних на початку сторіччя в самодіяльних гуртках) літературно-музичних композицій, в основу яких було покладено вірші С. Черкасенка.

На жаль, "незаангажованість" п'єс С. Черкасенка щодо панівної в УРСР суспільної догми зумовила досить прохолодне ставлення критики до вистав за п'єсами драматурга-емігранта. Оцінюючи роботу аматорів над Черкасенковою драматургією, рецензенти акцентували увагу на ідеологічній доцільності ідеї вистави і майже не торкались творчих аспектів. Однак, навіть та доволі уривчаста інформація, яка все ж дійшла до нас, дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, за всіма ознаками ці постанови Черкасенкових драматичних творів не відзначались оригінальністю сценічного розв'язання. Та це й не дивно, адже гуртківці, не маючи достатнього глядацького досвіду (не кажучи вже про виконавський), здебільшого вдавались до наслідування тих чи інших бачених раніше зразків. По-друге, всупереч можливим очікуванням, невисокий художній рівень виконання і побутова ілюстративність художнього оформлення таких самодіяльних вистав не відштовхнули від них глядачів, які залюбки відвідували ці постановки. Відомі навіть випадки, коли публіка, перейнявшись побаченим, влаштовувала після перегляду вистави дискусію.

Наведені вище факти не залишають сумнівів у тому, що п'єси Черкасенка справді припали до душі аматорам і їх шану-

вальникам. Проте, як не прикро, мусимо констатувати, що, незважаючи на безсумнівну сценічну популярність драм митця, 1928 рік стає рубіжним для творів Черкасенка-драматурга на всій території УРСР. Адже саме після 1928 року вистави за його п'єсами, які, незважаючи на енергійне переакцентування художніх орієнтирів, що відбувалось протягом двох перших десятиліть XX сторіччя, продовжували впевнено існувати у своїй естетичній ніші, практично одномоментно, неначе за велінням злого чарівника, зникають з театральних афіш.

Історія взаємин українського мистецтва і влади завжди була болісною темою. За онтологічною зумовленістю українським митцям дісталась почесна і відповідальна роль носіїв не тільки духовного, а й сакрально-патріотичного сенсу життя нації. Але, ніби розплачуючись за таке апріорне, ніким не санкціоноване визнання, національне мистецтво мусило несамохіть розділити увесь драматизм національного життя.

Однак абсолютизувати залежність творчого самовияву національної культури від адміністративних рішень, було б так само неправильно, як і не помічати її існування. Адже контрольні можливості будь-якої суспільно-агресивної системи, як відомо, теж мають певні обмеження, які, зокрема, визначаються географічними і часовими координатами її функціонування. Конкретизуючи цю тезу, слід зазначити, що включення Черкасенка до переліку осіб, чий творчий доробок підлягав неухильному вилученню з мистецької мапи Країни Рад, хоча і унеможливлювало появу імені драматурга на театральних афішах "однієї, окремо взятої країни", не означало втім остаточного завершення сценічної історії його драматичних візій.

Естафета сценічних втілень була, зокрема, впевнено підхоплена аматорськими театрами, утвореними заходами українських емігрантських осередків. Культурна діяльність української діаспори, колонії якої розкидані по всьому світові, прикметна насамперед дбайливим ставленням до духовної спадщини своєї прабатьківщини. Водночас, треба зазначити, що гіпертрофована зосередженість на збереженні культурної самобутності свого духовного коріння, стимулювала формування особливої діаспорної моделі української культури. Ця модель, що виникла як реакція українських громад на загрозу повної асиміляції і національної детермінованості, з часом почала сприйматись (особливо поколіннями українців, народженими вже в еміграції) як щось самодостатнє і канонізоване.

Потреба національного самовираження і самоідентефікації, яку відчували речники української еміграції, знаходила вихід у започаткуванні різноманітних культурно-мистецьких осередків навколо яких, як правило, гуртувались члени громади. Найбільшою популярністю серед таких інституцій, користувались пісенно-танцювальні ансамблі і театри. Цікаво, що ці колективи, не обмежені цензурними заборонами, часто мали більші можливості для реалізації своїх творчих прагнень, ніж, скажімо, театри на Великій Україні. Так, серед репертуарних драматичних творів, які припали до душі аматорським театральним осередкам, утвореним українською діаспорою, зустрічаються і заборонені в УРСР п'єси С. Черкасенка. І, судячи з того, що географія цих постановок була дуже широкою, вони мали значний успіх у тамтешньої публіки.

Широкого розголосу, зокрема, набула свого часу культурна діяльність української громади в польському містечку Олександрові-Куявському. Основу цієї громади складали колишні українські вояки, табір яких свого часу базувався неподалік. Згодом, після завершення військової служби, більшість з них осіла в Олександрові-Куявському і, шукаючи до чого б докласти на дозвіллі руки, заснували у грудні 1920 року "козацький театр", який нарекли "Драматичне Товариство ім. М. Садовського" В досить значному репертуарі цього театрального колективу творчість Черкасенка-драматурга була представлена одразу двома його п'єсами — "Казка старого млина" і "Про що тирса шелестіла..." Обидві названі вистави були поставлені у 1921 році і мали величезний успіх серед своїх і "чужих" глядачів, що, крім іншого значною мірою сприяло зміцненню контактів української громади з польським населенням.

Роль генератора творчих ідей в "Драматичному Товаристві ім. М. Садовського" перебрав на себе полковник Йосип Сірий. Він же був режисером-постановником більшості здійснених в театрі постановок. Аналізуючи через багато років творчі набутки "Драматичного товариства ім. М. Садовського", Й. Сірий зазначав у своїх спогадах, що "коронною п'єсою (в репертуарі "козацького театру" *Т. Ж.*) була драма Черкасенка "Про що тирса шелестіла" Як можна зрозуміти, основний акцент в цій виставі робився на факторі видовищності. Розкішні костюми, мальовничі декорації, багатофігурні масові сцени (до участі в яких було залучено понад сорок осіб), участь у виставі оркестру (диригент — Бова) і хору під керівництвом Березняка, — все це вражало уяву глядачів, мимоволі викликаючи у них

відчуття причетності до творчого піднесення українських митців і повагу до їхньої національної культури.

Визнання, яке випало на долю вистави "Про що тирса шелестіла...", знайшло широкий відгомін у місцевій пресі, причому відгуки було вміщено як в українських, так і польських виданнях. Так, наприклад, 3 вересня 1922 року "Газета Куявська" відзначала: "Чимсь надзвичайним для мешканців Влоцлавська була вистава, яку дала в нас українська трупа ім. М. Садовського. П'єсу "Про що тирса шелестіла" ("О чем гваже степ") відіграно добре і з захопленням, що є заслугою молодого режисера п. Й. Сірого. Поміж артистами виділялись кошовий Сірко — п. Підборський, Оксана — п. Волохова й Килина — п. Лінда. Наша публіка цілком заповнила залю"

Говорячи про постановки творів С. Черкасенка, здійснені театральними колективами, започаткованими силами української діаспори, не можна не зауважити стабільно високий потенціал творчої енергії українських громад, яка проявлялась іноді у найнесприятливіших умовах. Так, наприклад, на початку 1923 року у Каліському таборі для інтернованих осіб, що містився на території Польщі, було засновано аматорську театральну трупу "Веселка" Цікаво, що для свого першого дебюту новостворений колектив обирає маловідомий широкому українському загалові драматичний етюд Черкасенка "Повинен" Цілком очевидно, що людина, якій належала ідея здійснити сценічне втілення згаданої п'єси, мала бути добре обізнаною з творчістю Черкасенка-драматурга. Але розшифрувати персоналії тих, хто був причетний до створення каліського аматорського театру взагалі і вистави "Повинен", зокрема, на жаль, виявилось за браком інформації неможливим.

Чи не найбільш відомим місцем поселення українських емігрантів була, звичайно ж, Канада. Культурна діяльність "канадського українства" уособлювалась, зокрема, у потужному театральному русі, в рамках якого у 1923 році, вперше на Канадській сцені, силами аматорів з Вінніпегу була здійснена постановка трагедії С. Черкасенка "Про що тирса шелестіла... Перший показ вистави відбувся 24 березня на сцені "Українського Народного Дому" був "прихильно зустрінутий публікою"

Чи мав цей факт вплив на рішення ще одного вінніпезького театрального колективу, який вперше заявив про себе за рік по тому, також обрати для свого відкриття п'єсу С. Черкасенка, чи це був збіг обставин, сказати важко. Але, як би там не було, першою прем'єрою організованої восени 1924 року при Українському Робітничому Фермерському Домі "Театральної Робітничої Студії", яка об'єднала понад 100 учасників (більшість з яких становила українська молодь, що прагнула зберегти пам'ять про своє історичне коріння), стала постановка за драмою С. Черкасенка "Казка старого млина"

Зберігся вміщений у харківському театральному тижневику "Нове мистецтво" № 5 за 1925 рік відгук на цю виставу, який розпочинається словами: "Можливо, що для Радянської України, де культурне життя пішло далеко вперед, буде смішним коли зазначимо, що першою виставою театростудії була п'єса С. Черкасенка "Казка старого млина" Треба віддати належне авторові, що підписався "І. Віктор", котрий не зважаючи на таке доволі симптоматичне твердження, наприкінці статті однак чесно засвідчує, що "п'єса мала величезний успіх і ставилася декілька раз, все при повній залі"

Знайшлось місце для Черкасенкових п'єс і в доволі об'ємному репертуарі "Української трупи Дори Руденкової", що вела мандрівний спосіб життя, гастролюючи по Польщі і Холмщині. Як свідчить Мілена Грінвальдт, яка протягом двадцяти років (з 1924 по 1944) була творчо пов'язана з цим колективом, їй довелось за цей час грати у великій кількості вистав, серед яких були і постановки двох п'єс С. Черкасенка — "Про що тирса шелестіла..." та "Страшна помста" Правда, яке саме місце ці вистави посідали в поточному репертуарі аматорського театру, вона не уточнює, як не називає і ролі, які їй довелось виконувати.

Повоєнні реалії привнесли в буття світової спільноти чимало змін. Побувавши на межі катастрофи, людство у пошуках опори піддавало ревізії всю систему ціннісних орієнтацій. Але і в цьому оновленому світі, який не вагаючись звільнявся від старих ілюзій і оман, інтерес до творчого набутку Черкасенка-драматурга не згасає.

Український театр "Розвага", на афішах якого у другій половині 40-х років серед багатьох інших зустрічається і ім'я С. Черкасенка, виник і працював на території Німеччини, а точніше, в тій її частині, що підлягала контролю американських військ. На чолі цього любительського колективу стояла режисерська група, до якої входили І. Богомаз, Л. Дорошенко, Т. Дем'яненко. Обов'язки директора виконував відомий речник українського руху Мирослав Антонович. Відповідальність за творчі здобутки чи прорахунки поділяли також декоратори В. Клехановська-Клеха і Л. Василів.

Постійної бази в театру не було, тому грали переважно в "переходових" таборах

Авсбурга, Мюнхена, Регенсбурга, Міттенвальда, Берстесгадена, Інгольштадта, Ділліңгена, Штудгарта, Цуффенгавзена, Людвігсбурга, Ерлягена, Старого Ульма тощо. Відомо також, що театр "Розвага" неодноразово одержував запрошення на виступи від американських військових формувань, які дислокувались в цей час на німецьких землях. Не важко здогадатись, що така неоднорідна глядацька аудиторія, змушувала театр враховувати в репертуарних планах увесь можливий спектр художніх уподобань своїх потенційних глядачів. Тим приємніше за таких обставин відзначити, що в репертуарній афіші театру "Розвага" знайшлось місце і для драми Черкасенка "Казка старого млина"

У 1950 році в Чікаго було започатковано український гурток-театр "Нова сцена" Ініціатором створення цього колективу виступила Емілія Кулик (Дороцька), яка на той час вже була добре відома як активна учасниця і організатор аматорського руху в Галичині і Німеччині, де вона жила до переїзду в США. В Чікагському театрі Емілія Кулик здійснила цілий ряд постановок, кращими з яких вважались: "За двома зайцями" Старицького, "Мина Мазайло" Куліша, "Про що тирса шелестіла" Черкасенка, "Безталанна" Карпенка-Карого.

Цікава інформація про ще одну постановку трагедії Черкасенка "Про що тирса шелестіла..." на аматорській сцені подається у передмові до книги Юрія Шерегія "Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року" Валеріян Ревуцький, який був автором передмови, дуже високо оцінивши внесок автора у висвітлення історії розвитку українського сценічного мистецтва на теренах західних регіонів України, наводить, зокрема, уривок з адресованого йому Ю. Шерегієм листа, датованого 27 квітня 1972 року: "...від першого липня цього року поїду на режисерські гастролі до Боснії, куди мене запросили наші аматорські театри поставити кілька п'єс з ними. Маю там працювати три місяці, мабуть, поставлю з ними Спиридона Черкасенка "Про що тирса шелестіла" (Іван Сірко), це історична трагедія на 5 дій з музикою К. Стеценка, і О. Олеся "Ніч на полонині", драматична поема на 4 картини з прологом, музика А. Кос-Анатольського, сучасного львівського композитора"

Знаючи заповзятливість Ю. Шерегія у всьому, що стосувалось української театральної справи, можна не сумніватись у реалізації ним своїх намірів щодо поїздки у Боснію і постановки там п'єс С. Черкасенка і О. Олеся. Враховуючи ж традиційну активність національно-культурного життя в осередках української еміграції, можна бути певними, що зіграні українськими аматорами з Боснії вистави (безвідносно до рівня майстерності виконавців) користувались у місцевої публіки теплим прийомом.

Ця ретроспектива сценічних втілень п'єс С. Черкасенка на аматорській сцені ще раз засвідчує, що запропонована драматургом концепція художнього бачення світу не залишила байдужими не тільки митців-професіоналів, а й театралів-любителів. Драматичні твори С. Черкасенка спромоглись набути тієї повноти естетичного буття, якої драматичний твір набуває тільки на сцені.

Київ

Петро Ротач

В АДАМЦЕВИЧА ВДОМА

(За нотатками із щоденника)

Серпневого ранку 1959 року (це було 4-го числа) я приїхав раннім Качанівським поїздом із Талалаївки до Ромен. Разом з людьми, що висипали з вагонів і поспішали на базар, пішов і я в місто помилуватись дорогими мені ще з дитинства краєвидами та пам'ятниками мого земляка Івана Кавалерідзе. Щоразу, приїжджаючи до Ромен (а це не так часто бувало), я відчував, як душа наповнюється якимсь особливим, святковим настроєм. Таку оновлюючу енергію має в собі це місто!

Моє рідне село знаходилося в Талалаївській волості Роменського повіту Полтавської губернії, тому ми вважали себе полтавцями, хоча з часом наш район приєднували то до Сумської, то Чернігівської областей, до якої він нині й відноситься. У Ромни їздили мої діди і батьки продавати зерно, мед, полотно, а звідти привозили додому все, що треба було в господарстві, в тому числі й меблі, книжки, килими.

Ще малим я знав, що мій батько був присутній восени 1918 року на відкритті пам'ятника Тарасові Шевченкові в Ромнах і чув, як там виступав приятель великого поета Григорій Вашкевич. Бачив і "Ро-

менську старовину" — книжку роменського історика Курилова, що до нас потрапила з сусідньої Талалаївки (тепер с. Сильченкове), де мешкала сім'я батьків Івана Кавалерідзе. В нашій родині був "Кобзар", привезений дідусем з Ромен ще наприкінці минулого сторіччя. Звідти ж приходили в наше село на ярмарок і кобзарі, яких називали "роменськими"

У цьому місті десь у 30-у роші лежав я в лікарні з переломом ноги. Мабуть, тоді й залишилося в пам'яті чудове місто над Сулою. Вже тоді вбирав я в себе якийсь особливий дух цього давньоруського міста, що потім тривожило все життя. Хвилюючим здавалося мені й само слово Ромни. Тому, де не жив, душею тягнувся туди і при першій нагоді поспішав на побачення з містом, яке називав рідним. У старих будинках і вікових деревах приховалася для мене загадкова минувщина: ваблювали зір і душу церкви козацької доби, музей з чумацьким возом і, звичайно ж, пам'ятник Шевченкові з отим віщим пророцтвом поета: "І оживу, і думу вольную на волю із домовини воззову" Я ці слова вперше почув від батька ще дитиною.

А ще звучало мені слово "Ромен" струною кобзи. І не випадково! Той давній недільний день, проведений у Ромнах, залишив у мене яскраві враження. Про це я коротко занотував у щоденнику. Спершу пішов я до краєзнавчого музею, який пам'ятав і любив ще з довоєнних літ. Потім побував на старому міському цвинтарі, де розшукав могилу славетної землячки Ганни Затиркевич-Карпінської, яка останні роки прожила в с. Болотниці, зовсім недалеко від мого села. Блукаючи вулицями і парками міста, згадав ще чимало видатних уродженців, і незабаром з тих вражень написав низку краєзнавчих заміток під назвою "Над тихою Сулою", що були опубліковані в роменській газеті.

Та найяскравішою і найщасливішою для мене подією того серпневого дня було відвідання кобзаря Євгена Адамцевича вдома, знайомство з ним і розмова, пересипана дзвоном струн його славної кобзи, на деці якої був портрет Тараса Шевченка. А було це так. Коли сонечко вже схилялося до вечора, я прийшов на базарну площу, що й тепер знаходиться біля Свято-Духівського собору. Базарний люд вже пороз'їжджався та порозходився, але крамниці ще стояли відчинені й за столиками під накриттям сиділи з фруктами та городиною поодинокі жінки з міської околиці. В них я запитав, чи приходив удень на майдан кобзар і, якщо був, то чи давно пішов додому (про нього я розмовляв в музеї, і мені порадили побачитися з ним). Жодна з них не знала адреси кобзаря. Вони лише бачили, що ходить він мимо колишнього духовного училища по вулиці Щучки. Будинок, де мешкав кобзар, знаходився в підгір'ї, куди привела вулиця Щучки. Я тоді ж записав номер будинку — 50.

На мій несміливий стук у двері вийшла дружина кобзаря Лідія Дмитрівна. Запитала, що мені треба. З виразу її очей видно було, що вона не без засторогu ставиться до невідомої людини. Я пояснив своє бажання бачити кобзаря Адамцевича, і вона повернулася до хати. На той час Євген Олександрович ще не мав шани, що прийшла до нього в 60-і роки. Він часто разом з дружиною, яка була поводирем, терпів наругу і від влади, і від недобрих людей. Знову відчинилися двері, й дружина вивела чоловіка надвір, де я чекав, хвилюючись. Я побачив невисокого на зріст чоловіка з стриженою головою і сивуватими вусами, в чоботях і темному просторому піджаку. На його засмаглому на сонці й густо помережаному зморшками обличчі (Адамцевичу тоді виповнилось 56 років) промайнула тінь подивування: хто і чого до нього прийшов? Мабуть, він у цей час відпочивав по обіді, бо був трішки невдоволений. Я перепросив за невчасний прихід, він промовчав. Я почав розмову, він мовчав, слухав і, напевно, міркував, чи правду кажу. Але коли довідався, хто я і звідки, і почув про мій інтерес до кобзарства та взагалі до народної творчості, яку в ті роки потроху записував на Полтавщині (а він же був родом звідти), більше того, коли я назвав своє рідне село, що знаходилось за 25 верст від Ромен, то Євген Олександрович, як мені здалось, одразу пожвавішав і став довірливішим у розмові.

У нашому селі теж був кобзар Опанас Марченко, — продовжував я свою розповідь. Він належав до "Просвіти", але його комнезамівці запідозрили в належності до СВУ, вислідили, коли почав ховатися, і підстрелили. Кобзаря ув'язнили, і в село він більше не повернувся.

— Бував я у вашій Слобідці, — мовив Адамцевич. — І Опанаса знав. Знав багатьох кобзарів Талалаївщини. Тепер їх немає...

Продовжуючи розмову, згадали Остапа Вересая, що частенько навідувався до Ромен, і про Тараса Шевченка, який цікавився ним і нібито подарував йому свій "Кобзар"

— Шевченка я люблю і співаю, — задумливо промовив кобзар. — Ось я вам заспіваю "Розмову Шевченка з дубом" Чули коли-небудь?

— Ніколи не чув, — кажу, а серце аж завмерло від радості.

Дружина, якій він гукнув, винесла кобзу. Він її поставив на коліна, підкрутив кілька кілочків на струнах і спокійно та неголосно, своєрідним хриплуватим голосом, почав пісню-сповідь Шевченка:

Прийшов я до тебе,
Мій дубе зелений,
Стоїш, мов король,
У зеленім гаю.
Послухай же, дубе,
Що в серці моєму,
Тобі про журбу я
Свою розкажу.

Далі в цій пісні поет скаржиться на розбрат між людьми ("там брат свого брата зовсім зневажа"), на велике зло від грошей, за які все продається і все купується — навіть і кохання.

Отак-то, мій дубе,
Мій друже зелений.
Одну я дівчину
Собі сподобав.
Так люди відняли
Усе моє щастя,
І щастя, і радість,
І все, що я мав.

У цих словах прихований натяк на розбите кохання Т. Шевченка до простої дівчини, яку злі люди умовили не виходити заміж за бідака.

— Це ж про який дуб співається в пісні? — запитав я Адамцевича. — Чи не про качанівський? Бував я там, бачив його. А хто написав цю пісню?

— Шевченко, — невпевнено відповів кобзар. — Пісню я почув ще в 40-у году від гадяцького кобзаря Петра Гузя з Лютеньок, коли гостював у нього.

Я висловив сумнів, щодо авторства, мовляв, такого вірша в Шевченка нема. Євген Олександрович заперечувати не став.

"Розмову Шевченка з дубом" я тоді занотував до свого блокнота. Під дзвін кобзи уява переносила мене в знамениту Качанівку, де Шевченко не раз бував у Тарновського і де, за переказами старих людей, ріс величезний дуб, під яким Тарас Григорович любив зустрічатися з кріпаками та дворовими людьми, співав разом із ними або сидів один зі своїми думками і, як у пісні, "розмовляв з дубом"

Насмілився я запитати в Адамцевича і про його "сидіння" на майдані біля Свято-Духівського собору. Він мені відповів на це так:

— Власть воює зо мною... Не любить правди... Як заспіваю про те, шо було колись на Вкраїні, чи Шевченкове шо, то міліція тут як тут. Кидають у машину, б'ють кобзу і везуть, або ведуть, в участок. Кажуть, що я жебракую і позорю совіцьку власть. Невтямки їм, що я не старець, а кобзар, що не ради черствого шматка чи мідної копійки сиджу я на вулиці і співаю. Ні, співаю я для душі людської, щоб люди правди не забували. Але немає пророків в отєчестві своєму, як сказано в Святому письмі.

І коли він згадав пісню "Про Байду", я попросив і мені заспівати про те, як катували його вороги України. І Адамцевич заспівав. Натхнено, з напругою і якимсь болісним внутрішнім хвилюванням. Мабуть, не гірше, як співав людям по селах і на базарах. Слухаючи це виконання, я думав: ось переді мною справжній і, можливо, останній народний кобзар України! Я був безмежно вдячний Євгенові Олександровичу, що не відмовив мені й подарував годину щастя чути його кобзу і голос.

Знав Адамцевич багато інших пісень і дум, особливо любив пісні літературного походження, але я від нього не чув жодної. Пізніше я довідався, що були в його репертуарі й пісні на власні вірші. Тоді ніхто, мабуть, не знав, що до їх складання причетна була дружина кобзаря Лідія Дмитрівна.

Тепло попрощавшись з кобзарем та його дружиною, я побажав обом здоров'я, а Євгенові Олександровичу слави загальноукраїнської. І щоб возили не до кутузки, а на сцени великих міст.

Наступного, 1960-го року в журналі "Прапор" була надрукована моя замітка без підпису "Шевченкові дуби на Україні" (моє прізвище було викреслене цензурою). В ній згадувався Адамцевич та цитувалась пісня "Розмова Шевченка з дубом"

Від часу знайомства з славнозвісним кобзарем його ім'я стало мені дорогим. Багато нового довідався я про Адамцевича від його учня, мого земляка із с. Лавіркового, що на Талалаївщині, Ігоря Карповича Рачка. Вперше почув від нього і потім записав "таємну" пісню Адамцевича "Голіфе" * — про більшовицьких керівників, які довели Україну до голоду і відчаю. Цю пісню згодом я вмонтував у свій вірш "Адамцевич на роменському базарі", і в такому вигляді вона вперше була опублікована 1989 р. в талалаївській газеті "Трибуна хлібороба"

В 80-х роках Ігор Карпович познайомив мене з піснею Лідії Дмитрівни "Розмова дружини з кобзарем", яку вона склала 1975 року в с. Холмівці поблизу Бахчисараю, де кобзарське подружжя доживало віку (Євген Олександрович помер 19.ХІ.1972 р., а Лідія Дмитрівна 27.Х.1979 р.). У згаданій пісні дружина Адамцевича розповіла про славу,

* Д. Кулиняк, який теж чув цю пісню від Адамцевича, називає її "Червоні галіфе" (Трибуна хлібороба, 29 січня 1944 р.), але І. Рачок запевняє, що кобзар вимовляв лише "Голіфе"

якою користувався її чоловік, згадала, як вони разом мандрували селами і містами, всюди відчуваючи любов і шану слухачів.

Обвіяні буйним вітром,
Обмиті дощами,
Йшли з тобою — пісня в грудях
Й кобза за плечами.

І куди б ми не з'являлись —
Скрізь нас шанували:
І чаркою частували,
На покуть саджали.

І співалась тоді пісня
Без кінця, без краю.
Всім, хто слухав її щиро, —
В душу западала.

І кобзонька стоголоса
Голосно дзвеніла
Про козацтво незабутнє
Сумом голосила.

Як бачимо, Лідія Дмитрівна володіла поетичним чуттям і словом.

І тепер, коли іноді буваю в Ромнах або тільки проїжджаю мимо на Талалаївку, неодмінно згадую Євгена Адамцевича і сумую, що його кобза давно вже не дзвенить серед базарового роменського люду біля стін Свято-Духівського собору (за його заповітом, кобза тепер знаходиться в канівському музеї-заповіднику "Могила Шевченка"). Мені здається, що Є. Адамцевич був останнім, хто закрив славну книгу роменського кобзарства 20-го сторіччя. Але хто і коли знову відкриє в цій книзі поновлену сторінку кобзарської слави і впише туди нові імена? Є надія на це, бо міцні ще вікові традиції роменського кобзарства, а отже непроминущі!

16 жовтня 1997 р. "Літературна Україна" опублікувала розповідь доньки кобзаря Є. Адамцевича Тетяни Бобрикової про батька, "бандуриста України" та матір Лідію Дмитрівну Парадіс. Про дружину кобзаря ми знали найменше, а тут виявилося стільки цікавого. Лідія Дмитрівна весь час була немовби в тіні. А насправді ця жінка заслуговує великої пошани і вдячності. Родовід її був непростий. Дід Дмитро Парадіс працював управителем маєтку. Після ранньої смерті матері дівчинка виховувалась у полтавських родичів. Там вона навчалась у жіночій гімназії, оволоділа німецькою і французькою мовами. "Мама була приємної зовнішності, вихована, тактовна, доброї душі людина, вірна дружина, хороша мама", — так пише про Лідію Дмитрівну її дочка Тетяна. Мати була "другом, дружиною, прислугою, поводирем, очима мого батька" (побралися вони 1927 р. в Ромнах).

Тетяна Євгенівна пише про любов до батька його слухачів — за чудову гру, сміливі українські пісні, веселу вдачу. "Бандура в його руках ходила ходором, права рука усією п'ятірнею охоплювала струни, ліва працювала на басах. Спів і музичний супровід доповнювався мімікою" У спогадах дочки кобзаря є підтвердження того, про що розповідав мені сам Євген Олександрович: "У Ромнах міліція забороняла сидіти на вулиці... Не один раз забирали до міліцейської дільниці, де батько змушений був сидіти голодний, аж доки приходила мама. Знущались — як хотіли"

Спогади Т. Бобрикової цінні, як на мій погляд, насамперед, тим, що в них вдячною донькою змальовано прекрасний образ дружини нашого славного українського кобзаря Є. О. Адамцевича.

Полтава

УКРАЇНА

Бадьоро має ще наш стяг,
Господь ще любить Україну:
Він в ризи пишнії одяг
Свою окривджену дитину.

У злоті нив лиснять поля,
Гаї в смарагдах percудових,
Схилилось довгеє гілля
Вагою скарбів овочових.

Спочинок, праця — все в піснях,
Що линуть щастям з уст дівочих,
А ніч — у зорях, як в квітках, —
Минає хутко в снах урочих.

Нехай чигають хижаки
На ту красу — Красу-Дівчину, —
На варті стали козаки,
Господь врятує Україну!

1919

Спиридон Черкасенко

Вам, учителі

Іван Голубенко

НАРОДНІ ПІСНІ — НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО УКРАЇНИ І ЙОГО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

Видатний знавець народної поетичної творчості М. Драгоманов зазначав, що фольклор України не поступається своїми якостями усній творчості найрозвиненіших народів Європи. На думку вченого, український фольклор є втіленням високого духовного потенціалу його творців і носіїв, їх віковічних прагнень до волі і незалежності. Драгоманов писав, що усна творчість і, думається, насамперед народна пісня, були засобом виховання духовних якостей українця, засобом відчуття рідної землі, чесної праці, високої моральності людини.

Недаремно свого часу Тарас Шевченко пророче говорив:

Наша душа, наша пісня
Не вмре, не загине,
От де, люде, наша слава,
Слава України.

Не загине і не може загинути. Україна багата піснями. Патріарх нашої літератури Олесь Гончар вимірював їх числом триста тисяч. Це щодо числа. А щодо віку? Вчені доводять, що українській ліричній пісні понад тисячу років. Відомий фольклорист Володимир Гнатюк також наголошував на великій чисельності українських пісень, називаючи їх "розрізненими перлинами великого намиста"

А Марко Вовчок, як відомо, росіянка за походженням, писала:

"...краще від українських пісень нема в усьому світі великому" Високо цінував українську пісню ліричну П. Грабовський і захоплювався нею: "Що за милозвучність та краса, не кажучи вже про класичну простоту та безпосередність натхнення! Се джерело, з якого на здоров'я довго ще будуть пити нащадки. Влучність вислову надзвичайна, а стислість просто непередатна" [1]

М. Костомаров указував на розмаїтість тематики в піснях і підкреслював, що в українських народних піснях змальовується народний побут, відбиваються погляди народу на себе і на все оточуюче. А на думку Павла Чубинського, "Пісня — найкращий приятель людини чи то в смутку, чи в радості" Олександр Довженко вважав, що "Українська пісня — це геніальна поетична біографія народу"

Позбавлений державності, український народ тягнувся до свого минулого, до вивчення української пісні і водночас був змушений долати значні перепони на цьому шляху.

Німецький філолог, письменник і фольклорист Йоганн Гердер 1779 року вмістив до збірника "Голоси народів у піснях" немало і українських пісень і зазначав: "Пісні — це архів народів, скарбниця їх науки і релігії... відбиток їх серця" Інший німецький дослідник пізнішого часу Ф. Боденштедт, що перекладав українські пісні німецькою мовою і видав у Штутгарті 1845 року збірку "Поетична Україна", в передмові до збірки українську пісню оцінює так: "У жодній іншій країні дерево народної поезії не дало таких величавих плодів, ніде дух народу не проявився в піснях так жваво і правдиво, як в українців" [2]

Пісень багато і вони неабияк важать у житті народу. Та їх можна не вберегти, розгубити. Багато вже й так втрачено. Якщо греки, наприклад, почали записувати свій фольклор у VI столітті, то українці кинулись до записів народної мудрості лише на початку XIX ст. і то не так і дружно.

 ISSN 0130-6936. Нар. творчість та етнографія. 1998, № 4

На зламі XIX і XX століть Леся Українка нагадувала, що треба поспішати записувати фольклор, бо немало вже навіки втрачено. За свій рахунок поетеса спровадила фольклорну експедицію.

Нагадує про втрачені шедеври і М. Драгоманов, видаючи разом з В. Антоновичем двотомний збірник "Історичні пісні малоруського народу" (К., 1874—1875). У вступній статті автори нарікають на наше безпам'ятство, на наші лінощі щодо запису і публікації фольклору. Багато нами втрачено, тоді як інші народи можуть похвалитися неподинокими пам'ятками типу нашого "Слова о полку Ігоревім"

Збирання й записування фольклору залишилося надзвичайно актуальним завданням і нині. Зокрема, складовою частиною навчального процесу студентів-філологів університетів і падінститутів є запис фольклору. Студенти Українського педагогічного університету регулярно вирушають у експедиції записувати фольклор і повертаються не з порожніми руками. Цінні матеріали ще можна почерпнути в районах Івано-Франківщини, Львівщини, на Буковині. Та процес вишукування й записування фольклору потребує посиленої підготовки керівника експедиції.

Перед тим, як вести групу, у обраному регіоні треба побувати заздалегідь, поговорити з людьми, визначити носіїв фольклору, підготувати їх до "розкриття" перед групою.

Так само слід підготувати й записувача до вмілого, доброзичливого контакту з людьми. Не треба забувати, що носіями фольклору є переважно люди похилого віку і в їх мові можливі шамкання, шепелявість, деяка плутанина. Потрібно зважати і на фізичну перевтому.

Якщо людина помітить іронічну посмішку на обличчі записувача, а ще гірше — тінь глузування, можна вважати, що успіху не буде. Керівникові експедиції слід потурбуватися і про зовнішність студента. Мода, звичайно, не стоїть на місці. Але якою б не була мода, хлібороб завжди надасть перевагу природній вроді молодого записувача. Як правило, до перефарбованої студентки у спідниці-шортах поставляться не дуже прихильно, не поспішатимуть розкривати їй свою душу, поділитися найсокровеннішим.

Коли ж бути вимогливим до себе, то успіх забезпечений. Як, наприклад, при зустрічі з панею Оленою Диндин з села Тяпчого Долинського району на Прикарпатті, що за своє тривале і нелегке життя нашила силу-силенну вишиванок і зберегла в пам'яті старовинне і дорогоцінне та щиро поділилася з молодими, побачила в них те, що єднає з рідним народом і його культурою.

Треба проявити вимогливість до себе і в самому записуванні. Необхідно записувати все (потім розберешся), щоб не принижувати носія фольклору, і водночас надавати перевагу старовинним зразкам, як, скажімо, пісням "Наша славна Україна", "Вже більше двісті літ", що були записані групою студентів від Стефанії Василівни Тренчук в селі Брошневі Рожнятівського району на Івано-Франківщині, чи патріотичній пісні "Розійдуться чорні хмари", записаній від Павлини Іванівни Войсович у тому ж Прикарпатському регіоні. Студенти Тетяна Цівун, Сергій Овсянников, Людмила Охріменко записали пісню про любов до України "О Україно, моя ненько" від сімдесятирічної жінки з села Микуличина (Прикарпаття) пані Олени Палатайко:

О Україно, моя ненько,
Тобі вірненько присягнем,
Серця кров і любов —
По вінця наповним твоє серденько

В її репертуарі й близька до цієї пісня "Чи ви чули, милі браття":

Чи ви чули, милі браття,
Як боролось Закарпаття,
Триста тисяч воювало,
Кров невинну проливало.
Там вкраїнці воювали,
Через зраду погибали,
Там над Хустом ворон кряче,
На чужині мати плаче.

Галичани свято бережуть пам'ять про захисників України, патріотів, що входили до Української Повстанської Армії і підтримувались населенням, адже виражали його дух і волю. Українська Повстанська Армія, яка була заснована в 1942 році, виникла як армія захисту національно-визвольного руху України. У 1939 р. галичани вийшли з хлібом і сіллю зустрічати Червону Армію як армію-визволительку. Та ця "визволителька" незабаром стала караючою силою. Протягом 1939—1941 років у Західній Україні було репресовано 1 млн. 70 тис. осіб.

Про це писала в жовтні 1992 року "Літературна Україна" До того ж 1944 року репресивний сталінський апарат знищив 124 тис. 336 громадян того ж регіону. При тому всьому кадебісти щоразу нагадували, що в Західній Україні загинуло 30 тис. карателів. Везли безневинних українців 1929—1930 років із Наддніпрянської України на Соловки, а після війни взялися за галичан і буковинців. Очевидці розповідають, як 16 жовтня 1947 року йшла валка возів з с. Дорошівців, що на Буковині, до райцентру. Волею кадебістів дорослі з

дітьми опинились на возах. Діти тулились до дорослих і прикривали голови, бо сніг заліплював очі (випадав ранній сніг) — напрямок дороги: залізниця й Сибір.

У друтокласників, що спостерігали за подією крізь вікна школи і бачили на возах своїх друзів, з очей котилися сльози.

Подібні події змушували людей іти в повстанські загони, а їх роздуми виливались у піснях, як, зокрема, "Висока могила":

Висока могила з сирої землі,
А у тій могилі сплять діти твої,
А у тій могилі найкращі сини
Життя молодеє катам віддали...
На цементі спали в одних сорочках,
Недолі зазнали в московських руках.
Кати мордували найкращих синів,
В Іркутську під муром стріляли братів.

Олесь Гончар наголошував, що тривалий час замовчувалось те, що на Заході України ширився національно-визвольний рух, який мав як антигітлерівське, таке і антисталінське спрямування. У багатьох місцях діяли десятки тисяч українських повстанців, яких більшовицький диктатор Сталін називав "изменниками" Населення Галичини, Буковини втікало від каральних загонів до повстанців: той же Гайдай (кличка Лев), Стригун (кличка), Бігун (кличка), між ними й Антонюк (який потім стане зрадником) — люди із вже згаданого села Дорошівців. Та й не тільки з Прикарпаття.

До Української Повстанської Армії вливалися бійці і з Наддніпрянської України, як, скажімо, Дмитро Паламарчук з Христинівського району на Черкашині.

У Галичині карателями знищено село Гутвин, перетворено на поле. Криваві сліди залишила після себе караюча рука і в Яблуневі. Можливо, наведені матеріали стосуються більше істориків, аніж фольклористів. Але річ у тому, що всі ці події відбито в народних переказах, а найбільше — в піснях.

Пісні славили провідників українських патріотів — націоналістів ("Зашуміла в Чорнім лісі"). Складали пісні про таких героїв — патріотів, яким, наприклад, був невтомний борець за свободу України Шутай. "Дума про Шутая" [3] записана в Микуличині (Прикарпаття) від Ганни Симчич. Водночас у ній іде мова про прихильника легкої наживи Савчука, що уподобав ганебний шлях зради.

Ой написав Кірин акта,
Савчук підписався.
Що я буду так робити,
Щоби Шутай здався.

Є пісні, в яких засуджується антилюдська дія кадебістів, що для пропаганди переодягались у форму повстанської армії і чинили свої чорні справи, а населення їх розпізнавало за злочинними діями і брудною лайкою.

Про масовість вступу до визвольного війська і підтримку січовиків сестрами й матерями розповідається в пісні "Ой ви, хлопці", записаній в с. Богданівці на Рівненщині:

Ой ви, хлопці — Січові молодці,
А де ж ваші брати?
Наші брати — кріси та гармати,
Ото наші брати.

Стійкістю і незламністю пройнята пісня "Пізнай, пізнай, стара мати":

Хоч мя убийте, хоч заріжте,
Та я вам правду не скажу,
За рідну нашу Україну
Свою головоньку зложу.

З цією піснею перегукується "Пісня вояків ОУН", в якій славиться, як і в циклі запорізьких пісень, стрілецька мужність:

Ніколи рабами не будемо,
Держава наша знову загуде,
Щоб не пропала наша слава,
Козацька слава — слава юнакам.

Твір записано в селі Богданівці від Надії Сухої.

У ті грізні роки боротьби з неправдою наповнювалися новим змістом колядкові пісні галичан, це були пісні про в'язниці й Сибір, про арешти і вбивства патріотів. Наприклад, колядка "Настав святий вечір в сорок шостім році" записана в селі Горожанці Монастириського району на Тернопільшині від Марії Скрипник. Від трьох синів матері залишилась одна печаль, бо ж тільки один з них на волі, та й той мусить переховуватись від злочинних властей:

Один у Сибіру,
Другий — у в'язниці,
Третій мусить вечеряти
В лісі під ялицев.

І лише надією живе мати, чекаючи допомоги від Всевишнього.

Ой Ісусику милий,
Змилуйся над нами,
Даруй волю, даруй долю
Неньці Україні.

Патріотичні мотиви звучать у колядці "Сліпі кобзарі думи співають", записаній у Микуличині від О. Палатайко.

Сліпі кобзарі
Думи співають
Співають їй пісні,
Господній матінці.
Уклінно просять,
Щоб Діва Марія
Бога просила,
Щоб Україні волю він заслав,
Щастя людові послав,
Вивів із наволі.

У пісні "Боже, послухай благання" передано сум з приводу гіркої долі українців і України і благання в Бога кращої долі, бо ж Батьківщина в кайданах. Такі ж думки вкладено і в іншу пісню — "Ой мати, закута в кайдани"

Вже кажуть: Дніпро висихає,
Пороги шуміти стають,
Зозулі на древо сідають,
Невдачу Вкраїні кують.

Та колонізаторам, які на Україну віроломно прийшли непрошеними, не судилося здобути перемогу:

Не смійся, катюго, завчасно,
Що вже Україна твоя,
Бо ще не настала хвилина,
А буде розплата страшна.

А в пісні-колядці "Нова радість стала", записаній також у Микуличині від Ганни Кацуляк, радість поєдналася з сумом: радість від проголошення незалежності України, а сум через те, що дорогою ціною її здобуто:

Гей у полі, край дороги
Високі могили.
Високі могили
Кровію политі.

Коли в кінці 30-х років Закарпатській Україні вдалося виборсатися із цупких обіймів колонізаторів і проголосити свою незалежність, то заздрісні сусіди не могли допустити такої "сваволі" і незабаром поглинули її. А волелюбний народ відтворив ці події в численних піснях. Одна з них "Заспіваймо про руїну", записана 1994 р. від Ганни Кацуляк.

Дев'яносточотирирічний економіст Л. Ярошенко ці часи влучно охарактеризував віршованими рядками:

Дисциплиной сжав материки,
По земле идут большевики
И земля спросить у них боится:
В ту ли сторону она вертится.

Це був винятковий у світі приклад звитяжної боротьби закарпатців за свою землю, прагнення бачити її незалежною. Незважаючи на численні жертви, вони мужньо боролися за свою свободу:

А Тисою пливуть трупи,
Серце рветься од розпуки.
Ой дивіться, солов'ята,
Чи не несе вода тата.
Несе сестру, несе брата,
Жоні — мужа, дітям — тата.
Не плач, мати, і не тужи,
Син ранений та й не дуже.

Голівочка на четверо,
А серденько на шестеро.
Заклич, мати, дохторика,
Майстерного столярика.
Найме хату і збудує
І начорно помалює.
І без дверей, без віконець,
Бо вже мому життю конець.

Відлуння закарпатських подій котилося по всій Україні. Пісня "Тридцять восьмий рік минає, на дев'ятий наступає", віддає шану президентові Закарпатської України Августу Волошину, який у час звитяжної боротьби закликав до спільності, і пізніше був замордований у сталінських катівнях:

А наш батько Волошин
Він скликає всіх старшин
На нараду сумную,
Щоби всі сіяцькі
Січовії Стрільці
Стали сміливо до бою.

Пісня не обривається на сумній ноті, а подає надію на кращі часи:

А ти, брате, не журись,
На Карпати подивись,
На їх нещасну долю.
З тої крови вже росте
Покоління молоде,
Загартоване до бою.

Твір записаний 1994 р. від Ганни Симчич в селі Микуличині.

У пісні "Йшли повстанці темним лісом", записаній 1994 р. в Микуличині, славиться мужність і відвага повстанців, які "Не боялись нині вмерти, Ні тяжкої муки, Не здавались кадебістам живими у руки". А ті, хто вже потрапляв до рук ворога, трималися стійко:

А котрі сі попадали
Живими у руки,
Вони приймали страшні страти
І страшнії муки.

Пісня "В Яблуневі над річкою" була складена по слідах кривавої розправи карального загону над повстанцями:

В Яблуневі над річкою
Стояли катівні,
Закидали повстанцями
Та криниці повні.

Влітку 1993 р. тортури в Яблуневі демонструвалися по Івано-Франківському телебаченню.

Картини звичайного повстанського побуту (Котрі личко умивали, Декотрі стояли), змальовані на початку у пісні "Ой у лісі на полянці", записаній від Андрія Барчука, перестають у трагедію для патріотів:

Крикнув сотник Соловейко,
"Хлопці, я ранений"
Упав Корінь, упав Орел,
Упав Соловейко.
Крикнув: "Слава Україні!
Будь здорова, ненько!"

У ряді пісень, записаних студентами, юнак-патріот звертається до коханої дівчини з-за тюремних грат. Зокрема, це пісня "Над тюрмами туман лягає":

Якби ти знала, дівчинонько,
Яке важке моє життя,
З-за грат я виглядаю волю,
Не раз заплачу, мов дитя.

До таких належить пісня "Ой повіяв буйний вітер", яку записали студенти І. Охріменко і С. Овсянников в с. Микуличині від Марії Семенової:

Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Та й про мене забувай,
Бо я сиджу в кримінапі
За Вкраїну, рідний край.

Андрій Барчук, що народився 1928 р. в с. Арсенівці Тлумацького району, продиктував студентам рядки пісні "Над тюрмами туман лягає":

Над тюрмами туман лягає
Всі в'язні сплять спокійним сном,
І все заснуло сном малярським*
Затихло брязкання кайдан.
Сидів там хлопець молоденький,
Склонив голівоньку на грудь.

Перегукується з цими мотивами й пісня "Рости, рости, черемшино":

Рости, рости, черемшино,
Широка ся розвивай.
Ти, молода дівчинонька,
Про кохання забувай.
Ти, молода дівчинонько,
Про кохання забувай,
Бо я сиджу в кримінапі
За Вкраїну, рідний край.

Її записано 1994 р. С. Овсянниковим в с. Текучому на Косівщині від Надії Брустурняк.

У пісні "Під в'язницю рано вранці" передано страждання матері, яка прийшла з передачею синові до в'язниці і почула страшну звістку про рідну дитину ("Твого сина вчора ввечір засудили на розстріл"). Якось отямившись, вона знаходить у собі сили підтвердити правильність синівського вибору:

Передайте ж передачу,
Передайте її тим,
Що страждають за ту справу,
За яку загинув син.

Україна посилає своїх синів на звитяжну боротьбу за долю народу, а він готовий радо вітати їх повернення, стежки й дороги встеляти квітами, як у пісні "Моя матусю, я в тюрмі":

Сестрі сказати не забудь,
Най сіє цвіти огородні,
Щоб мали чим встеляти путь,
Як вернуться борці народні.

В бою, часто в нерівному, гинули воїни, бойові побратими. На їх могилах немає дорогих пам'ятників, та є березовий хрест і, звичайно, живі квіти.

У пісні "Пасло дівча сірі воли", записаній від Андрія Барчука, розповідається, як дівчина

Із братчиків-славітчиків
Віночок сплітала,
Надибала хрест березовий,
На нього поклала,

бо ж "Поховано там стрільчика, Що перший впав в бою"

У стрілецьких рядах та й серед повстанців популярною була пісня "Повіяв вітер степовий", пройнята глибоким патріотизмом. Пісня сповнена суму з приводу того, що "Впав в бою січовий стрілець — Дівчина затужила":

Заплаче мати не одна,
Заплаче чорноброва,
Бо не одного козака
Сира земля накрила.

Записана пісня в с. Текучому на Косівщині від Надії Брустурняк з дещо відмінною від традиційної кінцівкою:

Заплаче матінка стара:
"Ой личенько змарніло,
За Україну він поліг —
Це кожне зрозуміє"

Звучала ця пісня по селах Буковини в 1946—1947 роках, була вона відома і на Наддніпрянській Україні, де прояви національної свідомості натрапляли на різкіші перепони.

Пісня "Триста літ минає", записана 1994 р. від Марії Скрипник з с. Горожанки на Тернопільщині, очевидно, була створена в 50—60-і роки XX ст., коли відзначався ювілей кабальної угоди України з Росією, яку Богдан Хмельницький через раптову і загадкову смерть не встиг розірвати. І, мабуть, правда про дії гетьмана не в романі Натана Рибака, написаному на замовлення, а в людському волевиявленні, що відбилось у піснях. Правда в пісні, правда про довговічне рабство українського народу.

Триста літ минає,
Як наш брат в неволі,
В неволі вмирає
І весь український народ.

Кожна строфа пісні закінчується мобілізуючим, закличним рядком: "Вставай, український народ!"

* Малярським — від малярія.

 ISSN 0130-6936. Нар. творчість та етнографія. 1998, № 4

Побутують у гущі народу й інші історичні пісні. Пісня "Ой три літа, три неділі", записана 1994 р. від Олени Палатайко. Це пісня про турків і татар:

Ой три літа, три неділі
Минулося на Вкраїні.
А козака турки вбили,
Під явора положили.

І знову ж таки мати дізнається від коня без вершника про непоправне горе (Де ти, коню, пана скинув, Чи у бою вже загинув), проймається безнадією на повернення:

Возьми, мати, піску жменю,
Посій його на камені,
Як той пісок тобі зійде,
Тоді син твій з війни прийде.

До цього ряду належать і патріотичні пісні, які побутують на Наддніпрянській Україні. Одна з них "Стоїть козак на чорній кручі", записана 1994 р. Оленою Галаган від Ганни Бондар в с. Дем'янівці Котелевського району на Полтавщині:

Ой Галю, серце, рибко моя,
Я іду в дальнії края,
Бо за Вкраїну нашу рідну
Ладнаю шаблю і коня.

Багато пісень по всіх регіонах України складено про Тараса Шевченка. Пісня "Од Кавказу аж до Дону", записана 1994 р. Сергієм Овсянниковим від Андрія Барчука на Прикарпатті, зокрема, містить такі рядки:

За Україну трудивсь
Славний батько наш Тарас,
За Україну карався
І боровся довгий час.

Серед поширених пісні про кохання, людські стосунки, про козаків і їх уподобання, про підступність, що межує із зрадою тощо.

Пісня "У лузі зів'яла калина" розповідає про трагедію дівчини, яку покинув коханий:

Ой чого та й чого, та й чого
Та дзвони так сумно гудуть,
Напевно, по тій дівчиноньці,
Що вчора знайшли неживу.

Такими сумними мотивами про розлуку з коханим пройнята й пісня "Скажи, берізонько милая" (Нащо мені врода моя, Нащо дівочий стан, Як не про мене вже Пісні виспівує баян), записана 1994 р. від Галини Леник з села Горожанки на Тернопільщині.

Доля служивого жовніра часто полохлива і зрадлива, як говориться у пісні "Там у полі береза стояла", записаній від Олени Палатайко з села Микуличина.

В темнім лісі чорний ворон кряче,
А він мені над гробом заплаче,
Не заплаче ні брат, ні сестриця,
Лиш заплаче чужа чужениця.

В селі Текучому студентами записані також інтимно-любовні пісні "Ой на горі, на високій", "Ой у лузі калина стояла" та ін., пісня про зраду коханого "Серед ночі опівночі, ще кури не піли"

У пісні "Ходить сербин спозаранку" записаній від О. Палатайко з с. Микуличина, засуджуються аморальні вчинки:

Брат із війська з дарунками,
А сестриця із чарами,
Брат із війська у дорозі,
А вже чари на порозі.

Славиться вірність у коханні в пісні "Ой там під дубом, під дубиною", записана від Ганни Сабадак із Тернопільщини (с. Горожанка). Почуття закоханих порівнюється з вірністю голубів.

Окремі носії фольклору, як Олена Палатайко, знають багато коломийок, про які В. Гнатюк зазначав, що в них "...бачимо сльози й радощі, працю і спочинки, турботи і забави, серйозні мислі і жарти нашого народу в різних його розверстованнях ...його життя громадське і індивідуальне від колиски й до могили"

Студентам вдалося зібрати надзвичайно цікавий і різноманітний матеріал. Багатство народної мудрості невичерпне. І слід докладати всіх зусиль, щоб зберегти його для майбутніх поколінь.

Київ

[1] *Грабовський П.* Дещо про творчість поетичну // *Грабовський П.* Зібр. творів: У 3 т. – К., 1960. Т. 3. – С. 125.
[2] Штутгарт   Тюбінген, 1845.
[3] Чомусь цей твір названо "думою", хоч жанровим ознакам думи він не відповідає.

НА ВАРТІ

Не знаєш гасла – боронись!
Освячений держу я спис.
Я попіл бороню батьків.
героїв славу, честь борців.

Зухвальче, чолом, зором ниць!
За мною княжих ряд гробниць,
багаття, і священний дуб,
і Володимирів тризуб.

Оксана Лятуринська

Федір Погребенник

МАЛОВІДОМЕ БЕРЛІНСЬКЕ ВИДАННЯ НАЙВИДАТНІШОГО ТВОРУ ПЕРШОГО КЛАСИКА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(До 200-річчя виходу в світ "Енеїди" Івана Котляревського)

Маловідоме тому, що мало його примірників поширилось в Україні. Видане 1922 року в Берліні, воно майже не потрапило на Батьківщину, де вже на той час мечем і вогнем більшовики встановили свою диктатуру. Крім того, його підготував до друку, потурбувався про художні ілюстрації, домовився про друкування книжки в одному з кращих українських видавництв у Берліні Богдан Лепкий, автор багатьох статей і художніх творів, пройнятих антибільшовицьким духом. Підготовлені ним видання класики (а їх чимало: твори Т. Шевченка, в тому числі п'ятитомний "Кобзар", Є. Гребінки, Я. Щоголева, Панька Куліша (два томи), Марка Вовчка (три томи), О. Стороженка (два томи), Юрія Федьковича, Тобілевича, та ін.) заповнювали ту прогалину, що виникла внаслідок першої світової війни.

Що стосується спадщини Івана Котляревського, то він підготував, супроводив своїми вступними статтями і поясненнями два видання: протягом одного року у Берліні вийшли твори письменника у двох томиках (видавництво "Українське слово") і поема "Енеїда" ("Зі вступним словом та примітками проф. Б. Лепкого. З ілюстраціями та заставками А. Штірен", видавництво Ольги Дякової, друкарня Візике). Перше видання — звичайне, у стандартному оформленні — обкладинка художня, з тризубом посередині), друге на той час люксусове, з 12 сторінками кольорових ілюстрацій, кольоровим портретом І. Котляревського, обширною науково-популярною вступною статтею.

У цих нотатках звернемо увагу на це сьогодні раритетне видання. Воно стало можливе завдяки співпраці Б. Лепкого з видавцем Ольгою Дяків, художником-графіком А. Штірен, відомості про якого, на жаль, не вдалося розшукати ні в німецьких, ні в українських енциклопедичних виданнях. Очевидно, його залучив до співпраці Б. Лепкий, який мав широке коло знайомих серед митців, виступав як художник-графік і портретист. Найскладнішим, безумовно, було забезпечити високий рівень друку кольорових ілюстрацій, які художник виконав в українізованому стилі, допасовуючи свій стиль до уже утверджених в українському мистецтві традицій. Маємо на увазі чорно-білі ілюстрації В. Корнієнка, виконані на початку 900-х років і вміщені у збірнику "На вічну пам'ять Котляревському" (Київ, 1904). Попри певні спільні риси, вони є оригінальними, переконують про добре відчуття українського тексту митцем, що ілюстрував берлінське видання "Енеїди".

Ініціатива видання поеми, підготовка тексту, науковий коментар (вступна стаття і коментарі) доводять, що в складних умовах політичних, на чужині Б. Лепкий домігся чималих успіхів у спорядженні художньо повноцінної книжки, від якої бере свій початок нова українська література.

Як історик української літератури — її викладач у Краківському Ягеллонському університеті, і як поет, Б. Лепкий добре розумів непересічне значення творчості І. Котляревського, який проклав нові шляхи для розвитку рідного письменства, спрямувавши його в народне русло. 1915 року в "Короткому огляді української літератури" (Відень, видання "Союзу визволення України") він писав: "Явився письменник, Іван Котляревський, що промовив рідною хлопською мовою, хлопа допустив до слова, чужину поставив перед суд, а над своїм рідним запалив сяєво краси і кохання. Зробив се дуже щасливою рукою правдиво по-українськи — напів крізь сміх, а напів крізь сльози. Читали люди "Енеїду" (1798) і сміялися, бо бачили давніх троянців, перебраних по-козацьки, як скиталися по світі... В "Енеїді" повно згадок про нашу славну минувшину, про Січ, про Сагайдачного, про те, як "вічной пам'яті бувало у нас в Гетьманщині колись" І повно там гіркого докору панам, "що людям льготи не давали і ставили їх за скотів" Повнішу і глибшу оцінку творчості І. Котляревського, докладнішу характеристику його значення для розвитку нової української літератури дає Б. Лепкий у вступній статті до берлінського видання "Енеїди" та у своїх пізніших працях, зокрема в у польськомовній розвідці "Література українська", надрукованій у томі четвертому варшавської енциклопедії (1933). Тут Автор "Наталки Полтавки" та "Енеїди" виступає у контексті загальноукраїнського літературного процесу як видатний митець, який узаконив художнє слово рідною мовою, удосконалив і розвинув поетичну мову, впровадив у лі-

тературу багатство народної лексики, оживив народні традиції і звичаї. За автором, "Енеїда" — це "бурлескно зображений образ життя України в другій половині XVIII віку зі всіма його вадами і недомаганнями, з усім комізмом і небезпекою чужоземних російських впливів" У виданому у Кракові 1941 р. нарисі "Наше письменство" Б. Лепкий певною мірою збагачує і конкретизує свою характеристику І. Котляревського і його "Енеїди" Поема, за його висловом, це "ніби бурлескна переробка Вергілієвої епопеї, а на ділі широка картина життя в Україні у XVIII ст., перепущена крізь призму авторового дійсно полтавського гумору та його багатої вдачі. Літературне її значення дуже велике. Котляревський виробив літературну мову.., доказав, що можна було писати хоч би такі великі поеми, як його "Енеїда" Там був зразок мистецької строфи, багатий засіб рим всяких поетичних прикрас, там у сімох тисячах віршів перлилося стільки свіжого, щирого, непідробного гумору, як мало в якім іншім творі в світі... "Енеїда" це дійсно виняткова книжка якої не посоромилася б жодна література в світі"

Видання творів І. Котляревського, зокрема прекрасне ілюстроване видання "Енеїди", підготовлені Б. Лепким, його оцінки творчості цього письменника сьогодні мають історико-культурне значення, заслуговують на те, щоб їх увести в духовно-науковий обіг, вирвати із забуття.

Київ

ЮВІЛЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ "ЕНЕЇДИ"

(З добірки взірців поезій про значення творчого подвигу І. П. Котляревського для національного відродження України)

НА СВЯТО ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА ІВАНОВІ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ (1903)

Був один такий час: на важких терезах
Вже хиталася доля Вкраїни. —
А вона, наша ненька, стояла в сльозах,
В сподіванні страшної хвилини.

По широких степах ще котилась дума,
Марний відгук крівавої січі...
І надходила ніч — непрозора, сумна,
Що, мов пугач, дивилась у вічі.

Де-не-де серед тиші ще хтось з кобзарів
Грав, неначе прохав на подзвіння;
То не дума була, то був лірницький спів,
Над труною тужне голосіння...

Ніч і тиша сумна присипляла усіх,
Навіть тих, хто і в бою не гнувся...
Коли раптом веселий, зневажливий сміх
Серед мертвої тиші почувся!

І звернулися всі у питанню німім:
Хто б посмів так одважно сміятись,
Коли звикли усі, щоб не вдарив той грім,
І від власної тіні ховатись?

Що ж у пам'яти свіжа подія була,
Як в неволі сконав Калнишевський...
Хто ж — сваволець, що має одвагу орла? —
То сміявся Іван Котляревський!

Він співав і сміявся. І голос його
То лунав соловейковим співом,
То нараз затихав, і він замісць того
Реготався, охоплений гнівом.

Він до бою не кликав, бо знав, що у сні
Спочиває натружена сила,
Що по довгій столітній козацькій війні
Ніч столітня тепер наступила.

Він не плакав, бо серцем прозрів, що народ,
Відпочивши від бур лихоліття,
Зрозуміє причини колишніх пригод
І завдання нового століття.

Та він бачив, ще люд той не мав голови,
Що вже пан свого краю цурався, —
Тоді жовч закипала у нього в крові
І він з панства того... реготався!

Так минали літа... І новітні співці
Відгукнулись на голос той дужий.
Засвітились помалу в хатах каганці.
Прокидався слабий і байдужий.

І збірались один по другім вояки,
І під прапором правди святої
Виростали з землі, шикувались полки,
Чувся поклик: "до зброї! до зброї!"

Не неволя чужа і не сила меча —
Гаслом стали: "освіта й наука"

Проти нападу злого, і тьми, і бича
Ця найкраща в життю запорука!

Та не всі вирушали, відкинувши страх,
Як ті лицарі славні, завзяті, —
Ще багато їх спить, поховавшись в норах, —
Ми не бачимо їх на цім святі!

Годі ж спати! Прокиньтесь! Ви спали сто літ!
Мабуть, виспались добре, нетяги!?
Чи ж сховали в душі ви святий заповіт?
Чи набралися сил і відваги?..

Він між нами тепер! Він зібрав нас усіх!
Хто ж на поклик його не озветься?!
З-поза довгих ста літ чи ви чуєте сміх? —
То Іван Котляревський сміється...

Микола ВОРОНИЙ

НА ВІЧНУ ПАМЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

(*Уривок*)

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав...

Все осталось, все сумує
Як руїни Трої.
Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку панувати
Поки живуть люди.
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру та щиру. Прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоть на одне слово
Та про Україну мені заспівай...

Тарас ШЕВЧЕНКО

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Орел могучий на вершку сніжному
Сидів і оком вздовж і вшир гонив,
Втім схопився і по снігу мілкому
Крилом ударив і в лазур поплив.

Та груду снігу він крилом відбив,
І вниз вона по склоні кам'яному
Котитись стала — час малий проплив,
І вниз ревла лавина дужче грому.

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.

Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати.

Іван ФРАНКО

НАД МОГИЛОЮ КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Ми довго і страшно боролись
За край наш, за віру, за волю...
Орли клекотали над нами,
Вовки завивали по полю...
Валилися трупи на трупи,
Вода червоніла од крові
І дим, як пекельная хмара,
Крив поле, лягав по діброві.
А вітер плакучий так сумно,
Так жадібно пісню виводив:
Мов янгол на цвинтарі древнім
Сплакував долю народів.
Йому підтягала бандура
І мовою журно-дзвінкою
Співала про лицарську славу,
Благаючи згоди людської...
Бог свідок: нам крові чужої
І лиха чужого не треба:
Ми згоди й спокою шукали
І тільки стояли за себе...
Недавно минулось те лихо,
Ще кров не засохла в долинах,
Ще явір зелений не виріс
На славних убогих руїнах, —
А тільки бандура замовкла
І рідної мови не чути,
Бо лицарські діти успіли
І пісню, і мову забути...
Та не можна заховати
Ні в полі, ні в морі,
Того, чим Бог наділив нас
На долю й на горе,
З-під руїни Кобзарь встане,
Направить бандуру,
Заспіває і розбудить
Сонливу натуру!

Андрій БОБЕНКО

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Як день горить, як вітер хилить віти,
як те, що є на світі даль і час,
між нас тобі, поете, жити,
як і між тих, що прийдуть після нас.

Пройдуть віки, настане вічне літо,
і так, як ми, як з нами це було,
над книжкою твоєї "Енеїди"
нащадок схилить радісне чоло.

Як день горить, як вітер хилить віти,
як зорі ті, що світять для очей,
земля все так же буде вдаль летіти
й твоє ім'я сіяти між людей.

Володимир СОСЮРА

ІВАНІВ ГАЙ

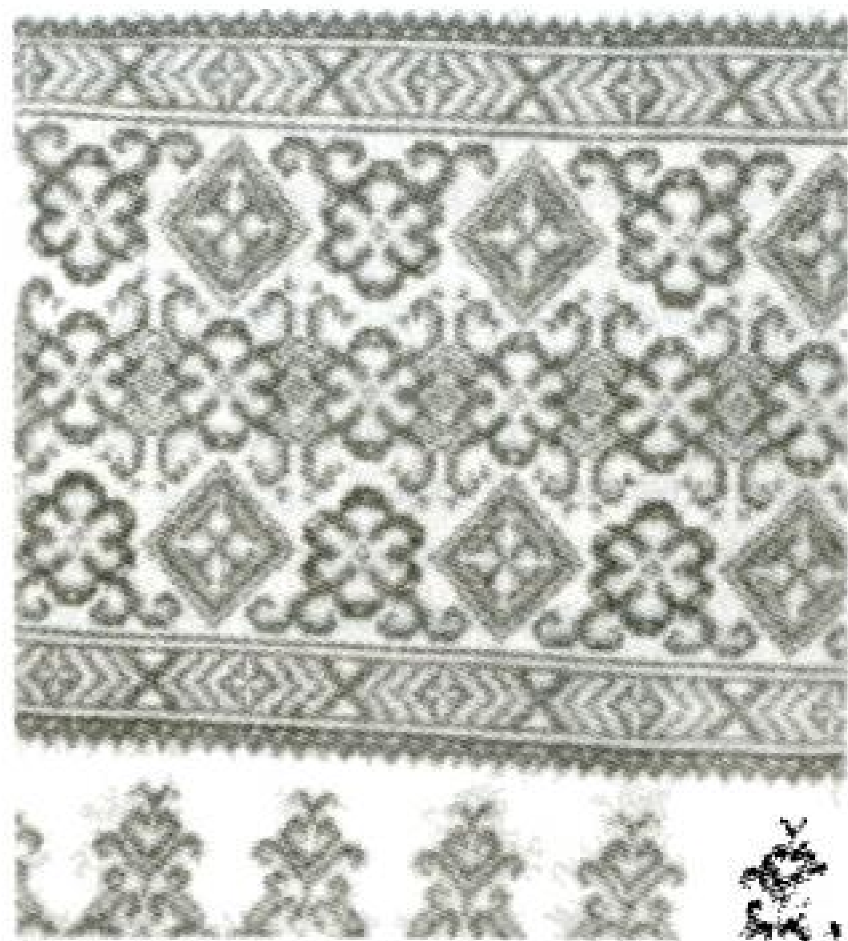
В Полтаві тихій зеленіє
І шелестить Іванів гай.
Ти, наша пісне, наша мріє,
Це пам'ятай, не забувай!

Не забувай того, хто сміло,
Із ясним сміхом розбудив
І розгорнув ширококрило
Понад землею рідний спів.

З латинської дзвінкої міді
Він наше срібло виливав...
Ну, хто б у римській "Енеїді"
Хоролу й Ворскли не пізнав?..

Тим-то й нині гай Іванів
Завжди зеленіє.
Наша дума, наша пісня
Справджені надії!..

Максим РИЛЬСЬКИЙ

СЛОВО МОЛОДОГО ДОСЛІДНИКА

Валентина Головатюк

УКРАЇНСЬКИЙ ПІСЕННИЙ ФОЛЬКЛОР ПІДЛЯШШЯ

Підляшшя як історико-етнографічний викликає інтерес дослідників не тільки складною історичною долею, а й особливостями традиційно-побутової і духовної культури. Тут сформувалося специфічне життєве середовище, де віками перепліталися елементи польської, литовської, української, білоруської та російської культур, відбувалося взаємопроникнення регіональних традицій, а багаторічне співіснування та мовна близькість сприяли асиміляції. Проте, окремішність та культурну самобутність підляшан значною мірою підтримувала приналежність до православного чи греко-католицького обряду і вона ж вплинула на збереження мовної і релігійної тотожності місцевого населення.

Так склалося, що північна частина регіону, поміж ріками Бугом і Нарвою, досить відмінна від південної та й від решти територій Польщі, на яких проживають українці. Це єдиний терен, де компактно проживає, зберігаючи свою культуру, україномовне населення (понад 100 тисяч), якого не торкнулася трагедія виселення. А врятувало його зарахування до білоруської нації. Південне ж Підляшшя зазнало виселення, а при поверненні, налякані жорстоким переслідуванням, більшість переселенців перейшли на польськість. Польський вплив, а в північній частині й білоруський, відчувається де сильніше, де слабше у всіх українців цієї частини держави. Однак національна свідомість населення виявилась сильною в мові, пісенній творчості, звичаях та обрядах. І чи не найважливішим є те, що фольклор в автентичній формі зберігається, живе в селах та містечках, плекається донині співочими гуртами та народними самодіяльними колективами.

Історія збирання і дослідження фольклору Підляшшя, яка бере свій початок з першої половини XIX століття, пов'язана з іменами К. Вуйціцького, П. Чубинського, О. Кольберга, М. Янчука та ін. Проте ця традиція була перервана на досить тривалий проміжок часу і лише протягом останніх десятиліть почав зростати інтерес до вивчення традиційної культури українського населення регіону.

Важливу роль у збереженні духовної та матеріальної культури тут відіграє Товариство українців Польщі. На сторінках його видань "Наше слово", "Наша культура", щорічника "Український календар" вміщено чималу добірку публікацій збирача-фольклориста з Південного Підляшшя Івана Ігнатюка. Варто відзначити серед них найвагоміші: "Історичні пісні з Підляшшя", "Весільні приспівки з села Янівки", "Про звичаї і великий піст та підляські веснянки", "Обжинки на Підляшші", "Чепуське весілля", "З народних балад Підляшшя", "Підляські щедрівки і колядки" та ряд інших. Завдяки невтомній збирацькій праці ним записано в селах Білопідляського воєводства понад 900 пісень різножанрового складу, 200 прислів'їв та приказок, безліч казок та загадок. На особливу увагу заслуговують його записи календарно-обрядової пісенності та весільний обряд, який нараховує 265 пісень. Ним також зафіксовано цінні відомості з матеріальної культури, народної медицини та вірувань, які є благодатним підмурком для вивчення способу життя місцевого населення.

Фольклорна творчість народу, грунтовні огляди — складова частина часопису "Над Бугом і Нарвою", який видає Союз українців Підляшшя з 1991 року. Часопис друкує розвідки та дослідження (друкуються українською та польською мовами), де

питання народознавства розглядаються в широкому контексті історичної, культурологічної, мовної, релігійної проблематики, а публікації різножанрового фольклору дають можливість простежити стан фольклорної традиції, її тенденції у сучасності.

Заходами Союзу 1986 року побачила світ невелика за обсягом збірочка "Українські пісні з Підляшшя", упорядкована Х. Рижик. У ній вміщено 62 пісні з мелодіями, серед них як народні (веснянки, побутові, пісні про кохання, козацькі), так і пісні літературного походження.

Цікавим явищем у цьому ряду є видання музичного фольклору С. Копи. [1] Ним були записані і опрацьовані пісенні матеріали з репертуару фольклорного колективу с. Добриводів. До збірки ввійшло близько сотні пісень, що згруповані за двома циклами: 1) родинно-обрядові (коровайні, весільні, хрестинні, бесідні); 2) календарно-обрядові (веснянки, сінокосні, жнивні) та різні. Значний інтерес становлять пісні річного циклу, хоч вони і не дають повної картини календарно-обрядового року, але відзначаються давністю походження і побутують в небагатьох селах.

Велику збирацьку роботу проводять науковці відділу музичного фольклору Інституту мистецтва ПАН (Варшава). Ними зафіксовано понад дві тисячі пісенних зразків українського фольклору, хоча, на жаль, переважна частина з них позначена в архіві як білоруські. Всі ці матеріали мають ввійти до серії регіональних видань польського пісенного фольклору.

Збереженню народної спадщини сприяє мережа культурно-освітніх і мистецько-фольклорних товариств, які влаштовують огляди художніх колективів, фестивалі української культури.

Якщо звернути увагу на сучасний стан побутування фольклорних жанрів, то варто відзначити, що найбільш стійким в плані національної своєрідності виявився обрядово-звичаєвий фольклор Підляшшя. Його закритість, внутрішня і зовнішня стабільність зумовлені поетикою і віршовою структурою, а також тісним зв'язком з обрядом. Своєрідність календарної та сімейної обрядовості, а також їх уснопоетичного супроводу є чи не основною локальною специфікою даного історико-етнографічного регіону. Разом з тим у своїх основних проявах календарна обрядовість Підляшшя має загальноукраїнський характер, особливо близька до обрядовості Волині та Полісся.

Давній звичай колядування в календарно-обрядовій творчості підляшан зберіг традиційну форму і побутує в багатьох селах регіону. Він спирається на певну систему молитв і магічних дій, що мали закликати врожай та добробут на цілий рік. В них особливо яскраво виступає аграрно-магічна основа. Так, на Святвечір вносили в хату сіно, сніп жита ("дідух" або "коляду"), готували дванадцять страв, серед яких обрядове значення мала ячмінна, в деяких селах рисова, кутя та кисіль з вівса [2]

Одразу по Святій вечері починали свій обхід колядники. На Підляшші колядує все доросле населення, тільки в деяких селах — самі діти. Колядники поділяються на групи за місцем проживання і за віком ("Осередки", "Козярі") [3]

Крім поширених по всій Україні біблійних колядок: "Нова радість стала", "Дивная новина", "Небо і земля", "Бог предвічний", "Новоє літо зачинає" та ін., збереглися народні, адресовані господареві, господині, парубкові, дівчині, молодятам, новонародженій дитині з побажаннями їм здоров'я та щастя. При різних обрядових діях використовуються також примовляння, вступні прохання дозволити почати колядування.

Напередодні Нового року підляшани урочисто відзначають щедрий вечір, свято Меланії або, як його тут називають, "гоготуха", а щедрування — "гоготаннє"

З плином часу функції колядної обрядовості змінили своє первісне значення. Деякі елементи відійшли в минуле, а рештки її (ворожіння і гадання на врожай та заміжжя, водіння "Кози", сценки з вертепу, "Маланка"), які зберігаються ще в деяких селах, набули іншого відтінку, перетворившись з акту магії на веселу забаву.

Активно побутує на Підляшші обрядова пісенність весняного циклу, опрацьована у виданні С. Килимника "Український рік у народних звичаях в історичному освітленні" [4] У другому томі автор подає веснянки зі збірки І. Гошовської "Підляські великодні і весняні пісні", в третьому — посилається на записи Т. Олесіюка та В. Дмитріюка з с. Довголіски (Володавського повіту) та с. Костомоли (Біла Підляська). Аналізуючи веснянки, С. Килимник наголошує на оригінальності тематики, художній цінності та відзначає їх архаїчність.У багатьох веснянках виявляється нашарування різних епох, простежуються виразні мотиви закликання, вітання весни, оспівування дівочої та парубочої краси, одруження. Виконання їх супроводжується іграми та драматичними сценами. Окремі веснянки позначені місцевим колоритом ("У Полосках хлопці славні...", "Є й у Добриводи"). Проте, автор даної цінної праці допустився не дозволеної в науці правки окремих фольклорних текстів, нарікаючи на "провінціялізм та своєрідну підляську говірку"

Серед інших публікацій незаперечний інтерес становить збірка Є. Рижик "Рогульки Підляшшя" [5] (вона містить лише 19 пісень

з мелодіями, записаних в селах Добривода, Орішково, Микуличі, Гурнувщина південно-східної частини Білостоцького воєводства). Рогульки як реліктовий різновид веснянок, що зберігся на Північному Підляшші, ще й досі належно не вивчений. Лише окремі міркування про рогульки знаходимо в працях К. Квітки, Ф. Колесси, О. Ошуркевича. За словами О. Ошуркевича, ці твори досить поширені на Волині і дістали таку назву від місця їх виконання — на розі села чи вулиці. За характером виконання вони нагадують хороводи [6]

Підляські рогульки відзначаються своєрідністю змісту та манерою виконання. "На Підляшші, — як зауважує Є. Рижик, — веснянки виконувались значно пізніше, ніж рогульки, тобто десь наприкінці весни. Рогульки співали протягом тижня, від Великодня до Проводів" [7] Виконувалися вони дівочим гуртом, який "збирався на широкой гуліци", щоб зустріти весну у віночках з першого "зіллічка"

Про побутування рогульок на Підляшші згадує і М. Гайдук [8] Серед весняної пісенної обрядовості Білосточчини, зафіксованої ним, віднаходимо записи, зроблені в селах з україномовним населенням, хоча він зараховує їх до білоруських. Поділяючи веснянки на великодні, юріївські, микольські, троєцькі, він зазначає, що великодні та юріївські — поширені на півночі регіону по р. Нарві, а микольські і троєцькі — на всій території воєводства Білостоцького. Характерно, що в південній частині Підляшшя веснянки в околицях Славатич називають володарками, постяними та великодніми піснями; в с. Докудові — жалімонами, а в с. Красівці — кропом [9] Виконувалися вони під час "повольних танців", тобто хороводів.

Літньо-осінній цикл календарно-обрядового фольклору Підляшшя, на відміну від зимового й весняного, побутує менш активно. Особливо це стосується русальних, купальських, петрівочних пісень. Дещо краще збереглися купальські повір'я, легенди і перекази.

Обрядові пісні, пов'язані з послідовністю виконання літніх польових робіт — збиранням врожаю, завжди супроводжувались ритуальними діями, з допомогою яких намагалися повернути ниві її плодючі сили. Найбільш виразно збереглися дожинки — вшанування останнього снопа. Недожате збіжжя (пшеницю чи жито) прополювали від бур'янів, зв'язували і оздоблювали стрічками й квітами. На Північному Підляшші цей сніп називали "перепілкою" [10], в південній його частині — "бородою" чи "вереєю" [11] "Перепелицю" обкладали навколо камінням, а всередину клали хліб і сіль.

У жнивних піснях широко представлений образ вінка, що проситься до господаря в стодолу, сюжети, пов'язані з "бородою" Для них характерні мотиви соціального протесту, скарг на панів і підпанків та лайки на їх адресу, ці твори мають сатиричне забарвлення. Тут пісні про невдаху постатницю, що згубила спідницю, про скупих господарів, тощо. Досить поширені в них мотиви родинного життя.

Сімейно-обрядова народна поезія Підляшшя, особливо весільна, представлена в небагатьох виданнях, проте збережена в рукописах.

Детальний і повний етнографічний опис народного весілля в записах І. Ігнатюка [12] охоплює всі його етапи, складові частини, компоненти і деталі. Поряд з традиційним пісенним репертуаром дослідник подає коментарі, пояснення, словник діалектних слів. Обрядова структура народного весілля відзначається своєрідністю весільної термінології, назв весільних персонажів ("дивоснуби" — в значенні сватання, "загородка" — звичай викупу молодої від парубків села, "запорожці" (або челядь) — непрошені гості, яких частують сиром, "чілка" — вінок молодої, "перезва" — гості молодого, "маршалки" — бояри, "поправини" тощо), характерних для південної частини регіону звичаїв, обрядових дій.

Весільні пісні супроводжують, коментують, розкривають зміст весільного дійства, визначають і охороняють його певну послідовність. Місцевим колоритом позначені "коровайний", "дівоцький", "маршалковий", "запорозький" цикли пісень, що співаються під час завивання віночків на дівич-вечір, прибирання молодої і вирядження до вінця, зустрічі дівчат зі свахами, проводів молодої з рідної хати і її зустрічі з свекрухою та ін. Цим пісням притаманні архаїчні елементи і багата поетичність.

Окремо слід наголосити на безсумнівній цінності зіставлень пісенного матеріалу з записами,зробленими в XIX ст. К. Вуйціцьким, О. Кольбергом та священиком з с. Старого Корнина К. Берном, що їх І. Ігнатюк подає з метою доповнення весільного обряду піснями, які йому не вдалося записати (розчісування й торгу коси молодої). Порівняння, зіставлення цих записів переконує, що значна частина пісенного матеріалу відзначається стабільністю в текстовому складі. Чимало весільних пісень з певними варіантними змінами дожили в репертуарі носіїв фольклору до кінця другого тисячоліття.

Значне місце в традиційному пісенному репертуарі й пісенній творчості підляшан займає жанр балади. Особливо поширені

балади родинно-побутової тематики. Вони включають ряд сюжетів досить відомих у слов'янському фольклорі: про невістку, перетворену злою свекрухою в тополю; вбивство чоловіком молодої невинної дружини через несправедливий наговір матері. Зафіксовано в різних варіантах балади про дівчину, прив'язану звідниками до запаленої сосни, втрату дівочого вінка, трагічну любов козака, звабницю вдову, вбивство жінки чоловіком за намовою вдови та ін. [13]

Окрему групу складають солдатські та рекрутські (жовнірські) пісні, в яких змальована широка різночасова картина того соціального лиха, яким була для народу солдатчина. Переважна більшість цих пісень, судячи з мовних ознак, поширилася на терені від російського населення (працівників царської адміністрації, війська) в минулому столітті, коли Північне Підляшшя входило до складу Російської імперії та під час Першої світової війни. В них ідеться про "вдовиного сина", "бідного сироти", якого віддають у рекрути [14] Пісні змальовують гіркі хвилини прощання рекрута з родиною, нестерпну солдатську службу. З новіших часів зафіксовано побутування партизанських пісень. Носіями їх, очевидно, були українці та росіяни під час окупації Підляшшя гітлерівцями.

Помітний слід у пісенній творчості підляшан залишили переселення (1945—46 рр.) та виселення українського населення в рамках акції "Вісла" (1947 р.). Особливим драматизмом позначена група історичних пісень, виникненням і змістом пов'язаних з цими подіями. В місцевих варіантах пісень ("Про вивозку", "А в нас на Подляшшю" [15]) знайшли відображення гнітючі народні думи "про смутні дні", переживання, "що села — сиротами стали", викликані насильницьким переселенням з рідної землі.

До найпоширеніших належать ліричні пісні сімейно-побутового змісту. Пісні цієї тематичної групи охоплюють надзвичайно широкий діапазон мотивів, які по-різному відображають етапи людського життя, багатоманітність настроїв.

Отже, серед українського населення на Підляшші збереглися і продовжують побутувати різні народнопісенні жанри та жанрово-тематичні групи. Регіон має багату і ще живу по сьогодні українську народну культуру, яка заслуговує на увагу науковців.

Київ

1 Див.: *Roszczenko M.* Dwa cenne wydania ukraińskiego folkloru z Północnego Podlasia. // Над Бугом і Нарвою. — 1995. — № 1—2. — С. 36.
2 *Вишенко Л.* Ми пришлі Христа славіті. // Над Бугом і Нарвою. — 1992. — № 3/4. — С. 20.
3 *Там само.* — С. 23.
4 *Килимник С.* Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. — Київ, 1994. Кн. I, II.
5 *Рижик Є.* Рогульки Підляшшя. — Рівне, 1994. — С. 12.
6 *Ошуркевич О.* Пісні з Волині. — К., 1970. — С. 10.
7 *Рижик Є.* Рогульки Підляшшя. — С. 7.
8 *Hajduk M.* Białoruskie wiosenne pieśni obrzędowe na Białostocczyznie. // Studia Polono-Slawica Orientalia, Acta litteraria VII. — 1981. — S. 282.
9 *Ігнатюк І.* Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. — Ф. 14—3, од. зб. 1039, арк. 105.
10 *Рижик Є.* Косари косять, а вітрець повиває. // Над Бугом і Нарвою. — 1992. — №2/3/. — С. 13.
11 *Ігнатюк І.* Рукописні фонди ІМФЕ. — Ф. 14—3, од. зб. 1039, арк. 97.
12 *Там само.* — Од. зб. 1038, 1039.
13 *Там само.* — Од. зб. 1157, 1175.
14 *Там само.* — Од. зб. 1068.
15 *Там само.* — Од. зб. 1157, арк. 6,7.

РІДНА МОВА В РІДНІЙ ШКОЛІ

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?!

Рідна мова! рідна мова!
Що в едине нас злива, —
Перші матері слова,
Перша пісня колискова.

Як розлучимось з тобою,
Як забудем голос твій
І в вітчизні дорогій
Говоритимем чужою?!

Краще нам німими стати,
Легше гори нам нести,
Ніж тебе розіп'ясти,
Наша мово, наша мати!

Ні! В кім думка прагне слова,
Хто в майбутнім хоче жить,
Той всім серцем закричить:
"В рідній школі рідна мова!"

І спасе того в недолі
Наша мрія золота,
Наше гасло і мета:
Рідна мова в рідній школі!

Олександр Олесь

Розвідки і повідомлення

Микола Литвин

РОЗСТРІЛЯНИЙ З'ЇЗД КОБЗАРІВ

Шукати про нього бодай побіжної згадки в радянській пресі марна справа. Навіть в архівах колишнього НКВС — КДБ дослідники кобзарського мистецтва не можуть знайти документального підтвердження цієї жахливої трагедії. І все ж правда про розстріляний з'їзд кобзарів та лірників уперто постає з попелу забуття.

Нещодавно в Україні побачила світ книжка американського вченого Роберта Конквеста "Жнива скорботи", в якій, зокрема, йдеться і про знищених українських Гомерів: "Популярна в народі національна культура протягом віків підтримувалася в українському селі бардами, оспіваними Шевченком кобзарями, які, мандруючи від села до села, заробляли на життя виконанням старовинних народних пісень і переказом народних балад. Вони постійно нагадували селянам про їхнє вільне і героїчне минуле. Це "небажане явище" тому було придушене. Кобзарів скликали на з'їзд і, зібравши їх там, усіх разом заарештували. За наявними відомостями, багатьох з них розстріляли — в цьому була своя логіка, бо від них було мало користі в таборах примусової праці"

Свідчення Конквеста надзвичайно цінні, але, на жаль, в його книзі не подано джерел інформації. У складі комісії по проведенню з'їзду кобзарів 1927 р. був, поряд з Д. Ревуцьким, Д. Усенком, І. Копаном, П. Вишницьким, і Михайло Полотай — "український радянський дослідник мистецтва кобзарів і бандуристів" (Шевченківський словник. К., 1977). Восени 1989 р. я зустрічався з Михайлом Панасовичем. І хоч йому тоді виповнилося дев'яносто, був він, як кажуть, "при здраві", мав чіткий розум і блискучу пам'ять. Та коли я попросив розповісти про розстріляний з'їзд, Полотай замахав руками, сказав, що все то вигадки буржуазної пропаганди, з'їзду в середині тридцятих не було, а кобзарів розстрілював не НКВС, а "куркулі" та "українські буржуазні націоналісти"

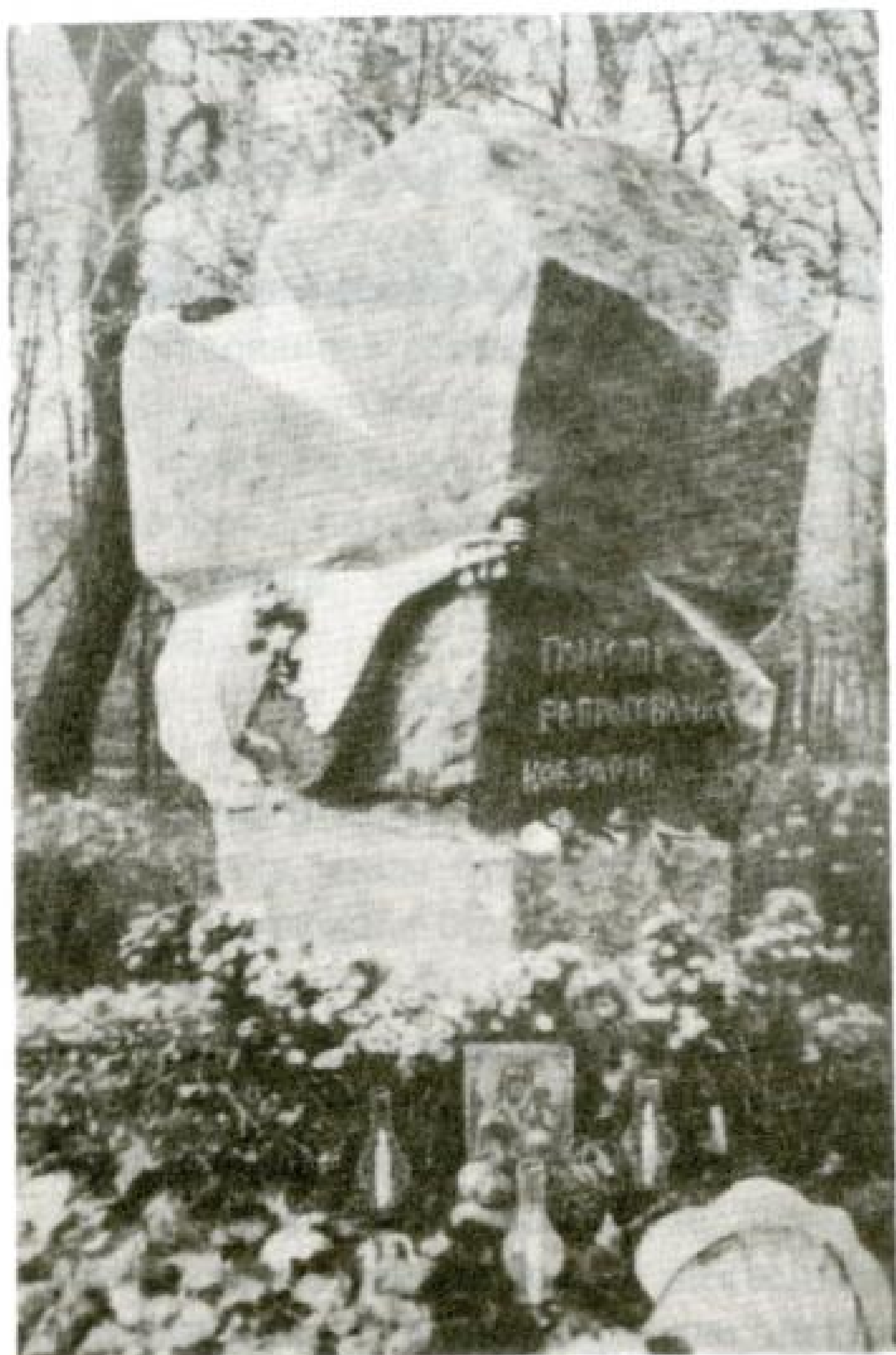
Прохав я розповісти про розстріляний з'їзд і Андрія Бобиря. Він також відповів мені, що все то байки. Перша республіканська нарада кобзарів і лірників відбулася в Києві у 1939 р. Та й інші кобзарі старшого покоління (Євген Адамцевич, Олександр Маркевич, Григорій Ільченко, Георгій Ткаченко), з якими впродовж сімдесятих років я не лише часто зустрічався, а й гастролював, боялися цієї теми, як вогню.

І лише коли над будинками Верховної Ради України замайорів синьо-жовтий прапор, заговорили очевидці тих трагічних подій. Дослідник історії нищення українського кобзарства Кость Чемерський у газеті "Українські обрії" (квітень, 1991) подає такі свідчення.

Є. Кедровська, пенсіонерка, в 30-і роки працювала бібліотекаркою: "В 1934—35 роках по Харкову пройшла чутка, що відбувся кобзарський зліт, кобзарів вивезли з Харкова і кинули до яру, де вони й загинули... Кобзарям нібито сказали, що їх везуть до Москви ще на один зліт і що нібито трапилося це в дорозі".

В. Вовк, пенсіонерка, в минулому вчителька: "Кобзарів я любила з дитинства. Їх можна було частенько бачити в Харкові. А в середині 30-х зовсім не стало. Ходили чутки про якийсь кобзарський з'їзд, куди нібито звезли кобзарів з усієї України, а потім повбивали"

А. Парфиненко, харківський кобзар: "За сталінським наказом забирали всіх. Були облави на базарах. Забирали багато інвалі-

Пам'ятник репресованим кобзарям в Харкові. Фото І. Сокирчука.

дів, були і кобзарі там. Була одна сім'я: Прокіп Маловичко, жінка Мотря і троє дітей, всі дуже гарно співали. Жили вони в селищі Амур під Дніпропетровськом. Вночі їх забрали, навіть не сказали, що їм брати — чи харчі, чи якийсь одяг, — повантажили в ешелон, де багато вже було кобзарів з інших міст України. Очевидячки, цей ешелон ішов з самого Києва. Доїхали вони до Харкова, там приєднали до них ще багато кобзарів. За деякими підрахунками, було їх триста тридцять сім. Доїхали кобзарі і всі ті, котрих забрали в Дніпропетровську, до Москви, їх направили в Сибір. Довезли до якогось невідомого місця, де зовсім не було ніякого житла. Безумовно, там уже була хурделиця, морози були. Всі люди роздягнуті, без одягу — без нічого. Міліція скинула їх із состава на поле. З одного боку стояли провідники, а з другого — міліція, і так ніхто з них не міг потрапити назад у потяг. Осталися вони і майже всі загинули. Але Мотря Маловичиха не загинула. В неї живим залишився наймолодший син. Вони якось добралися до житла, ходили по хатах, просили хліба. Так добралися в Україну. Але до свого рідного дому прийти боялися, бо якби вони додому прийшли, то все одно їх би вбили. Бо те, що робилося, було під великим секретом, і ніхто цього знати не повинен"

Поет Микола Самійленко, багатолітній політв'язень беріївського ешелону, 1946 р. в Краслазі, на лісоповалі Шубному, зустрічався з поводирем кобзаря Гордія Ракизи Олексою Божком. Батьки Олекси померли голодною смертю в 1921 році, а Олексу врятувала від такої ж смерті хрещена мати. Згодом, коли зіп'явся на ще пухлі від хронічного недоїдання ноги, напросився до кобзаря Ракизи в поводирі-міхоноші. 1930-го (чи то Божкові, чи Самійленку зраджує пам'ять, бо з'їзд відбувався поміж 1932—1934 роками) їх "запросили" через дільничного міліціонера та оперуповноваженого НКВС на кобзарський з'їзд до Харкова. У дорозі на Харків Олекса занедужав, і Ракиза вирішив залишити його в містечку Валки у знайомих, а сам пристав до кобзаря Башлика, щоб разом з ним та його поводирем йти на зустріч своїй загибелі.

Десять днів Олексу лікувала господиня (він запам'ятав лише її ім'я — Христя) їжачим лоєм, а на одинадцятий, сівши в Ков'ягах на товарняк Олекса поїхав до Харкова шукати Ракизу. У Харкові хлопець обійшов усі базари, питав у жебраків та перекупок, чи не знають вони, куди поділися всі кобзарі. Проте жебраки і перекупки від одного лиш слова "кобзар" пускалися навтьоки. Пізно ввечері знесилений Олекса подибав на залізничний вокзал на ніч. Інтелігентного вигляду жінка, яка дрімала навсидячки поряд з ним і якій він розповів про свою біду, вранці відвела його до місцевого театру, познайомила з українським поетом Олексою Влизьком. Той повів свого тезку до якоїсь баби Ївги, що мешкала в чепурній хатинці на березі Лопані, наказав нікуди з хати не виходити і чекати Ракизу. На якийсь там день рановранці перелякана в смерть баба Ївга розбудила свого постояльця: "Сину, — прошепотіла схвильовано, — втікай світзаочі. Вивезли кобзарів разом з поводирями з театру "чорними воронами" на Холодну Гору. Одні кажуть, що їх перестріляли в тюремних підвалах, інші кажуть, що вивезли поїздом за Харків і повкидали до ями, а довкола ями сторожу озброєну поставили. І вигибіли кобзарі та поводирі їхні в тій ямі усі до одного з холоду та голоду. Втікай, сину, городами й нікому не розповідай про те, що ти оце чув...

Перехрестила, в торбину, добра душа, поляницю вклала, дрібку солі, кількоро варених картоплин.

Пішов Олекса городами та полями на Валки. Біля Ков'яг запримітив колону — не військову, бо з жінками й дітьми. Зрозумів: розкуркулених енкаведисти женуть на станцію... Опівночі постукав у вікно до тітки Христі й дядька Данила, коли бачить, а воно навхрест свіжоструганими дошками забите. Тьохнуло серце — і їх розкуркулили! Переночував у пограбованій повітці (навіть двері песиголовці зняли!) й

подався вранці на Запоріжжя до рідної тітки, молив Бога, щоб не дала пропасти. Не вигнала тітка свого небожа, останньою картоплиною ділилася. Допомагала йому, як могла, школу закінчити, а потім учительський технікум. Працював учителем у глухому степовому селі. Аж поки за доброю чаркою не розповів товаришу, теж освітянину, трагічну історію розстріляного кобзарського з'їзду. Увечері розповів, а вранці прямо з ліжка, ще напівсонного, забрали й присудили за розголошення державної таємниці десять років каторги, а як відсидів, набавили ще десять...

Крім Самійленка, у журналі "Українська культура" (1991, № 4) надрукував вельми цінне свідчення також багатолітній політв'язень Віктор Рафальський з м. Стрия, що на Львівщині: "Про цю трагедію мені було відомо давно, але нічого конкретного. І це бентежило. І раптом... 1956 року довелося протягом двох тижнів перебувати в пересильній в'язниці у Москві. Велика камера. В'язнів (політичних) близько сотні. Тут доля звела з колишнім працівником НКВС, на той час репресованим. Зайшла розмова про події 1932—1933 років на Україні. Згадали кобзарів. І тут співрозмовник просто ошелешив мене: виявляється, він має повну інформацію про знищення більш як двохсот українських кобзарів, котрих було скликано під приводом якоїсь наради до Харкова наприкінці 1932 року за розпорядженням згори. Говорив він скупо — можливо, сам був причетний до цієї справи. Безперечно одне: казав правду, бо, як колишній співпрацівник НКВС, певна річ, ризикував розголошувати такі таємниці!

То була свого роду прелюдія до страхітливого голоду, що саме наростав... У подальші передвоєнні роки ніхто вже й не бачив на Україні жодного кобзаря"

Віктор Рафальський помиляється: навіть після жахливої енкаведистської масакри кобзарі на Україні не перевелися. Декому, як, наприклад, Єгору Мовчану, поталанило врятуватися. Мовчан, за його словами, не поїхав до Харкова на "сльот народних певцов" лише тому, що його поводир кудись запропастився. Інші — як Михайло Полотай, Федір Кушнерик чи Михайло Носач популяризацією і творінням радянського псевдогероїчного епосу виторгували собі життя. Але й тих і тих залишилося зовсім мало. Коли на розстріляний з'їзд енкаведисти змогли зігнати понад 200 кобзарів і лірників (А. Парфиненко називає більш приголомшливу цифру — 337), то на так звану Першу республіканську нараду, яка відбулася в Києві 15 квітня 1939 р., вдалося зібрати лише 37 народних співців...

Відомий кобзарознавець зі Львова Богдан Жеплинський склав реєстр кобзарів і лірників, знищених як "вороги народу" в тридцятих, і тих, що пропали безвісті. Цей мартиролог неповний, усього 72 особи. Запам'ятаймо ж імена народних співців-мучеників.

Кобзарі

Борець Іван Олексійович. З Борисполя на Київщині (1890 р. н.). Учасник Першої народної капели кобзарів. У 1925— 1926 роках грав у Харківській капелі, відтак перейшов до Полтавської.

Гашенко Павло Михайлович. Із села Костянтинівки Богодухівського району Харківської області. Брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду у Харкові (1902 р.).

Глушак Никифор Іванович з Чорнобиля на Київщині (1890 р. н.). Виготовляв бандури.

Губенко Михайло. З Миргорода (1891 р. н.). З 1927 року кобзарював, виступав в ансамблях кобзарів.

Дейнека Карпо. З Конотопа (1897 р. н.). Виготовляв бандури.

Дорошенко Федір Васильович. Фундатор Першої капели кобзарів у Києві.

Древченко (Древкін, Дригавка) Петро Семенович. З села Семенівки на Полтавщині (1871 р. н.).

Думенко (Думченко, Дума) Лука. З села Киселівки (нині Менського району) на Чернігівщині.

Сологуб Віктор. Із села Юрківці Талалаївського району Чернігівської області. З 1920 року виступав зі своїми трьома синами-бандуристами Володимиром, Миколою та Михайлом.

Христенко Макар. Жив на хуторі Костів (нині Валківського району) Дніпропетровської області (1870 р. н.).

Цебренко Григорій. Один з організаторів Першої української художньої капели кобзарів. 1917 року брав участь у кобзарському концерті в Києві.

Щербина Данило. Із Долинського Кіровоградської області (1891 р. н.). Під час Першої світової війни як військовополонений був у Німеччині, виступав у Берліні.

Ященко Оврам Семенович. З села Харківці Переяслав-Хмельницького району Київської області. У 1918 р. створював Першу українську художню капелу кобзарів.

Гура (Гурін) Петро Іванович. З села Красної Луки Галяцького району Полтавської області. В 30-х роках жив у Юзівці (нині Донецьк). Пропав безвісти.

Демченко Микола. З села Дементіївки Харківського району Харківської області (1893 р. н.).

Колодуб. З села Великої Кошелівки Ніжинського району Чернігівської області (1893 р. н.).

Кужковенко. До революції 1917 р. був засланий до Сибіру, де втратив зір. У 20-х роках кобзарював на Україні. Пропав безвісти.

Лавриш (Баврик) Петро. З села Хомутець Миргородського району Полтавської області (1873 р. н.).

Матвій. (Близько 1865 р. н.). Із села Черевки Миргородського району Полтавської області.

Мирон Якович. З села Олександрівки (зв. Новим Мерчиком) на Харківщині.

Парасочка (Петрівський) Василь. Народився у Петрівці Костянтиноградського повіту Полтавської губернії.

Пасічниченко. Миргородський кобзар.

Побігайло Олексій. Учень Михайла Кравченка.

Повар Панас Митрофанович. Із села Верхолісся.

Сіроштан Іван. З села Хомутець Миргородського району Полтавської області (1863 р. н.).

Симоненко Василь. З с. Корюківки на Чернігівщині.

Соломах Никифор. З Миронівки на Харківщині (1893 р. н.).

Токар Ілля Якович. З Дементіївки Харківського району Харківської області (1863 р. н.).

Токаревський М. Д. З 1912 року зазнавав переслідувань.

Федоренко Василь Петрович. З-під Харкова. У 20-х роках грав на ярмарках Полтавщини.

Німченко К. З Кубані. Бандура його конструкції 1923 року розглядалася на засіданні експертної комісії УКРФІЛу і дістала високу оцінку.

Осадько Василь Якович (1865 р. н.). Грав у Харківській капелі, згодом створив власний ансамбль, з яким мандрував по Україні.

Павлинський Антон (1870 р. н.). Визначний київський майстер бандур. Пропав безвісти.

Панченко Федір Петрович. Один з засновників Першої капели бандуристів (1918 р.) у Києві. За свідченнями кобзарів, закатований у 30-і роки.

Паплинський Антон Карпович. Київський майстер бандур. Член ревізійної комісії Першої української капели кобзарів.

Пасюга Степан Артемович.

Потапенко Василь Васильович. У 1902 р. був на XII Археологічному з'їзді. Брав участь у створенні Першої художньої капели кобзарів (1918 р.).

Рожченко (Рожко) Пилип Порфирович (1889 р. н.). З Конотопа. Грав у конотопських ансамблях.

Руденко (Рудиченко) Данило. З села Баби Менського району на Чернігівщині.

Скакун Андрій Юхимович (1891 р. н.). З Баришівки на Київщині. Учасник Київської капели бандуристів кінця 20 — початку 30-х років.

Заєць Микола Мартинович (1902 р. н.). Церковний регент у Дубнах. Мандрував з Харківською капелою кобзарів, деякий час був її художнім керівником. Заарештований 1937 р. Пропав безвісти.

Кононенко Пилип Петрович. З Великої Писарівки на Полтавщині (1904 р. н.). Засновник Полтавської капели. Грав у Харківській (1925—1928 рр.), згодом — Конотопській капелах. Виготовляв бандури.

Коноплич Кіндрат Михайлович. З Борисполя на Київщині (1900 р. н.). Грав у Київській (1927—1929 рр.), згодом — Бориспільській капелах.

Конон Григорій Якович (1887 р. н.). З Борисполя на Київщині. Один із засновників (завідувач художньої частини) Першої української художньої капели кобзарів. Загинув 1937 року.

Лященко (Старченко) Іван Пимонович. З Підгородного Дніпропетровської області.

Матюха Максим Мусійович (1896 р. н.). З Конотопа. Один з організаторів кобзарського руху на Сумщині.

Минзаренко Дем'ян (1889 р. н.). З Полтавщини. У 20-х роках мандрував з капелами. Репресований 1936 року.

Лірники

Бернацький І. К. Із Зінькова на Полтавщині. (1901 р. н.). Від нього М. Гайдай записав думу "Про Коновченка" (1926 р.).

Боклан Назар. З хутора Лихачівки Харківської області. 1930 року фольклористи записали від нього думу "Про трьох братів Озівських"

Вахко Гарасим. Від нього на ярмарку в Ічні С. Маслов записав псалм "Удова" (1902 р.).

Веселий (Цар) Самсон. Народився у селі Литвинівці (тепер Валківського району) Харківської області. Від нього записано думу "Про Олексія Поповича" та псалми (1930 р.).

Гончар Варивон. Із села Ков'яги Харківської області. 1930 року був ще живий. Пропав безвісти.

Граб Левко. У 1915—1920 роках лірникував у Менському районі на Чернігівщині.

Гринько О. Л. Немає жодних біографічних даних.

Зелінський Семен. З Київщини.

Іванецький Антон Максимович. Із села Соболівки.

Йосип. Родом з Павлограда. Грав біля Самарського монастиря. Ходив разом з кобзарем Древченком.

Кисіль. У 20-і роки ще грав на київських базарах. Пропав безвісти.

Ковальвах Прокоп Петрович. З-під Полтави.

Колесник (Колісник) Нестор Данилович. Із села Катричівки Валківского району Харківської області.

Кішка Петро. З Чернігівщини.

Лісовий (Папуда) Іван. Із села Цибулева Монастирищенського району Черкаської області.

Мартиненко (Димберський) Іван. Народився у селі Димберах (близько 1884 р.). 1920 року жив у Києві.

Мережко Іван Харламович. Із села Чаплинки Петриківського району Дніпропетровської області.

Метельський. Із села Цибулева Монастирищенського району Черкаської області.

Москаленко Купріян. У 20-х роках жив у Києві. Пропав безвісти.

Лімоз (Бяший) Василь. Із села Білоуса на Чернігівщині. Приятелював з лірником-земляком Овчаренком (Шаповалом) Григорієм. Обидва пропали безвісти.

Полунець Григорій. Зі слободи Зіньківщина Полтавського району. 1902 року П. Мартинович записував від нього псалми.

Тертій Степан Костянтинович. Із Старої Басані Новобасанського району Чернігівської області.

Часопис "Українська культура", 1992 р., № 6. (В скороченні).

Київ

Від редакції

Автор цієї статті — відомий бандурист, знавець кобзарського мистецтва, письменник Микола Литвин (брат фундатора Стрітівської школи кобзарів на Київщині Василя Литвина). Про "Гомерів України", кобзарів і бандуристів він написав для читачів шкільного віку чудову книгу "Струни золотії" (К., 1994). В основу поданої вище статті М. Литвин поклав маловідомі музикознавцям матеріали краєзнавчо-фольклористичних пошуків Богдана Жеплинського, який майже півстоліття збирає відомості про українських кобзарів і лірників. Хоч Б. Жеплинський не мав спеціальної музикознавчої чи історичної освіти (за основним своїм фахом він інженер) і хоч умови для збирання даних про репресованих і тих, що пропали безвісті, кобзарів і лірників були (до проголошення незалежності України) дуже складні, завдяки самовідданості, подвижницькій довготривалій праці йому вдалося зібрати матеріали (переважно з усних оповідей) на важливу для історії української культури і науки тему. Ясна річ, в складеному Б. Жеплинським списку народних співців можливі певні неточності, приблизні, а іноді й мало достовірні дані. А загалом ця тема потребує подальшого всебічного і поглибленого вивчення.

Олекса Ющенко

ІЗ СВІДЧЕНЬ ПРО ТРАГІЧНИЙ З'ЇЗД КОБЗАРІВ

У пресі дедалі частіше з'являються повідомлення, що в Харкові 1932 року скликано ніби на з'їзд кобзарів з усієї України. Їх налічувалось двісті. І потім знищено. Із розмови з кобзарем Анатолієм Захаровичем Парфиненком (помер у Харкові 1990 року) я довідався, що тоді знищено не двісті, а більше трьохсот кобзарів та лірників. Анатолій Захарович і листувався зі мною, створив на мої слова пісню "Любисток", яку виконував. Вона потім друкувалась у моїй збірці пісень "Серце матері", що побачила світ 1987 року.

Єгор Хомич Мовчан, з яким я чимало літ спілкувався та був на його ювілеї у Великій Писарівці на Сумщині разом з Максимом Тадейовичем Рильським та Володимиром Перепелюком, при одній зустрічі сказав: "Добре, що того року мені пощастило: не було свого поводатаря, отож і не побув на тому зльоті кровожерливому..."

А через сім років відбулася перша республіканська нарада кобзарів у Києві, де було всього понад тридцять народних співців. Нечисленна була і нарада кобзарів та лірників 1955 року, яку було проведено за ініціативою Максима Тадейовича Рильського, що очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Саме на тій нараді я познайомився з раніше не знаними кобзарями, з лірником Аврамом Гребенем. Тому мені легко було написати невеличкі статті про них для біографічного довідника "Мистецтво України" (1977, Вид. Української енциклопедії імені М. Бажана), а також оповіді про Єгора Хомича Мовчана, Євгена Олександровича Адамцевича, Олексія Сергійовича Чуприну. Вірші про них також увійшли в мою збірку "Гомери України".

Про долю кобзарів з'явились цікаві матеріали Миколи Литвина (поета і кобзаря, Члена Спілки письменників), кобзарознавця

Богдана Михайловича Жеплинського. Були опубліковані і списки співців-мучеників.

Давно слід би видати окремою книгою все написане про них, про трагічну долю народних співців. І побачили б люди ще одну трагедію нашого століття.

Про знищених письменників вже є книги. Одна з них "З порога смерті", упорядкована Олексою Мусієнком (1991 р.). Скільки їх знищено "законами" і "беззаконням", постріляно, навіть спалено, як поета Володимира Свідзінського.

...І мову нашу "батожено", давлено не лише указами царсько-валуєвськими, а й в радянські часи — вищими чинами, не королями, як у Шотландії, а "нашими сучасниками" — партократами тоталітаризму...

Беззаконня вони вважали законом.

Але кобзарська родина не зникла. Не задушена народна дума-мрія. Повторимо ж за нашим першим Кобзарем його пророче:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люди, наша слава,
Слава України.

Вірю: всі "батожені і замучені" ще озвуться голосами молодих співців-кобзарів.

Київ

Богдан Жеплинський

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРИСТИЯНСЬКІ ОСНОВИ ТРАДИЦІЙНОГО КОБЗАРСТВА

Кобзарі, бандуристи, лірники завжди були наставниками народу, виразниками його прагнень та сподівань. Вони ніколи не були просто музиками, що розважали народ. Вони були будителями совісті народної, які свою діяльність будували на глибокій вірі християнській та високій моралі. Духовний пріоритет кобзарської справи завжди був домінуючим і ставився вище від виконавського ремесла. Це добре розуміли не тільки народні співці, а й суспільство, яке завжди високо цінувало і шанувало українське кобзарство.

Виявляючи високу організованість та самодисципліну, кобзарі і лірники об'єднувались у цехові братства. Для вступу в братство треба було пройти сувору школу, в якій освоювали не тільки гру на інструменті та певну кількість творів, переважно релігійного змісту (псальми, канти), а й проводили своєрідне випробування моральної стійкості новобранця, вивчення кобзарських обрядів, традицій та звичаїв. В місцевих церквах кобзарські братства мали свою ікону, перед якою горіла незгасаюча лампада.

Кобзарські обряди і звичаї також базувалися на принципах християнської віри, яка була основою своєрідної кобзарської філософії. Кобзарство пропагувало християнську мораль, любов до ближнього, свойого народу і рідного краю. Серед кобзарів була культивована пошана до праці, дбайливе ставлення до інструмента. Кобза, бандура і ліра вважались "священними інструментами", а кобзарів та лірників в народі називали "Божими людьми"

Основи кобзарської філософії, їх християнських традицій та обрядів викладено в так званих кобзарських "устинських книгах", наукове вивчення яких ще чекає дослідників.

Християнські мотиви знаходять віддзеркалення і в творах кобзарів та лірників. Закінчення кобзарських дум, так зване "многоліття", носить явно християнський характер. Це молитва за цивільну владу та за тих, що вислухали думу. Кінцівкою дум служить формула "многая літа", взята з торжественної літургії. В думах кобзарів часто вживаються епітети: "віра християнська", "народ хрещений", "кров християнська", а також слова "Бог", "Богородиця", "Дай, Господи" та інші. Згадуються християнські свята та молитви.

Світогляд кобзарство базувався на суворому дотримуванні вимог заповідей Божих, що теж знаходить відображення в творчості кобзарів, зокрема в побутово-моралістичних творах, просякнутих християнськими повчаннями та висновками.

Більшість кобзарських обрядів та ритуалів ("вінчання з кобзою", "благословення" новака, "визвілка") супроводяться вступними молитвами ("Молитвами святих отець наших..."), чи побожними зверненнями і заключними побажаннями ("Дай тобі, Боже...", "Гряди во ім'я Господнє" та інші).

В кобзарській таємній лебійській мові також багато слів присвячено християнській вірі.

Тоталітарний режим вживав заходів, щоб не тільки викоренити християнські мотиви з кобзарського мистецтва, але й переслідував і фізично знищував українське кобзарство. Однак завдяки всенародній любові та підтримці кобзарство вижило і донесло до наших днів не тільки чудові твори, перлини народного мистецтва, а й окремі кобзарсько-лірницькі традиції, які базуються на християнській вірі і любові до рідного краю, до України.

Львів

Нариси, етюди

Максим Стріха

ВІДРОДЖЕННЯ СВЯТИНІ УКРАЇНИ

("Душі храми свої возвели...")

Інколи дивуєшся: як тяжко зуміли переорати давню Київську землю новітні варвари-безбожники. Вбивали не лише людей, не тільки давні храми, але й історичну пам'ять, закарбовану в назвах вулиць, площ, гір та урочищ. Якихось десять років тому подорожній, ідучи в самісінькому центрі давнього й святого Києва, повертав угору від площі Ленінського Комсомолу, лишаючи праворуч споруду музею В. Леніна (сам "вождь пролетаріату" в Києві ніколи не бував, але музей мати належалося; й дарма, що автентичних речей і правдивих свідчень у ньому майже не було). Потому цей подорожній підіймався крутим узвозом Героїв Революції (до початку шістдесятих вулиця мала неоднозначнішу назву: "Жертв Революції"), лишаючи ліворуч споруду планетарію (колись — костьол Святого Олександра), а праворуч — поодинокі вцілілі споруди Михайлівського Золотоверхого монастиря (про сам монастир нічого не нагадувало; навіть дивом вціліла Трапезна церква Івана Богослова використовувалася як виставкова зала: навіть прадавній топонім "Михайлівська гора" заступило значно новіше "Володимирська гірка"). Нарешті, наш подорожній виходив на площу, яку вивершувала похмура сталінська споруда ЦК ЛКСМУ та Київського міськкому КПУ...

Ця нова радянська дійсність, здавалося, навіки закреслила своєю грубою зречевленістю пам'ять про зруйнований 1934—36 років Золотоверхий Монастир з його дивовижними мозаїками (зняті з приречених мурів, прикрашають сьогодні хори Софії Київської та Третьяковку в Москві); з його святими реліквіями (подарована гетьманом Іваном Мазепою рака Святої Великомучениці Варвари знайшла-таки добрий притулок у Володимирському Соборі), з його сподвижниками (Іов Борецький мав тут митрополичу кафедру тоді, коли Софію ще утримували уніати, а забутий нині Іриней Фальковський, що став настоятелем 1807 року, поєднував обов'язки вікарія Київської митрополії з викладанням архітектури, риторики, філософії, богослов'я, церковної історії та математики в славній Могилянській академії).

Ще зовсім недавно важко було й повірити, що в давню обитель знову повернеться життя, що знову постануть зруйновані новітніми варварами-безбожниками стіни. Тому коли Святійший Патріарх Мстислав 12 травня 1991 року освятив символічного хреста на місці зруйнованого собору, це сприймалося насамперед як акт символічний, акт, що має знаменувати повернення історичної правди, але не тепер, а ще через багато-багато років...

Проте людська віра й подвижництво часто присоромлюють надмірний раціоналізм скептиків. Чернеча громада, що оселилася тут від початку 1991 року, семінарія та академія, що відкрили свої двері через рік, повернули давнє сакральне значення назві "Михайлова гора" А сам Святий Архістратиг Михаїл знову посів своє прадавнє законне місце на гербі української столиці.

В день освячення дзвіниці Михайлівського монастиря з'явилася книга віршів митрофорного протоієрея Івана Швеця, проректора Київської духовної академії, священика, який тут, на Михайловій горі, виховує та навчає молоде покоління українського духовенства та молиться за наш люд. Можливо, ці вірші не сповнені

надмірними поетичними прикрасами, але в них бринить така чиста й глибока віра, що вони, без сумніву, дійдуть до душ багатьох читачів, особливо тих, для кого молитва — не данина черговій моді, а найглибша внутрішня потреба.

А в тому, що й наш час спроможний на чудеса, можна повторити описаний на початку цієї розповіді історичний шлях. Повернувши вгору з Європейської площі, наш читач лишить праворуч, знайому споруду, яка тепер називається Українським Домом (зізнаюся: назва така, на мою думку, личила б більше установі в центрі якоїсь із закордонних столиць, бо якими ж іще бути домам у Києві! — а проте й ця назва — теж пам'ятка нашого неймовірно стрімкого часу). Йдучи вгору Трьохсвятительською вулицею, подорожній лишить ліворуч дбайливо відреставрований костьол Святого Олександра (що ж, католиками були не тільки давні пани-гнобителі, а й великий патріот України В'ячеслав Липинський). А відразу потому праворуч за відновленим ошатним муром, прикрашеним меморіальним знаком професорові Макаренку, мучневі української науки, що єдиний в далекі тридцяті відмовився підписати вирок монастиреві, й тим підписав смертний вирок собі (про нього — один з віршів о. Івана Швеця); наш подорожній побачить, як підносяться в небо поки що не отиньковані, але вже завтра, вірю — золотоверхі стіни Михайлівського собору. Вийшовши ж на відроджену Михайлівську площу, ставши перед відбудованим пам'ятником Рівноапостольної княгині Ольги в почесному товаристві Апостола Андрія та Святих Кирила й Мефодія, подорожній стане між двома дивовижними витворами генія українського народу, двома святинями нашого православ'я — знайомою дзвіницею Святої Софії та звичною поки лише для старших киян радісно-новою дзвіницею Михайлівського монастиря, під якою, наче нагадування, стоїть скромний знак у пам'ять про мільйони жертв голодомору...

І на цій маєстатичній площі вільної й гордої української столиці особливо віриш: опіка Архістратига Михаїла вже ніколи не дасть вступити сюди новому завойовникові. Бо, як пише о. Іван Швець,

Душі храми свої возвели,
Значить, в тім провидіння небесне.
Тож нехай проповідують весну
І спасіння душі куполи.*

* Нарис письменника Михаїла Стріхи становить передмову до книги віршів І. Швеця "Словесна фреска для Свято-Михайлівського Золотоверхого Монастиря" Текст подано дещо скорочено.

Київ

Владислав Омельченко

ВІДРОДЖУЮТЬСЯ, ОЖИВАЮТЬ СОБОР І УКРАЇНА

Історія Михайлівського Золотоверхого собору починається із сивої давнини з 1108 року. Йому судилося стати свідком величі й падіння Київської Русі, витримати навалу татаро-монгольської орди, інших завойовників. Але в 1934—1936 роках його було зруйновано.

На місці Михайлівського Золотоверхого монастиря, церкви Трьох святителів, так званих "присутствених місць" планувалося розмістити комплекс сучасних будинків. Нависала загроза над пам'ятником Богданові Хмельницькому і навіть над Софією Київською. На щастя, задум цей не було втілено в життя.

Руїни Михайлівського Золотоверхого поступово розібрали. Плінфою і шиферними плитами вимощували дороги. Комуністичні провідники хотіли на цьому місці навіть збудувати оперний театр або музей Леніна. Згодом той музей спорудили внизу Володимирської гірки.

Нинішні важкі економічні випробування, що випали на долю молодої держави, породжують у людей зневіру і нігілізм. Не так швидко, як хотілося б, відроджуються історична пам'ять, національна самосвідомість, народні традиції. І тому кожен новий крок уперед на шляху становлення духовності дає надію на те, що наш народ подолає труднощі, переможе тяжку спадщину минулого.

"Українська Газета" вже писала докладно, як над Подолом полинули дзвони відбудованої церкви XII століття Успіння Богородиці Пирогощої, що в 40-х роках також була стерта з лиця землі... Варварів не стримав навіть той факт, що цей храм згадується в "Слові о полку Ігоревім", що тут творилася наша історія. І ось усього за рік будівельники і реставратори Києва під-

няли з руїн цю визначну архітектурну пам'ятку.

Тепер — нова радісна подія: 30-го травня відбулось урочисте відкриття та освячення ще однієї пам'ятки архітектури, знищеної шість десятиліть тому, — дзвіниці Михайлівського Золотоверхого собору.

Яскраве травневе сонце того святкового суботнього ранку щедро золотило баню і хрест майже 50-метрової вежі. Люди захоплено милувалися блакитною красунею, прикрашеною бароковими архітектурними деталями.

Я вдивлявся в обличчя тисяч святково вдягнутих киян і гостей, які, немов струмки, стікалися на Михайлівську площу з усіх вулиць і провулків. У їхніх очах світилися радість і надія.

Уявляю, яким би щасливим був і наш великий письменник Олесь Гончар, якби побачив відновлену дзвіницю. Адже він першим порушив питання про необхідність відновлення духовних святинь нашого народу, зокрема Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври, які були знищені в роки радянської влади. Гончара дуже турбувало, що навколо проблеми реставрації пам'яток історії і культури точилися нескінченні балачки й дискусії, і ніхто не брався за справу. "На серці гірко, — казав він. — Усе розбивається об глуху стіну загального збайдужіння. І вже не вистачає духу пробивати бюрократичні мури"

Та мури впали, коли новим мером Києва став Олександр Омельченко. Узяв він на озброєння в буквальному значенні цього слова Указ Президента України від 9 грудня 1995 року "Про заходи щодо відтворення визначних пам'яток історії та культури — комплексу Золотоверхого монастиря і Успенського собору Києво-Печерської лаври", виконання якого до того зволікалося. Важливо також (це вже свідчить про користь дій Президента), що було створено спеціальну президентську комісію і визначено першочергові заходи щодо відбудови пам'яток.

Олександр Омельченко за освітою — будівельник. До того ж, як виявилося, він добрий, умілий організатор.

Високим духовним натхненником відбудови церкви Успіння Богородиці Пирогощої, а також дзвіниці й самого Золотоверхого собору став глава Української православної церкви Київського патріархату Філарет. Ці святині належать українському народові й національній церкві. Треба сподіватися, що здійметься до неба і зруйнований Успенський собор Києво-Печерської лаври.

На відкриття та освячення дзвіниці Михайлівського Золотоверхого собору прибув Президент України Леонід Кучма з дружиною. Їх сердечно вітали Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, голова Київської міської державної адміністрації, голова міськради Олександр Омельченко з дружиною, члени уряду, народні депутати України, дипломати, представники різних релігійних конфесій.

Навколо панував піднесений, радісний настрій. Після короткої вступної промови, в якій Олександр Омельченко торкнувся історії Києва, його значення для всього слов'янського світу, слово було надане главі нашої держави. Може, це була найкраща мить за час його президентства, коли ось так у духовному пориві він злився з простими людьми на святі народного волевиявлення й ентузіазму.

Відроджуючи духовні святині, наголосив Леонід Кучма, ми збудуємо квітучу Україну, повернемо її до цивілізації. Згадав він і про злочинні комуністичні роки, коли було зруйновано цю стародавню пам'ятку культури, історії, духовності, побудовану онуком Ярослава Мудрого — Святополком Ізяславовичем.

Емоційно, пристрасно виступив поет Іван Драч.

Було надане слово й 79-літньому президентові Національної академії наук Борисові Патону. 36 років він зберігає за собою цю високу посаду, встановивши своєрідний науковий світовий рекорд президентства. Академік коротко ознайомив усіх з основними заходами з відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Цікавим було його міркування про місце Михайлівського Золотоверхого в історії української духовності. Він нагадав про невелику групу вчених, що відмовилися виносити вирок пам'ятці світової культури і за це зазнали репресій.

Торік на мурі Михайлівського монастиря було відкрито меморіальну дошку з бронзовим погруддям видатному українському вченому Миколі Макаренку. Його знищили сталінські кати в 1937 році за те, що він захищав красу і дух Золотоверхого собору — найвизначнішої пам'ятки історії і культури України.

Учасники свята стали свідками "історичного" театралізованого дійства. Ми всі немов би поринули в далеке XII століття. Ось легендарний Боян співає славу рідній землі. Урочисто й хвилююче озиваються литаври. До відновленої дзвіниці прямує "живий" князь з молодою княгинею, за ним — знать Київської Русі, давньоруські воїни. Невдовзі на красенях-конях з'являються наші славні козаченьки. Їх зустрічають дівчата в білосніжному вбранні, які виносять на майдан величезне полотнище

із зображенням небесного покровителя Києва — Архангела Михаїла. Саме на його честь спорудив Золотоверхий храм Великий Київський князь Святополк. Собор, як і свята Софія Київська, вісім століть був одним із символів нашого міста, оплотом Христової віри.

Сама дзвіниця Михайлівського Золотоверхого має значно "молодшу" історію. Збудована вона на початку XVIII століття й оформлена в стилі українського бароко талановитими майстрами. Встановлені тут дзвони славилися дзвінкоголоссям далеко за межами Києва. Цікаво, що їх спів чув Тарас Шевченко, який бував у монастирі. А в соборі співав юний Гулак-Артемовський — автор національної опери "Запорожець за Дунаєм". Важко повірити, але зруйнована дзвіниця Золотоверхого монастиря постала в усій своїй красі за якихось півроку. Під час урочистостей справедливо мовилися слова щирої вдячності на адресу голови міської держадміністрації Олександра Омельченка, колективу науково-реставраційної проектно-будівельної корпорації "Укрреставрація", якою керує Микола Орленко, інституту "Укрпроектреставрація" (директор Анатолій Антонюк), проектного інституту ВАТ "Київпроект" (голова правління Ігор Гордєєв), творчої архітектурної майстерні "Ю. Лосицький", які працювали і працюють над відродженням архітектурної перлини Києва.

Ясна річ, усе це стало можливим завдяки тому, що на ведення робіт виділила потрібні кошти міська держадміністрація, надійшли також добродійні внески від різних організацій і установ. 44 тисячі доларів недавно передали у Фонд відродження пам'ятки патріоти з української діаспори Америки.

На завершення урочистостей споруду освятив Патріарх Київської Руси-України Філарет.

У першому ярусі дзвіниці розмістилися Святі ворота та церква Трьох святителів — Василя Великого, Іоана Златоуста та Григорія Богослова. У такий спосіб відновлено також історичну справедливість щодо Трьохсвятительської церкви, зруйнованої в 40-х роках. Про історію будівництва і відновлення Михайлівського Золотоверхого собору розповідає розгорнута тут же, в приміщенні дзвіниці, цікава експозиція.

У другому ярусі розміщено 26 великих і малих дзвонів, а в третьому — баштовий годинник. На бані споруди сяє золотом святий хрест. Його висота — 4,5 метра, а вага — 385 кілограмів.

Будівельні роботи з відновлення Михайлівського собору сьогодні в повному розпалі. Над Дніпром здіймається вгору, оживає величний храм, який, поза сумнівом, став одним із символів відродження України.

На закінчення розповіді подам ще одну цікаву інформацію. Дзвіниця має куранти. Упродовж усієї доби щогодини вони видзвонюватимуть мелодії народних пісень, духовних та інших творів українських композиторів. 24 мелодії становитимуть репертуар цього дзвінкоголосого оркестру. Ось що розповів мені керівник групи спеціалістів з розробки мелодій для курантів дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря, заслужений артист України, професор Георгій Черненко:

"Спочатку було затверджено звичайні відомі народні 24 мелодії. Але за побажанням Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета репертуар зазнав змін, до нього внесено духовні мелодії.

Отже, маємо такий музичний розклад:

6.00 ранку — звучатиме "Молитва за Україну" Лисенка;

7.00 — "Пречистая діво" Лисенка;

8.00 — "Милість спокою" Феофанівського;

9.00 — "Благослови, душе моя, Господа" Стеценка;

10.00 — "Який же ти славний" Бортнянського;

11.00 "Алілуя" Людкевича;

12.00 — "Гімн України" Вербицького;

13.00 — "Молитва Андрія" з опери "Запорожець за Дунаєм" Гулака-Артемовського;

14.00 — "Пісня про Київ" Шамо;

15.00 — народна пісня "Многая літа";

16.00 — народна пісня "Червона калина";

17.00 — "Прийдіте, поклонімося" Стеценка;

18.00 — "Велике славослов'я" Стеценка;

19.00 — "Слава в вишніх Богу" Стеценка;

20.00 — народна пісня "Щоб наша доля нас не цуралась";

21.00 народна пісня "Щедрик";

22.00 — народна пісня "Реве та стогне Дніпр широкий";

23.00 — народна пісня "Вечір надворі";

24.00 знову "Гімн України" Вербицького;

1.00 народна пісня "Взяв би я бандуру";

2.00 "Думи мої";

3.00 — народна пісня "Ой ходить сон";

4.00 — купальська пісня "Марина";

5.00 — народна пісня "За світ встали козаченьки"

Радіймо, молімося Богу, що відроджується наша рідна незалежна Україна, її слава, сила і віра.

Київ *

* Текст подано (дещо скорочено) за виданням "Українська газета", 1998, № 12.

Огляди, рецензії, анотації

ЛІТЕРАТУРА З ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

(Короткий бібліографічний огляд)

Література про українську душу охоплює властиво всі прояви життя народу в його минулому й сучасному, його праісторію й історію, релігію і звичаї, письменство й мистецтво, тобто культуру в найширшому значенні цього слова. Але, очевидно, вичисляти тут усю літературу до згаданих ділянок народного життя нема змоги й потреби. Читач знайде її у відповідних компендіях чи покажчиках. Тут вистане лише коротко згадати поважніші речі, які мали переломове значення в розвитку нашого самопізнання, в усвідомленні нами й іншими нашої народної психології, її вияву й розгорнення.

Поруч творів капітальних, що мають непроминаючу вагу в історії нашої національної самосвідомості, тобто в житті нашої психе, доводиться згадати й речі меншої якости, бо й вони свідчать про пробудження інтересу до пізнання народної душі, а деякі з них відіграли визначну роль в розвитку української самосвідомості.

Спроби пізнати і схарактеризувати українську "психе", такі прикметні саме нашому часові, мають свою дуже давню історію. Зафіксовані вони у нас уже в початках нашої історіографії. Вже у Нестора знаходимо характеристики окремих племен, з яких складався за нього український народ, причому літописець найкраще атестує саме плем'я полян, до якого сам належав, як найкультурніше. Крім цих безпосередніх характеристик рідних йому українських племен, маємо в нього й посередні, коли він протиставляє своїх земляків чужим племенам — новгородцям, а надто в'ятичам, що жили за нього "звіриним життям"

І чужі спостерігачі — подорожники, купці і вчені, географи та історики, почавши ще від Геродота до нашого часу, не раз подавали характеристики нашого народу і його духовності. Першу спробу зібрати подавані стародавніми письменниками відомості про наших предків і видати їх в українському перекладі зробив на початку цього сторіччя М. Грушевський, надрукувавши "Виїмки" з цих старих джерел коштом НТШ у Львові.

Пізніше слідом за ним пішов Вол. Січинський, що видав уже кількома накладами свою відому збірку "Чужинці про Україну", останню по-англійськи коштом Українського Народного Союзу.

Та й сам наш народ почував свою окремішність, відрізняючи себе від сусідів, передовсім від поляків і росіян. У своїх піснях, приказках, анекдотах та вертепних комедіях давав їм влучні характеристики. Отже, фольклорні збірки належать до літератури нашого питання.

Так само, як наша народна пісня, так і наша красна література була і є пребагатим джерелом для пізнання української психе вже від драм XVII—XVIII ст. почавши. Котляревський і Квітка мають великі заслуги як перші пробудителі української національної свідомості в темряві початків XIX віку. Були вони достойними передтечами Шевченка, Франка, Лесі Українки й інших наших письменників, що розкрили перед зденаціоналізованою українською інтелігенцією глибину української душі.

Отже, українська література й присвячені їй праці теж належать до джерел нашої проблеми. Поезія й белетристика велику роль грають у національній самосвідомості.

Поруч з белетристикою й поезією слід поставити твори, що роз'яснюють наше минуле. Наші предки здавна гордо про-

тиставили себе москалям, як про це свідчать різні джерела. Дуже характеристична під цим поглядом скарга Румянцева, що його Катерина настановила генерал-губернатором України. Про це свідчать красномовно також славнозвісна "Історія Руси", що появилася оце в українському перекладі, або, напр., записки Гр. Винського "Моє врем'я", що вийшли 2-м виданням у Петербурзі в 1914 р. Характеристичний відзив його я навів у своїй статті "Політичний розвиток Наддніпрянської України" в календарі "Дніпро" на рік 1935, див. ст. 52.

"Книги битія українського народу" М. Костомарова є важливим виявом українського національного самопізнання Кирило-мефодіївського Братства. М. Костомарову ж належить і перша спроба схарактеризувати вдачу українського народу в її протиставленні до вдачі народу московського, яку він зробив у статті "Дві руські народності", що появилася московською мовою в "Основі" 1861 р., а пізніше була видана і в українському перекладі.

Після Костомарова пробував Іван Нечуй-Левицький охарактеризувати "Світогляд українського народу" в своєму нарисі, поміщеному під цією назвою у львівській "Правді" 1875 р. (Цей нарис вийшов також окремою відбиткою).

Великий вплив на поглиблення української національно-державницької думки мала брошура покійного д-ра Лонгима Цегельського "Русь-Україна й Московщина", видана львівською "Просвітою" в 1900 р. і перевидана в поширеному вигляді "Союзом визволення України" під назв. "Русь-Україна й Московщина-Росія" (Царгород, 1915). Згодом намагався теж охарактеризувати український народ поет Василь Пачовський у брошурі "Українці як нарід", виданій в Чернівцях, якщо не помиляюсь, у 1907 році.

Спробу охарактеризувати особливості вдачі наддніпрянців і галичан зробив М. Грушевський у своїй брошурі "Наша політика", виданій 1912 р. Використав її після Ол. Доценко в своїм "Літописі української революції"

Та це були спроби характеру публіцистичного. Наукове зглиблення проблеми української духовності в відрізненні її від духовності сусідніх народів дають нам синтетичні праці, що явилися в результаті довголітніх дослідів багатьох учених у різних ділянках українознавства, передовсім тих, що гуртувалися навколо Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, очолюваного М. Грушевським, — Ів. Франка, Хв. Вовка, Вол. Гнатюка, Ф. Колесси, М. Возняка, Ст. Томашівського й ін.

Імпозантна "Історія України-Руси" М. Грушевського уже своїми розмірами підносила на дусі наших земляків, натякаючи, що наше минуле тягнеться неперерваною лінією від прадавньої давнини через князівську Україну й Козаччину до нашого часу. До помочі тої великої історії стала знаменита розвідка М. Грушевського "Звичайна схема "русской истории" й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", надрукована по-українськи у виданні російської академії наук "Сборник статей по славяноведению" (Спб., 1904). Вона розтрощувала проповідувану російською офіціальною історіографією догму про єдність історичного процесу українського й московського народу.

Таку саму вагу мали й популярні нариси історії української літератури Івана Франка, які він друкував у цьому ж часі в українських і німецьких часописах, а надто в російській енциклопедії Брокгауза і Єфрона (Спб., 1904).

Синтезою українознавства мала стати українська енциклопедія російською мовою "Украинский Народ в его прошлом и настоящем", що почала виходити в 1914 році, але через війну спинилася на 2-му томі. Цей том, виданий в 1916 р., дуже важливий для нашої теми, бо містить знамениті синтетичні розвідки Хв. Вовка про українську антропологію й етнографію, що підводили підсумок дотеперішнім дослідам цілої низки наших учених-етнографів на чолі з самим Вовком. В українському перекладі вийшли вони в Празі в 1927 р. під заголовком "Студії з української етнографії та антропології"

З інших видань з цієї ділянки можна назвати популярну книжку д-ра Р. Євдика, учня проф. Івана Раковського, "Антропологічні прикмети українського народу", Львів, 1934, що вийшла в серії "Просвіти" — "Учітеся, брати мої"

До цих праць слід долучити цінну розвідку покійного проф. Степана Смаль-Стоцького "Розвиток погляда на сім'ю слов'янських мов і їх взаїмне спорідненння" (2-ге вид., Прага, 1927), яка устійнює самостійний розвиток української мови, без спільності з московською, розвідки проф. В. Щербаківського про українське мистецтво, орнамент і будівництво й збірник "Українська культура", вид. І. Тиктора, Львів, 1937.

Всі ці — я вичислив, розуміється, найголовніші — наукові розвідки, здавалося б, такі далекі від нашої теми, мали в дійсності велике значення для пізнання душі українського народу, як вона виявлялася в різних ділянках творчості і взагалі дій, та були поштовхом для заглиблення взагалі нашого світогляду.

Завдяки їм могли появитися і спеціальні розвідки про українську духовність, як от Якима Яреми "Українська духовність в її культурно-історичних виявах" 1935, Дм. Чижевського "Нариси з історії філософії на Україні" й "Головні риси українського світогляду в українській культурі", Подєбради, 1940, проф. Івана Мірчука "Світогляд українського народу" в 3-му томі "Наукового Збірника" Укр. Вільного Університету, Прага, 1942.

До них треба долучити "Листи до Братів-Хліборобів" В. Липинського, що недавно вийшли новим виданням у Нью-Йорку та книгу "Призначення України" Юрія Липи, Львів, 1938, перевидану в 1953 р. в Нью-Йорку видавництвом "Говерля"

До цієї категорії книжок слід зачислити і "Вільний Народ" Бориса Ольхівського, що вийшов у в-ві "Варяг", Варшава, в 1938 р.

Велику вагу й для зрозуміння нашого минулого, й для розвитку нашої національної самосвідомості має праця проф. В. Щербаківського "Формація української нації", що вийшла досі двома виданнями — 1937 р. в Подєбрадах і 1941 р. в Празі, накладом Ю. Тищенка. Зачуваємо, що автор готував 3-тє поширене видання цієї своєї книжки. Цієї самої теми торкається й праця проф. Віктора Петрова "Походження українського народу", Регенсбург, 1947, і брошура д-ра Л. Ребета, "Формування української нації", Мюнхен, 1951.

"Дух нашої давнини" намагається показати нам д-р Дм. Донцов у своїй книжці, що вийшла досі під цією назвою двома виданнями 1944 р. у Празі накладом Ю. Тищенка і в дещо скороченому вигляді в Регенбурзі 1951 р. Врешті д-р Юрій Русов у своїй книжці "Душа народу і дух нації" (Філадельфія, 1948, вид. "Америки") пробує з'ясувати психе українського народу головно за схемою проф. В. Щербаківського, використовуючи пам'ятки нашої пісенності й літератури.

Найновіші опрацювання нашої теми знайдуть читачі в відповідних відділах "Енциклопедії Українознавства", головно у відділі "Культура", в статтях Ол. Кульчицького, Ів. Мірчука, О. Прицака й Д. Чижевського (пор. ст. 694— 724).

Очевидно, й розділи, присвячені археології, історії, історії літератури, етнографії й мові, також дають чимало нових знадібків для зрозуміння духовості українського народу.

Володимир ДОРОШЕНКО

Львів

НОВІ ПРАЦІ З ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВА: ДОРОГА ДО ВИЩОЇ ШКОЛИ

Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. К.: Либідь, 1997. — 560 с.;

Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. К.: Либідь, 1997. — 656 с.

1997 року книжковий ринок і навіть периферійні бібліотеки України поповнилися двома цікавими книгами, які побачили світ за рекомендацією Міністерства освіти. Вони випущені видавництвом "Либідь", що існує при Київському університеті ім. Т. Шевченка і має навчально-освітнє спрямування. Мова йде про словник-довідник "Українське державотворення: невитребуваний потенціал" (за ред. О. М. Мироненка) та підручник для студентів-гуманітаріїв вищих закладів освіти "Основи етнодержавознавства" (за ред. Ю. І. Римаренка). Авторами обох видань є переважно науковці Інституту держави і права НАН України, які мають вже чималий досвід і доробок в опрацюванні нового напрямку наукових досліджень — етнодержавознавства [1] Власне, ці книги можна розглядати як спробу перенесення даної галузі знань із академічної лабораторії до навчальної аудиторії. Під цим кутом і розглянемо їх, зазначивши, що "академічний" період міг бути тривалішим та мати ширший науковий розголос і громадський резонанс. Втім, не забуваймо про невідрадний матеріальний стан академічної науки.

Стосовно словника-довідника відразу зазначимо, що його авторам (О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович) чомусь забракло послідовності, аби назвати свою книгу "Українське етнодержавотворення" і тим самим явити й закріпити нове синкретичне поняття. Адже, якщо в етнодержавознавстві існує категорія "етнодержава", а об'єктом є "етнос (нація) та держава у динаміці їх тісної взаємодії [2], то чому б не вживати термін, "етнодержавотворення" або "націодержавотворення" Це слово доречно нагадувало б про низьку динаміку та ігнорування діалектики націодержавотворення в сучасній Україні.

Відповідно й етнічному аспектові державотворення в словникові відведено мало місця. Типовий приклад — відсутність у статті про Союзний договір 1922 р. хоча б згадки про легітимність цього документа з точки зору декларованого федеративного устрою СРСР (с. 408—410). Прикро, що в словнику майже немає гасел, які б стосувалися категоріального апарату етнодержавознавства, бо без його з'ясування та усталення ця галузь знань не відбудеться і як навчальна дисципліна.

Загалом довідник містить майже 200 гасел, що стосуються переважно історії держави та права України. Короткий екскурс у цю царину зроблено й у вступі до книги. Тому абетковий принцип розміщення матеріалу не можна вважати найдоцільнішим. Чимало статей пренесено без змін із "Малої енциклопедії етнодержавознавства" (1996 р.).

В укладанні словника помітна певна системність. Так, широко висвітлено досвід судочинства та розробки конституцій. Але проглядають і старі стереотипи мислення: не наголошується на формалізмі в більшовицькій національній політиці стосовно України, буквальне сприйняття текстів і процесів тощо. Попри трохи дивне, навіть інтригуюче, застереження у вступі (с. 24), що автори з різним світоглядом і політичними переконаннями не прагнуть зводити політичні рахунки(!) та нав'язувати читачеві свої власні оцінки й судження(?), у словнику простежується одностайне обминання особливостей та уроків українського державотворення, відчувається якась психологічна відстороненість вчених від його плану. "Мета словника-довідника — ознайомити читача зі складними проблемами невитребуваного вітчизняного потенціалу українського державотворення" (с. 9) — читаємо у передньому слові. Оця "невитребуваність" (мабуть, калька з російської; краще — "незужитий потенціал" — *В. Я.*) і могла стати концептуальною основою книги. На жаль, у словникові є відповіді на питання "коли і що відбувалося", але мало аналізується, "чому так, а не інакше" та "які були результати", що сьогодні можна взяти із колишніх набутків, аби "невитребуване" стало зужитим.

Знову доводиться констатувати недостатню співпрацю укладачів словника з відповідними фахівцями історичного профілю. Звідси неточні твердження: "Центральна Рада, мовляв, не використала шансу порозумітися з більшовиками і домогтися національної злагоди, зробила "перший крок" до братовбивчої війни" (с. 525); "У серпні 1919 Петлюра віддав білогвардійцям тільки що відбитий у червоних Київ" (с. 123), ототожнення ОУН — УПА лише з "бандерівцями" (с. 31) і т. п. У словнику є заголовок про так звану партизанську Баштанську республіку, але немає окремої статті про козацьку державність.

У передньому слові натрапляємо на неприпустимі для навчального довідника термінологічні ускладнення: "Саме завдяки національно-державницькій парадигмі Україні вдається уникати гетерофобних форм етнічної мобілізації... (с. 9). Є і стилістичні недогляди. Замість "Закони УНР та Української держави про спекуляцію" читаємо формулювання "Закони про спекуляцію УНР та Української держави" (с. 190). Або бачимо таке: "Земельне законодавство УНР — гасла про необхідність земельної реформи..." (с. 212), "відомий діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький..." (с. 483).

В короткій анотації до книги інтригуюче мовиться про використання архівних документів "спецсховищ" (с. 560). Тим досадніше констатувати відсутність покликань взагалі.

Зроблені зауваження не перекреслюють довідково-інформативного та науково-проблемного значення видання, але схиляють до думки про певну невідповідність мети та змісту книги, малу її орієнтованість на розвиток етнодержавознавства та методологічне забезпечення цього напрямку.

Підручник "Основи етнодержавознавства" від попередньої книги вигідно відрізняється багатим теоретичним змістом і новаторським концептуальним спрямуванням. Є авторське звернення з викладом мети роботи. У вступі окреслюються світові та українські концепції етнонаціонального становлення в його зв'язках з державотворенням, аналізується зміст поняття "нація — держава" Справедливо стверджується, що в сучасній Україні відсутня розвинена концепція українського державотворення та бракує розробленої державної етнонаціональної політики. Читача поступово підводять до думки про те, що держава та громадянське суспільство суть необхідні ознаки і компоненти нації (с. 27).

Підручник складається із шести розділів, кожний з яких має не менше 4-х параграфів. Їхній зміст показує, що етнодержавознавство ще не важить на окрему навчальну дисципліну. У першому розділі книги претензійно декларується, що воно має осмислити та переосмислити багатство майже всіх гуманітарних наук та стати "своєрідним індикатором філософсько-соціологічного, етнологічного та політико-правового знання про багатогранну діяльність народу в етнонаціональному бутті та державотворенні" (с. 31). Це примушує згадати "найпередовіше вчення — науку всіх наук" Приземленішими та зрозумілішими є інші пояснення: у коло наукового вивчен-

ня етнодержавознавства входить передусім національно-державницька ідея, національно-державницький світогляд, "вияснення того, як себе поводить етнос у державі, як повинна ставитись сама держава до такого важливого компоненту суспільного життя, яким є національне, етнічне" (с. 30—31).

Очевидно, як синтезуюча галузь, етнодержавознавство передусім повинне б визначити, які компоненти воно використовує із інших наук, зокрема й з етнографії. Подана в книзі структура цієї галузі знань (с. 45—47) є занадто громіздкою і невиразно сформульованою, не відповідає поняттю структури як способу закономірного зв'язку між складовими частинами предмета. Вживані категорії не пояснюються.

Доводиться пробиватися через справжні термінологічні хащі, коли знайомишся зі змістом § 2 у першому розділі під назвою "Теоретичний статус, методологічний арсенал етнодержавознавчої концепції" При цьому невиправдано ускладнені і малозрозумілі теоретичні положення тут ілюструються не завжди переконливими прикладами.

Розділ "Уроки українського державотворення" містить цікаві роздуми про самобутні потенції української ментальності, але хибує на загальники, без належного використання вже напрацьованої конкретики [3]

Третій розділ "Проблеми національно-державного будівництва" дає багату інформацію про типи держав з етнічного погляду, але так само бідний на практичні рекомендації стосовно української ситуації. "Невитребуваність" і тут не має конкретного вираження.

Четвертий розділ під багатообіцяючою назвою "Етнодержавницькі процеси в сучасній Україні" містить цілий пункт про предмет історії України, обминаючи при цьому вагомі напрацювання І. Лисяка-Рудницького [4], але так і не увиразнює особливостей, тенденцій і перспектив цих процесів. Проте основний діагноз поставлено точно: "Головну причину кризи національно-державницької ідеї слід вбачати у неістинному стратегічному курсі, обраному владними структурами України, у їхній нерішучості, незнанні, хабарництві" (с. 464).

Назва п'ятого розділу "Багатомірність і взаємовплив процесів суспільного розвитку" якось погано в'яжеться із темою книги, але в ньому цілком предметно викладаються питання про співвідношення етнонаціональних, державних і загальнолюдських цінностей, прав людини і прав нації та, зі звичною вже у нас переконливістю, подається державна політика України щодо етнічних груп.

В останньому розділі книги зроблено спробу концептуального викладу етнонаціональної політики в Україні. Тут виділено її основні блоки і по суті зібрано певний матеріал для подальших дискусій навколо цього, все ще болючого для українців, питання.

На наш погляд, автори підручника майже не аналізують засадничі для державознавства питання: 1) висловлену вже багатьма економістами і підкріплену практикою ідею величезної ролі націй-держав в економічному поступі людства; 2) самодостатню цінність і планетарну значимість існування народів і їх культур, роль у цьому державного чинника. Саме у розробці цих проблем передусім і полягає сенс етнодержавознавства як науки, а не в гармонізації міжетнічних стосунків. Недостатньо уваги приділяється і феномену етнонаціонального.

В "Основах етнодержавознавства" є огріхи, які ускладнюють роботу з ним, як навчальною книгою: позначається лише початок цитування (с. 27—28); недоладні словосполучення ("царська Московщина", с. 3); не завжди є покликання на літературу навіть при цитуванні; немає покажчиків, термінологічного словничка.

Свою думку про цю експериментальну книгу ще повинні сказати філософи, етнологи, політологи. Авторові даної статті впадає в око брак ясності в багатьох дефініціях, важкий стиль викладу, перенасичення загальниковою фразеологією, мала конкретика, певний еклектизм. Остання риса помітна і в куцому, довільно підібраному, списку літератури (с. 651—652) та зарахуванні гамузом до етнодержавознавців досить таки великої і неоднорідної щодо наукового рівня та інтересів групи вчених, як це бачимо у висновках.

Цінність даного видання у тому, що воно будить думку та ставить важливі наукові проблеми, частково виконує роль довідника, спонукає до розробки навчальних курсів із аналогічною назвою. Для започаткування у вищій школі нової навчальної дисципліни "Основи етнодержавознавства" потрібні ще додаткові наукові розробки та ретельніша систематизація вже напрацьованого.

м. Хмельницький *Василь ЯРЕМЕНКО*

[1] Див.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії (Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас). — К., 1993; *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К., 1995; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Етнологічний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1997.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

[3] Див.: Українська душа. — К., 1992; *Цимбальський Б.* Тавро бездержавності. Політична культура українців. — К., 1994.

[4] Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2 т. — К., 1994.

КНИГА ПРО ОСТАННІЙ БІЙ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА

П. П. Охріменко. Остання битва наливайківців і її відгук в усній народній творчості (До 400-річчя Солоницької битви і мученицької смерти Северина Наливайка).

Суми, 1997. — 50 с.

Українська фольклористика зазнала тяжкої втрати: відійшов у вічність видатний дослідник Слобожанщини, фольклорист, літературознавець, культурний діяч Павло Павлович Охріменко. Багато літ вчений досліджував минуле своєї батьківщини — Лубенщини, відбите, як у дзеркалі, у душі народу, у десятках легенд, переказів та народних оповідань. Серед славних сторінок лубенської історії найдорожчими для дослідника були народні оповіді про незабутню, славну і водночас трагічну Солоницьку битву, останній героїчний бій козацького війська, який завершив один з перших могутніх поривів до боротьби за волю — народне повстання під проводом Северина Наливайка. Саме пошукам відомостей про Наливайка та його побратимів Павло Павлович присвятив найбільше сил і старань: немов живий постає з його численних праць козацький ватажок від часу свого походу на Полісся і аж до останньої хвилі. Минулорічна ж книга про останній бій козацького війська, яка ввібрала у себе народні твори, історичні відомості, архівні знахідки цілого життя, стала останнім дослідженням видатного вченого-фольклориста, відданого сина рідної Солониці. Саме П. Охріменкові після надлюдських старань і блукання по драговині Довгого озера вдалося (вперше за двісті літ невтомних пошуків українських культурних діячів) віднайти місце козацького табору і місце бою — узвишшя Горові Туркачі біля Солониці.

Слід було б сказати, що постать Северина Наливайка ніколи не забувалася на Лубенщині серед козацьких нащадків. І походи, і бої, і мученицька смерть того незвичайного героя, страченого після Солоницького погрому у Варшаві (спаленого у мідному бику), породили десятки легенд та переказів. Перші народні твори про Северина Наливайка та його військо, як визначав П. Охріменко, почали поширюватися в Україні ще від часу походу козаків на Могилів, Слуцьк, Бобруйськ (взимку 1595– 1596 рр.). Кожен новий бій творив десятки чуток, що потім переростали у фантастичні оповіді. Місць, де пролилася кров наливайківців, залишилося в Україні багато — Мацієвичі, Чорнява, Прилука (на Волині), Паволоч (на Сквирщині), Біла Церква, Гострий Камінь та ін., однак жодне з них не могло зрівнятися своєю похмурою славою з Солоницею — за словами Михайла Грушевського — "третім" (і останнім) актом "сеї кривавої трагедії" [1] (першими двома були славні і трагічні бої під Острополем і під Гострим Каменем). Народна пам'ять і уява витворили десятки і сотні легенд та переказів про ту криваву і героїчну битву, у яких з-поміж фантастичних вкраплень раз по раз виблискують, мов гарячі іскри, трагічні подробиці, сповнені історичної правди. Всі оповіді про Солоницький бій склали немов велику історичну книгу реальної події, відбиту у душі народу. І тому значна частина подій, згаданих у переказах, повністю перегукується з архівними джерелами.

"Третій" акт розгрому повстання розпочався відразу після кривавого бою під Гострим Каменем (урочищем біля Білої Церкви), коли об'єднані загони Северина Наливайка, Григорія Лободи та Матвія Шаули мусили відступити у степи. За ними слідом сунуло усе могутнє польське військо — вся збройна сила, яку на той час могла зібрати Річ Посполита. "Після ряду блискучих перемог, — пише П. Охріменко, — повстанці, переслідувані багатотисячним шляхетським військом Жолкевського, змушені були відступити на Лівобережжя. Під Лубнами, як тільки наливайківці перейшли довгий дерев'яний міст через Сулу за Лисою горою (де нині залізничний міст), їх настигла польська кіннота. Готуючись до оборони, вони швидко створили майже неприступний укріплений табір у районі річки Солониці, яка впадає в Сулу. Тут в кінці травня і на початку червня 1596 року повстанці героїчно боролися з ворогами, але внутрішній розкол і зрада козацької старшини призвели до поразки" [2].

Яким був козацький табір, за польськими джерелами описав М. Грушевський, відзначаючи, що "місце, де стали козаки, було високе, досить добре для оборони, з широким виглядом на всі боки. В кілька рядів поставлені були козацькі вози і навколо обведені валами і лінією шанців. Серед табору поставлені дерев'яні зруби, набиті землею, й на них гармати, для ліпшого обстрілювання. Запасу всякого було подостатку, а війська, здатного до бою, як розвідався Жолкевський, прийшовши під Лубни, було все-таки близько шести тисяч, друге стільки було жінок і дітей" Табір був добре укріплений, і здобути приступом його було неможливо. Жолкевський, об-

ступивши козаків з трьох боків (а з четвертого були непролазні болота) почав довгу жорстоку облогу. З часом "Жолкєвський переконався, що голодом йому табору не взяти, бо йому також дуже тяжко було діставати припаси для війська, і скоріше б його власне військо пропало з голоду, як козаки в своїм таборі" [3], і він розпочав фальшиві переговори. На той час "в козацькому таборі було гірко: худоба здихала без паші, кулі польських гармат забивали людей і коней. (...) І не витримали козаки, маючи перед очима півживих жінок і дітей своїх. Не додержали свого завзяття козацького, не діждалися порятунку. По двох днях тяжкої стрілянини прийняли умови Жолкєвського: видати проводирів, гармати і всякий припас, корогви і клейноди (...). Тоді польське військо кинулося на них, безборонних, неприготованих, проти довершеної вже згоди, і вчинило огидну різню. "Так їх рубали немилосердно, що на милю або й більше труп лежав на трупі...", — оповідає сучасник поляк" (Іоахим Бєльський) [4] Северина Наливайка, Матвія Шаулу, полковників Шостака, Панчоху, Кизима, Мазепу*, Кособуцького, Павловського, — всього дванадцять в'язнів, — було замордовано у Варшаві. Северина Наливайка було скарано останнім, майже після року нелюдських тортур. За одними легендами — спалено у мідному бику, за іншими — посаджено на розпеченого залізного коня. Притому кати одягли йому на голову розпечену залізну корону і, глузуючи, називали царем Наливаєм.

"Сумно стало на Україні по лубенськім погромі" [6] Ще багато літ після бою під Солоницею польські пани дражнили козаків і посполитих селян "наливайками", нагадуючи їм про свою перемогу. Минав час, козацькі останки заростали травою, Сула то пересихала, то знову розливалася, змінюючи русло, утворюючи все нові і нові болота. Так стерся слід і козацького табору, і самого місця бою. Лише через багато літ його стали відшукувати люди, зваблені легендами про козацькі скарби. А вже пізніше почали шукати й ті, кому була дорога сама козацька слава — видатні українські культурні діячі (коло Солониці побували, прагнучи знайти місце бою, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров і В. Горленко, В. Милорадович, М. Лисенко та ще багато інших славних синів України). Однак вся земля навкруг Солониці так була усіяна людськими кістками, гарматніми ядрами, уламками списів та шабель, що не можна було вгадати, де ж був сам табір. І лише народні легенди про козацькі скарби точно вказували місце ("Наливайко бився на Горових Туркачах"). Саме за ними П. Охріменко і розшукав козацькі укріплення.

Горові Туркачі, як і чотириста літ тому, височать на південь від Солониці (на північний схід за ними ще колись були і Лісові Туркачі). Солониця біля них найширше розливається, творячи стародавній брід — Перевізище. Там поєднуються дві річки — Мала Солониця і Матяшівка. "Перевізище переходить у так зване Коліно, а далі йдуть Ями і, нарешті, Брід, що впадає в Сулу неподалік від Лисої гори" [7], там, де проходили по мосту козацькі війська. Туркачівський пагорб невеликий (так свідчать і польські джерела: табір був тісним для козацького війська, однак воно боронилося, доки вистачило сили). Ще й досі на ньому можна розгледіти сліди шанців і валів. Археологи ж знаходили там козацькі казани, люльки, списи, гарматні ядра і людські останки.

Через сто літ після Солоницького бою на Горових Туркачах виріс хутір. Його мешканці, орючи городи, виорювали людські кістки і черепи, діти, граючись, натрапляли на уламки шабель, а молодиці кидали у жлукта при золінні розпечені гарматні ядра. Тут же з болота було витягнуто стародавню гармату, що потрапила до музею К. Скаржинської. Хуторяни не забували про старовину: у 60-х рр. XIX ст. Микола Лисенко записав тут від селянина Турка пісню про Саву Чалого. Однак доля далі була невблаганною до хутора, ніби помщаючись за те, що він став на "місці крові" У 30-х рр. XX століття хутір Горові Туркачі був стертий з лиця землі, а його мешканці кінчали свій вік "по далеких Сибірах" За народними легендами, кара на хуторян упала ще й за ті наливайківські скарби, що нібито вони їх повикопували з щілин зруйнованого козацького табору. Горові Туркачі заросли бур'янами і так пусткою стоять і сьогодні.

Розглядаючи історію Солоницького бою у народних легендах, П. Охріменко мимоволі мусив припустити, що не все козацьке військо загинуло. Відомо, що частина запорожців на чолі з полковником Кремпським пробила облогу і повернулась на Запоріжжя. Однак мав хтось залишитися жити і в степах біля Солониці — звідки б інакше взялося стільки правдивих відомостей у народних творах? Безсумнівно, що далекою основою їх мусили бути оповідання очевидців.

Северин Наливайко назавжди залишився героєм Лубенщини: народні пам'ятки зберегли відомості не лише про його вдачу (те,

* Теодора Мазепу, рідного брата Миколи Мазепи, діда гетьмана Івана [5]

що він казав про себе: "В мене слово не королівське, у мене слово кріпке, як олево!"), а й про зовнішність ("Мружиться, як Наливайко!"). У 1-у випуску "Запорожской старины" Ізмаїла Срезневського були надруковані дві пісні про Наливайка — "Спалення Могилева" ("Ой у городі Могилеві") та "Убивство Наливайка" ("Славна стала та кравчина"). Срезневський не подав глибших відомостей про побутування цих пісень, але маємо свідчення Василя Милорадовича, що пісні про Наливайка у давнину на Лубенщині таки були — лише час вже встиг повністю затерти їхні сліди.

Легенди і перекази про Наливайка збереглися добре і дійшли до нас у різних варіантах. Але вони мали і ще одну практичну особливість, що гарантувала їх збереженість і раз по раз повертала до життя — майже трьохсотлітні пошуки козацьких скарбів. З часом народні оповіді про Наливайка склали цілий цикл — про нього самого, про його життя, про Солоницький бій, про муки у Варшаві, про останній лист до товаришів, перехоплений вартою, про катування у казематах і про мученицьку смерть; про його полковників і козаків-побратимів (за легендами, козаки у таборі боронилися завзято, з надлюдською мужністю, були в народній уяві "характерниками" — вмирали тільки "по десятому разу" [8]). Ще відомий дослідник Лубенщини минулого століття Кость Бочкарьов (автор "Очерков лубенской старины"), розглядаючи найпоширеніші сюжети про Наливайка, вказував серед них на народні твори про "литаври", якими не давали спати у казематі ув'язненому ватажку, про його смерть у мідному бику та про закопані скарби. Всі ці зразки, як показує П. Охріменко, збереглися і до сьогодні.

Наступним великим циклом, що дійшов до наших днів, були легенди про сам Солоницький бій (бій на Туркачах). Можливо, що і в їхню основу покладені насамперед спогади очевидців. Народні твори оповідають і про сам бій, і про смерть Григорія Лободи, і його похорон, перерваний ворожим наступом, про останні години табору і про нелюдську різанину беззборонних людей (за легендами, ріка Солониця стала "солоною" від козацької крові, а урочище Куповага (Куп'єваха), де через багато літ виріс хутір, стало так називатися, бо там загиблі лежали "купа на купі" [9]).

Але з усіх народних легенд про Наливайка та Солоницю найпоширенішими залишились народні твори про козацькі скарби. Глибина поєднання фантастичних елементів й історичної реальності у них різна: є зразки, які подають історичні відомості настільки правдиві, що їх можна звіряти з польськими джерелами — описами грабунку козацького майна. Саме такі твори і могли привести П. Охріменка на місце козацького табору: вони вказували на те, що "Наливайко бився на Горових Туркачах" Як творилися такі зразки, описав уже Василь Горленко, оповідаючи про свою подорож разом з Миколою Костомаровим на місце Солоницького бою: кожен новий "шукач скарбів" ставав героєм все нових і нових чуток, нових і нових оповідей.

Про те, що у народних оповідях, крім фантастичного серпанку, було і багато історичної правди, свідчить і те, наскільки вони одностайні щодо місця та способу схову козацьких скарбів*: наливайківське золото було затоплене у Довгому озері у бочках на залізних ланцюгах. Там воно зберігається і досі, тільки дістати його вже не можна: "озеро поменшало, його занесло мулом, і там зараз сінокіс" [10]

Очевидно, оспівані у пісні "великії клади" ніяк не стиралися з людської пам'яті, однак перекази значно тверезіше оцінювали козацькі маєтки: за ними наливайківський скарб складався із золота (потім затопленого у озері) та із церковних речей (козаки не посміли їх затопити і закопали в землю у самому таборі, там їх і відкопали вороги). Що ці відомості були близькими до правди, могли б посвідчити і спогади І. Бєльського: за ними заграбований у таборі козацький скарб був невеликим, найбільше у ньому було турецьких речей. При підрахунку весь статок було оцінено лише у чотири тисячі злотих [11] Але народна уява, поетизуючи своїх героїв, несвідомо множила і множила і їхні скарби, доводячи їх до розмірів казкового багатства.

Ще у дитинстві, малим хлопчиком чув Павло Павлович Охріменко легенди та перекази про Наливайка і про його останній бій у своєму рідному селі Солониці. Мати дослідника та його дядина перед пранням білизни "золили" її, користуючись гарматним ядром. Його розпікали в печі і кидали в "жлукто" Підлітком він слухав оповіді батька про знайдені на Туркачах людські останки. І, виросши, все життя присвятив збиранню народних творів про Солоницький бій. Одним з найпалкіших бажань вченого було увічнити

* У нарисі Василя Горленка згадуються ще і могили біля Довгого озера, на яких вночі горять вогні. Цікаво, що П. Охріменку вдалося зібрати відомості і про їхнього провідника Івана Сахна (по-вуличному Москальчука) і про перекази та легенди, розказані ним (про "німців", що шукали скарб та ін.).

пам'ять козаків, що полягли на Туркачах. "Сумно стало на Україні по лубенськім погромі", — писав М. Грушевський. Однак своєю мужністю, своєю мученицькою смертю Северин Наливайко та його полковники струсонули всю Україну, підняли за собою нові хвилі борців за волю.

"...До вершини гірки (пагорба) через звалища, колоди та пні, рови та зарослі не так то й легко добратися. Словом, Туркачівський пагорб сплюндрований і захаращений", — з сумом писав Павло Павлович Охріменко. Тому через чотириста літ після кривавого бою — за всяку ціну слід би було поставити на вершечку Туркачів пам'ятний знак (хоч би дерев'яного хреста) тим тисячам загиблих, які мужньо боронили своє право бути вільними людьми. Це було б завершенням справи, найдорожчої для серця незабутнього Павла Павловича Охріменка, адже всю свою душу він поклав задля справи рятунку від забуття народних скарбів про незламного ватажка та його побратимів.

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 224.
[2] *Охріменко П. П.* Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // Нар. творчість та етнографія. — 1988. — № 5. — С. 36.
[3] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1913 (К., 1992). — С. 214.
[4] *Там же.*
[5] *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа // Стародавності. — 1990. — № 1. — С. 13.
[6] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України... — С. 239.
[7] *Охріменко П. П.* Остання битва наливайківців і її відгук в усній народній творчості... — С. 46.
[8] *Там же.* — С. 10.
[9] *Там же.*
[10] *Там же.* — С. 13.
[11] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7... — С. 230.

Київ *Надія ПАЗЯК*

ВЕСНОЮ

Жайворонком стати б! Знятись над ланами
І розкидать пісню срібними дзвінками!
Душу напоїти волею, красою
І розсипать повну срібною росою.

Ще ж весни такої зроду не бувало,
Ще ж так ясно сонце вранці не вставало,
Так не зеленіла наша вбога нива,
І не знали люде ще такого дива!

Жайворонком стати б! Землю привітати,
В кожній рідній хаті пісню проспівати,
В кожну хату кинуть золоту пшеницю:
"Роди, Боже, жито і всяку пашницю!.."

Олександр Олесь

ДУМА

Благословенна будь, народна душе,
Що знов вернулась з небуття
До повноводного життя.

Благословенні будьте, мудрі очі,
Що вгледіли через туман
Широкий рідний океан.

Благословенні будьте дужі руки,
Що з пут кайданів уночі
Скували блискавки-мечі.

Благословенна будь, свята дорого,
Що нас вела через ліси
До брами Волі і краси.

12.I.1918 *Спиридон Черкасенко*

ХРОНІКА

Кость Черемський

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

До 120-річчя від дня народження видатного українського письменника, театрального діяча, композитора, співака-бандуриста, художника і мистецтвознавця Гната Мартиновича Хоткевича (1877—1938) у Харкові протягом 14—15 грудня 1997 р. відбулися ювілейні заходи, організовані Управлінням культури і мистецтв Харківської обласної держадміністрації, Харківським інститутом мистецтв імені І. П. Котляревського, Державно-громадським благодійним фондом національно-культурних ініціатив імені Гната Хоткевича, Харківським літературним музеєм, Міжнародним фондом "Відродження", Асоціацією захисту історичного середовища, Спілкою Української Молоді Харківщини при підтримці Міжнародного фонду "Відродження"

Проведено Перший всеукраїнський огляд автентичного виконавства на традиційних кобзарських інструментах, присвячений 95-й річниці історичного виступу зібраних Г. Хоткевичем кобзарів, лірників і народних музик на XII Археологічному з'їзді у Харкові й на честь відкриття пам'ятного знака репресованим кобзарям, бандуристам, лірникам і стихівничим, спорудженого на пожертви громадян 14 жовтня 1997 року з ініціативи Спілки Української Молоді Харківщини — того самого пам'ятника, який через кілька днів після конкурсу було сплюндровано зловорожими антиукраїнськими руками.

Ще дев'яносто п'ять років тому за ініціативою молодого інженера Гната Хоткевича, більше відомого тоді як літератора і хвацького бандуриста, до Харкова на XII Археологічний з'їзд було зібрано групу сліпих народних співців — кобзарів і лірників. Вперше "на високому рівні" демонструвалося мистецтво автентичного кобзарського виконавства, яке до того не викликало особливої уваги науковців. Успіх концерту традиційних співців був настільки приголомшливим, а резонанс серед громадськості настільки сильним, що мав чи не визначальне значення у спонуканні молодої української інтелігенції до захоплення кобзарськими інструментами.

Під впливом національної романтики старовинна бандура на хвилі самоусвідомлення і самоутвердження української спільноти поч. XX-го ст. швидко підноситься до рівня символу національного відродження. Феномен цього часу полягав у тому, що і традиційне кобзарство, і світське бандурництво існували тоді, як і в давнину, ще природно й незалежно одне від одного.

Після встановлення в Україні більшовицького режиму ситуація докорінно змінилася. Фізично винищуючи автентичних сліпих співців, як "класово-ворожої" і "віджилої гілки української культури", режим у той же час під гаслами "революційної перебудови кобзарського мистецтва" стимулював аматорський бандурницький рух і розвиток нових, синтетичних його форм (капели, ансамблі бандуристів, тощо), для яких створював якісно новий, мало подібний до "старосвітського" тип "революційного" інструмента. Істотних змін зазнав, відповідно, і традиційний репертуар (спочатку під приводом його "неактуальності", а згодом — "контрреволюційності"). Несвідома та інспірована підміна понять призвела до поступового ототожнення різних, але еволюційно паралельних явищ: традиційного кобзарства і світського бандурництва.

Посилюючи і вдало використовуючи цю плутанину, вдалося за порівняно короткий

час у громадській думці вихолостити й збаналізувати самі поняття кобзарства, кобзарських інструментів, і, власне, народних співців. Коли мистецтво "ревкобзи" "увійшло в моду" і стало кон'юнктурним зі створеною йому пресою ілюзією перспективності (30-і рр.), а традиційне кобзарство було фізично винищене і сприймалося вже як "рудимент епохи", для режиму настав час покінчити й з патріотично налаштованими аматорами "новітнього бандурництва" Свідчення тому — десятки репресованих визначних його подвижників...

Отже, коли мова йде про відродження традиційного кобзарського виконавства у наш час, маймо на увазі хибність виробленого у 20—30-і роки і, на жаль, дотепер ще усталеного стереотипу дещо збоченого, послідовно неглибокого розуміння кобзарства і кобзарського мистецтва, науково розрізняючи поняття: "кобзарство" і "бандурництво" У перше поняття й досі вкладається, окрім "звужено-фольклористичного" або суто виконавського чи музикознавчого, ще й гіперідеалізовано-патріотичний зміст. Некоректність визначення кобзарства тільки як "мистецтва гри на бандурі", сприйняття народних співців виключно як етнографічної "губільної екзотичності" чи, навпаки, як патетичних "будителів народного духа", стає очевидною при уважному вивченні фольклорних та літературних джерел.

Поняття "кобзарство" сприймається набагато ширше і, передусім, — як окреме явище традиційної народної культури, з комплексом сталих філософсько-світоглядних, мистецьких та раціонально-практичних надбань, що реалізовувалися у характерному типі життя співців. Відмежовані від мирського життя внаслідок свого фізичного стану (незрячості) найнижчим суспільним (жебрацьким) щаблем, народні співці витворили культуру, досі ще повною мірою незбагненної глибини і значимості.

Своєрідність і відчутна дієвість впливу традиційного кобзарського мистецтва — у м'якому, ненав'язливому коригуванні системи духовно-моральної саморегуляції національного організму, що врешті-решт споконвіку стимулювало імунний спротив нації до зовнішніх руйнівних впливів.

Під "бандурництвом" розуміється один з різновидів народного світського музикування, дещо еволюційно змінена форма якого збереглася до сьогодні.

На відміну від кобзарства, бандурництво, залишаючись лише мистецтвом співогри, не зобов'язувало до сприйняття філософсько-світоглядного комплексу, притаманного кобзарсько-лірницькому станові, а існувало (в аматорській чи професійній формі) хоч і паралельно, але завжди окремо. Характерною ознакою цього є також час загального розповсюдження кобзи та бандури серед різних верств українського суспільства першої половини XVIII ст. Незважаючи на те, що кобзарські інструменти широко використовувалися для задоволення мистецького попиту селян, міщан, козаків і вищих верств, нікому з "мирських аматорів", як свідчать літературні джерела, й на думку не спадало називатися кобзарями, чи ототожнювати себе з ними. Причину цього, очевидно, слід шукати не так у суто зовнішніх відмінностях (каліцтво, жебрацтво), як (глибше) — у різниці світосприйняття світського бандуриста і незрячого кобзаря.

Історично склалося так, що кобзарську традиційну школу, практично винищену в 20—30-і роки, відтворено вже зрячими митцями, що опанували мистецтво і світоглядно-філософські надбання кобзарства безпосередньо, від окремих автентичних співців, яким пощастило вижити. Це, насамперед, школа п. Георгія Ткаченка та його послідовників — п. Миколи Будника (м. Ірпінь) і п. Миколи Товкайла (м. Переяслав-Хмельницький).

Існуючи протягом тривалого часу фактично у підпіллі, не виставляючись напоказ широкому загалу (попри й сприятливі обставини та кон'юнктурні запити), це коло людей, ревно дотримуючись основ традиційного світосприйняття і світопізнання, акумулювало співоцьку мудрість і таємниці кобзарського мистецтва. На хвилі національного піднесення кінця 80-х років ідея відродження "старосвітського" кобзарства захопила ширші кола ентузіастів, які почали втілювати збережені співоцькі надбання у наступних формах:

— послідовному осягненні кобзарства як світоглядно-філософського типу власного життя;

— демонстраціях традиційного кобзарського мистецтва широкому загалу, включаючи й сценічні варіанти;

— створення майстерень по виготовленню традиційних народних інструментів, передусім кобз, бандур, торбанів, лір, гусел, тощо.

Можливості традиційних інструментів повнокровно виявляються у багатьох виконавських колективах, наприклад, — у ансамблі старовинної музики Костянтина Чечені, козацькому співоцькому ансамблі "Кубанці" Юрія Булавіна та ін.

Цікавими є також експерименти, зокрема відомого барда Едуарда Драча, з адаптації "старосвітських" кобзарських інструментів до естради. На противагу багатьом подібним митцям, експериментаторська робота Е. Драча грунтується на глибокому розумінні сутності кобзарських інструментів,

а отже, є однією з можливих форм подальшого розвитку кобзарського мистецтва.

Київський Цех традиційного кобзарства (очолюваний М. Будником), протягом останніх років спромігся до усталення майже неможливого (з погляду пересічного громадянина) явища — початку пробудження у сучасної молоді глибинної зацікавленості справою створення старосвітських музичних інструментів і оволодіння мистецтвом гри на них. Започаткувавши на всеукраїнському рівні відродження традиційного кобзарства і спонукаючи до поступового пробудження серед населення відповідного ставлення до народних співців та до їх мистецтва, Цех став своєрідним центром, що привертає потенційно талановиті мистецькі молодечі сили, особистості, звернення яких до давніх форм кобзарського виконавства у час загальносуспільної стагнації, певно, не випадкове. Це — внутрішній духовний поклик, який навряд чи можна збагнути з раціональних позицій, бо автентичне кобзарство є своєрідним станом душі, відгуком на потребу постійного відчуття глибин вічності, голосу предків — століттями перевіреного джерела сили, духовної і творчої наснаги, ефективної психорегуляції й лікування, нашого надійного оберегу на майбутнє.

Огляд автентичного кобзарського виконавства вже давно був на часі, і його роль не тільки пізнавально-виховна.

Основною метою огляду був довгоочікуваний показ широкій громадській аудиторії явища, яке сьогодні можна назвати унікальним. Саме таким є відроджене традиційне виконавство, що в 90-х роках уже набуло визнання самостійного мистецького руху за утвердження неспотвореного народного кобзарства. Та й як інакше можна назвати феномен, коли різні за віком, освітою, фахом і географією проживання люди знаходять час і ресурси, щоб, власноруч виготовивши самобутні інструменти, поринути у світ давнього кобзарського мистецтва, мандруючи по Україні і самовдосконалюючись не заради втіхи, а за велінням серця, поруху душі, попри "тяжкі економічні умови життя" й інші негаразди, аби донести до сучасників одну з найпрекрасніших народних традицій, що вже, здавалося, була безнадійно втрачена. За звичаєм ці люди об'єдналися у громаду, яка, прийнявши від панотців Традицію і Закони давніх кобзарських ініціацій, стала називатися Кобзарським Цехом. За словами Миколи Будника, "Цехове товариство складалося природньо, в ньому немає формалістичних ознак певної офіційної організації, адже крихкість і делікатність цього явища не терпить будь-якого зовнішнього тиску, а таїна об'єднувального моменту у щирості й безпосередньості сприйняття кобзарського епічного настрою, як частки більшого Цілого нашої нації"

Запорукою життєздатності народного кобзарського мистецтва є глибока національна самосвідомість митців, які, не відриваючись від українського грунту, сповнені прагнення збагатити розмаїту скарбницю нашої культури, свій внутрішній світ задля нащадків, задля сили духу і творчого начала, що лише одне робить нас воістину щасливими і певними в майбутті.

Огляд стає частиною Міжнародного конкурсу виконавців на українських народних інструментах імені Гната Хоткевича.

Умови огляду були такі. На огляді проводиться показ автентичного виконавства на інструментах: старосвітські кобза, бандура, пан-бандура, торбан, гусла, ліра. До участі в огляді було запрошено тільки виконавців, які володіють традицією гри на діатонічних кобзарських інструментах. Виконавці на хроматичних інструментах участі в огляді не брали. Вік учасників огляду не обмежувався. Огляд проводився в один тур без сценічних виступів, за традицією — безпосередньо у колі слухачів. Виступ кожного з учасників огляду — до 25 хвилин. Програма виступів складалася з творів традиційного кобзарсько-лірницького репертуару, зокрема: дума, псальм, кант, народна історична, побутова пісня (балада), народний танок. Учасники огляду забезпечувалися безкоштовним помешканням, харчуванням та оплатою проїзду в прямому і зворотньому напрямках.

Оглядова рада конкурсу, очолювана проректором з навчальної роботи Харківського інституту мистецтв імені І. П. Котляревського, заслуженим діячем мистецтв України, професором Борисом Михеєвим, відзначила, що попри тривале офіційне ігнорування автентичного кобзарства, все ж вдалося зберегти і продовжити стародавню національну неспотворену традицію народного музикування завдяки палким ентузіастам, які взяли участь у огляді. Традиція народного кобзарства живе в Україні, але потребує державної підтримки і спеціального наукового дослідження. Цим мусять зайнятися кафедри народних інструментів, що, здавалося б, саме для цього й були створені у відповідних вузах, але, на жаль, автентичне кобзарство, як і взагалі автентичне виконавство, залишається справою самодіяльною.

Найбільш яскравими на огляді були, зокрема, виступи Володимира Кушпета, Миколи Будника, Миколи Товкайла, Михайла Хая, Тараса Силенка, Олеся Смика, Тараса Компаніченка, Вадима Шевчука, Олексія Кабанова.

Викликає надію прагнення наймолодших виконавців удосконалювати мистецтво гри. Ансамбль давньої музики Костянтина Чечені зачарував слухачів високою культурою виконання.

На огляді не було призів. Враховуючи щирість і відданість виконавців справі продовження чудової народної традиції, всіх учасників огляду було нагороджено пам'ятними подарунками. Огляд став прелюдією конкурсу професійних виконавців на українських народних інструментах імені Гната Хоткевича, призначеного за рішенням Міністерства культури і мистецтв України на 20–29 квітня 1998 р. в Харкові, де отримає, як і належить, свою постійну прописку.

Було також проведено одноденну наукову конференцію "Творча спадщина Гната Хоткевича", на якій виголошено 19 доповідей. Її відкрила вступним словом проректор з наукової роботи Харківського інституту мистецтв ім. І. П. Котляревського, заслужений працівник культури України, доцент Галина Ботунова. Серед наукових доповідей — "Літературно-мистецька спадщина Г. Хоткевича і проблеми її видання" провідного наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, доктора філологічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії імені Тараса Шевченка Федора Погребенника, "Музична діяльність Г. Хоткевича" професора Рівненського інституту культури, кандидата мистецтвознавства Надії Супрун, "Етно-інструментознавча концепція Г. Хоткевича" завідувача кафедри фольклору Рівненського інституту культури кандидата мистецтвознавства, в. о. професора Богдана Яремка, "Форми побутування традиційного інструментального виконавства на Харківщині" старшого викладача Харківського державного інституту культури Віри Осадчої, "Г. Хоткевич і традиційне кобзарство" голови проводу Спілки Української Молоді Харківщини члена наукової Ради Костя Черемського, "Генеза і еволюція кобзарського інструментарію у світлі етно-інструментознавчої концепції Г. Хоткевича" завідувача проблемної науково-дослідної лабораторії музичної етнографії при Національній музичній академії України, кандидата мистецтвознавства Михайла Хая, "Верховинець Слобожанщини" (Учоловічення в Хоткевичеві цілої, європейської людини, повної національної культури, соборності України)" професора Харківського державного педагогічного університету імені Г. Сковороди Кіма Балабухи, "Г. Хоткевич як театральний критик" ректора Київського державного інституту театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого, члена-кореспондента Академії мистецтв України, професора Ростислава Пилипчука, "Театрально-громадська діяльність Г. Хоткевича в Харкові" проректора Харківського державного інституту мистецтв ім. І. П. Котляревського, заслуженого працівника культури України, доцента Галини Ботунової, "Гуцульський театр Г. Хоткевича" аспірантки Прикарпатського державного університету Ольги Шлемко, "Жанровостильові особливості драматургії Г. Хоткевича" аспірантки Харківського державного інституту культури Яни Партоли, "Педагогічна діяльність Г. Хоткевича" завідувача кафедри народних інструментів Харківського державного інституту культури професора Євгена Бортника, "Мова прози Г. Хоткевича" заступника голови Харківського відділення Українського фонду культури, поета Віктора Бойка, "Створення музею-садиби Гната Хоткевича у селищі Високому на Харківщині" старшого наукового співробітника Харківського політехнічного університету, голови Асоціації історичного захисту середовища, віце-президента Фонду ім. Г. Хоткевича Петра Черемського.

Із заключним словом виступили донька Г. Хоткевича, викладач музики у м. Гренòблі (Франція), почесний президент Державно-громадського фонду національно-культурних ініціатив імені Г. Хоткевича Галина Хоткевич і начальник Управління культури і мистецтв Харківської облдержадміністрації поет Олекса Марченко.

За матеріалами конференції виходить збірник праць "Дивосвіт Гната Хоткевича" тиражем до 1000 прим. до Міжнародного конкурсу виконавців на українських народних інструментах імені Г. Хоткевича, учасники якого візьмуть участь в урочистостях з нагоди відкриття першої експозиції кімнати-музею визначного митця у сел. Високому на Харківщині. Сподіваємося також на поновлення до цього часу знівеченого пам'ятного знака закатованим кобзарям.

На превеликий жаль, і Всеукраїнський огляд виконавців на традиційних кобзарських інструментах, і ювілейна конференція були практично замовчані Харківським телебаченням, а співробітники обласного радіо, очевидно, не без вказівки начальства взагалі зігнорували зазначені заходи, взявши, правда, майже сто гривень за двадцятисекундний "спонсорський" радіоролик напередодні огляду. Зате всі виступи було записано на фондові відеокасети за рахунок фонду "Відродження". Тепер час "пробивати" на телебаченні, щоби бодай найкращі з них показали телеглядачам.

Харків

ПЛАТОН БІЛЕЦЬКИЙ

(Некролог)

5 травня 1998 року пішов з життя видатний вчений і художник, член-кореспондент НАН України, професор, доктор мистецтвознавства, лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка Платон Білецький.

Платон Олександрович Білецький народився 8 листопада 1922 р. в Харкові в родині академіка Олександра Івановича Білецького. Атмосфера високої духовності й культури, що панувала в родині, сформувала світогляд і творчі зацікавлення майбутнього вченого.

Свій творчий шлях вчений розпочав як художник, навчаючись в Харківському художньому училищі, а згодом — Московському та Київському художніх інститутах. З 1957 р. Платон Білецький розпочинає працювати як учений в галузі історії та теорії мистецтва. Саме в галузі науки ним зроблено визначний внесок в розбудову української культури, який сьогодні важко перебільшити. Амплітуда зацікавлень вченого була надзвичайно широка і різноманітна. У колі інтересів Платона Білецького, окрім українського, — мистецтво багатьох народів світу від сивої давнини до наших днів. Вийшла друком монографія "Китайское искусство" (1957), "Одержимый рисунком. Повесть о японском художнике Хокусае" (1979), роботи присвячені класикам західноєвропейського мистецтва — Рафаелю, Леонардо да Вінчі, Мікельанджело, Рембрандту.

Найбільший внесок вченого в галузі історії українського мистецтва. В 1959 р. виходить друком монографія про Г І. Нарбута. Вчений фактично вперше відкрив для широкого загалу ім'я видатного українського митця, яке довгий час викреслювалося з нашої культури. Видана 1958 р., його фундаментальна монографія, присвячена художникові, побудована на величезному фактологічному матеріалі, ще більше розширила наше уявлення про творчість видатного графіка Г. Нарбута.

Велику увагу вчений приділяв дослідженню образотворчого фольклору, з повнотою висвітливши таке художнє явище як народні картини типу "Козак Мамай", розкривши їх неперехідну мистецьку цінність.

Глибокі дослідження вченого присвячені творчості Т. Г. Шевченка. В 1962 р. побачив світ його нарис "Шевченко в Києві", згодом численні статті про великого художника. Велике фундаментальне дослідження про Шевченка-художника "Апостол України" побачило світ, на жаль, вже після смерті вченого.

Чи не найбільш вагомий доробок Платона Білецького — дві фундаментальні монографії (1969, 1971) про давній український портрет. Учений став першовідкривачем цієї сторінки українського національного мистецтва, охарактеризувавши український портретний живопис XVII—XVIII століть як непересічне художнє явище світового масштабу.

Платон Олександрович був невтомним педагогом, за 40 років виховав цілу плеяду кваліфікованих фахівців-мистецтвознавців, що працюють в численних музеях, вузах, наукових установах України, підготував ряд кандидатів та докторів наук.

Світла пам'ять про Платона Олександровича Білецького назавжди залишиться в наших серцях.

ГУКАЙТЕ ЇХ!

Гукайте їх — вони десь заблудились!
Тернами сохлими заслався густо ліс...
Тут шлях колись лежав - тепер він весь заріс,
Доки тумани не спустились,
Гукайте їх, вони десь заблудились!

Зовіть їх піснею, вона одна — на крилах!
Вона найперше долетить,
Загляне в ясний гай і в темную могилу —
І в душу ввірветься, і в серці продзвенить!

І хоч вони давно, давно вже з шляху збились,
Хоч небо хмарами над ними полягло...
Ще сонце не зайшло!
Поки вечірнії тумани не спустились,
Гукайте їх! Вони десь заблудились...

Микола Філянський

СИН УКРАЇНИ
(ІЗ ВСТУПУ ДО ПОЕМИ "МАЗЕПА")

Навколо радості так мало...
Який у чорта днів бадьор,
Коли ми крила поламали
У леті марному до зор!...
Коли розходяться з словами
В розгоні страшному діла...
Розбий же голову об камінь,
Моя Вкраїно-удова!...
Хіба ж не жах? — своєї зброї
Не маєш ти в ці скорбні дні.
У тебе так: два-три герої,
А решта — велетні дурні.

Веди ж, безумна, до загину
Мене на розстріли і жуть!
Ах, я люблю тебе, Вкраїно,
І сам не знаю, що кажу!
Я ж син твій, син, що йшов за тебе
На смерть і реготи не раз...
Я йшов кривавими житами
І знов піду, де гул і мла.
Лиш одного я хочу, мамо,
Щоб ти щасливою була...

Володимир Сосюра

ТРЕТІ ПІВНІ

Ніхто не спав...
І ми не спали,
Але була така пітьма —
Свої своїх не пізнавали...
А півня й першого нема.
І вдарив грім з землі й з небес,
І стрепенувся охрест весь.
Буря рве земнії ризи.
Б'є їх зверху, збоку, знизу,
Рве, здіймає, палить, студить,

В божевіллі мертвих будить...
Дзвін об дзвін і струни в струни,
Труп на труп і труни в труни,
І від крові кожен п'яний,
І на стогнах* — дим кров'яний...
І перемігся бурі час,
І — т р е т ь о г о подався глас.
І звуть озорені безміжжя
Всіх тих, хто збився з подоріжжя.

Микола Філянський

І ДУБ, І ЛАВРИ НА ЧОЛО

І дуб, і лаври на чоло,
із рук Архангела — рапіру.
Безсмертний, чи досить було б,
щоб осягти святого миру? —

Як можна вибрать з нагород,
тож із усього — лиш єдине:
тризуба знак, яко клейнод,
а прапор — жовто-синій.

Оксана Лятуринська

* С т о г н и — широкі вулиці, майдани (*старосл.*).

IN THIS ISSUE

УКРАЇНІ

Ти сходиш вже, огниста наша зоре!
Ти, недосяжна і велика мріє,
Ти, здійснена всіх поколінь надіє,
Ти, в бурі світовій єдиний наш якоре!

І путь Тобі стелили від віків
Володимира Хрест, ум бистрий Ярослава,
І вся бувальщина важка, кривава
І геніїв піднебний, віщий спів.

Сусіди горді вже присипали могилу,
В яку Тебе вели Твоїх синів крамоли,
Та душу невмирущу і Твого люду силу
Пекольних втрат зусилля всі не побороли!

Із аду лютих мук, із моря поту й крови,
Із жару полум'я, з потоків сліз сиріт
Встаєш безсмертна Ти із сяєвом любови
Нове життя — новий творити світ!..

На щоглах кораблів стяги жовто-блакитні
Із моря Чорного шумлять Тобі поклін...
Заграли Радісно Кубань і синій Дін,
Пороги гомонять Тобі пісні привітні.

Тобі й Бескидові вклоняються вершини,
Хвалу Тобі гудуть і Прута водопади
І радісно шумлять над Тисою левади
Й Волині кришталевих вод долини...

Прийми ж поклін і від землі Данила!
Скріпи склепіння Твойого хорому,
Простри над людом волі мирні крила
І йди назустріч сонцю золотому!..

Олександр Колесса
У Львові дня 1 січня 1918
(В скороченні)

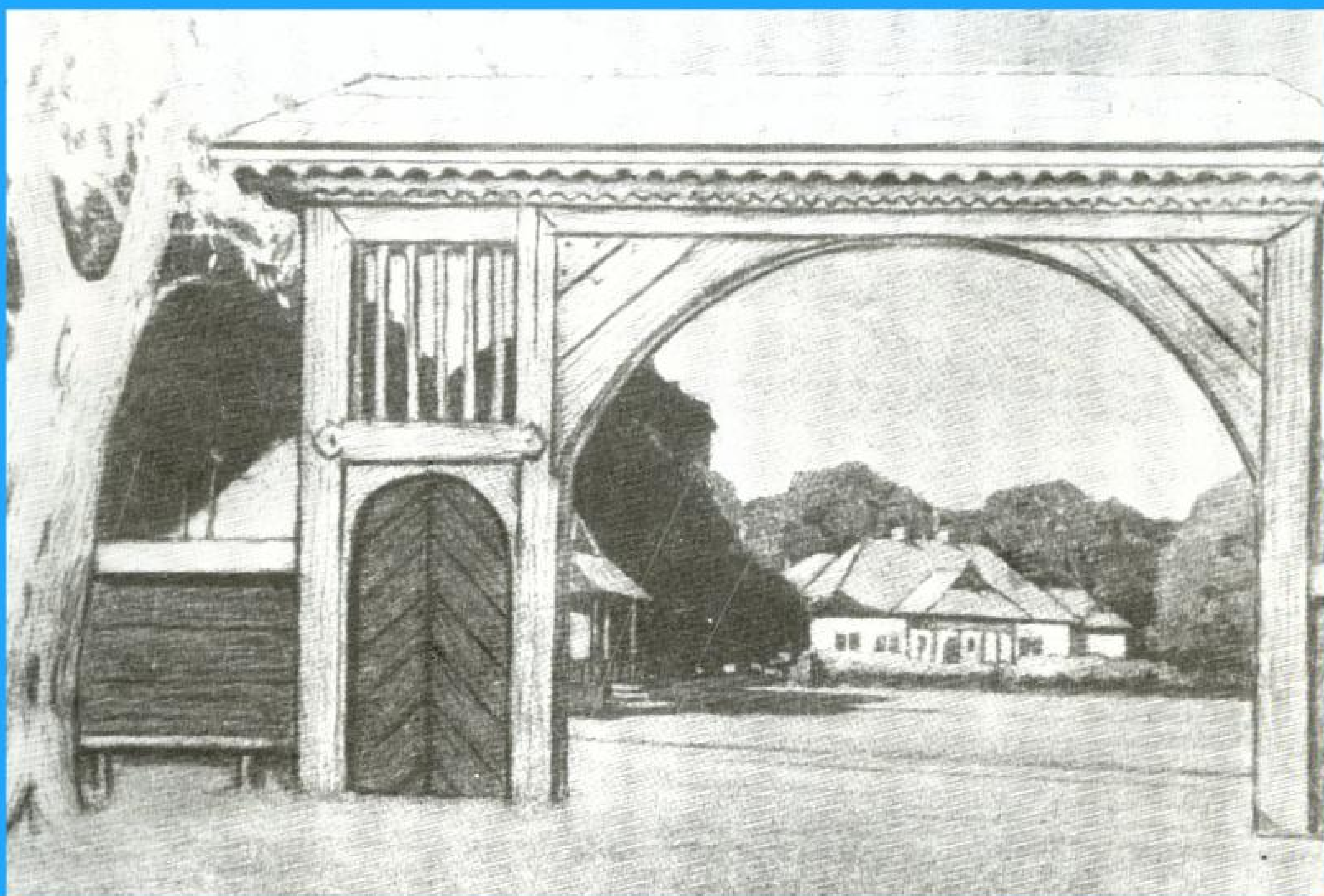
Двоюрідна сестра Ольга Колос і мати П. Одарченка Оксана.
Село Римарівка, 1932 р. Хата, в якій нар. П. Одарченко.

Хата баби Одарки. З циклу "Українські пейзажі".
Худ. В. Непийпиво, 1970.

Будинок Г. Галагана. Мал. В. Кричевського. Олія. 1910.——→

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936. Нар. творчіст та етнографія. 1998, № 4. 1—120

НАУКОВА ДУМКА